

De levensbeschouwing van Marcellus Emants : een bijdrage tot de kennis van de autonome burger der negentiende eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/363580>

DE LEVENSBESCHOUWING VAN MARCELLUS EMANTS

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS
VAN DE AUTONOME BURGER
DER NEGENTIENDE EEUW

DOOR

F. BOERWINKEL

Augu-192-1975

DE LEVENSBESCHOUWING VAN
MARCELLUS EMANTS

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN DE AUTONOME
BURGER DER NEGENTIENDE EEUW

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
BIBLIOTHEEK
DE RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT
BIBLIOTHEEK

Aan mijn ouders

Aan mijn vrouw

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0957 1534

Ag 1942 1943

DE LEVENSBESCHOUWING VAN MARCELLUS EMANTS

EEN BIJDRAGE TOT DE KENNIS
VAN DE AUTONOME BURGER
DER NEGENTIENDE EEUW

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT
TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DE RECTOR-
MAGNIFICUS L. VAN VUUREN, HOOGLERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBE-
GEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAAT
DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG
28 MEI 1943, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

FEITSE BOERWINKEL
GEBOREN TE AMERSFOORT

Niet voor ieder is het weggelegd de promotie als sluitstuk onmiddellijk te doen volgen op de academiejaren. Omstandigheden en aanleg brachten mede, dat er meer dan tien jaren verliepen tussen mijn doctoraal-examen en het gereed komen van dit proefschrift. Dat het tenslotte, ondanks een drukke werkring en ongunstige omstandigheden, toch tot een promotie is gekomen, heb ik niet in de laatste plaats te danken aan U, Hooggeleerde de Vooy's. Toen ik bij gelegenheid van Uw zilveren ambtsjubileum de lijst van Uw werken overzag, kwam er een zekere beschaamdheid over mij, dat ik, als Uw leerling, nog steeds mijn studie niet had afgesloten. Was dus het voorbeeld van Uw toegewijd wetenschappelijk werken reeds voor mij een van de prikkels om aan te pakken, Uw grote bereidwilligheid en Uw belangstelling in mijn werk hebben mij het doorzetten zeer vergemakkelijkt. Gaarne betuig ik dan ook aan U op de eerste plaats mijn hartelijke dank.

Wanneer ik denk aan Uw colleges, Hooggeleerde van Hamel, dan heb ik slechts één wens: dat ik nog eens in de gelegenheid moge komen die opnieuw te volgen. Het is alsof ik nu, uit een overzicht van het geheel en uit een dieper inzicht in het wezen der wetenschap, mij eerst recht in staat gevoel ze naar waarde te schatten. Ik dank U voor hetgeen ik van U mocht leren.

Ook U Hooggeleerde Oppermann en Hooggeleerde Roels dank ik voor Uw bijdrage aan mijn wetenschappelijke vorming.

Met genoegen denk ik terug aan Uw colleges, Hooggeleerde Kernkamp, die door hun voortreffelijke vorm een model waren van boeiend geschiedenisonderwijs.

Gaarne dank ik voorts allen, die op directe of indirecte wijze het tot stand komen van dit proefschrift hebben mogelijk gemaakt.

In de tien jaren na mijn academietijd hebben velen mij door woord en daad geholpen bij de opbouw van mijn levensbeschouwing. Het is mij — ook door de bijzondere omstandigheden reeds — niet mogelijk die allen thans met name te noemen. Laten zij echter van mijn oprechte dankbaarheid verzekerd zijn.

Onbillijk zou ik zijn als ik niet met name herdacht de tijd, waarin ik mocht medewerken aan het Zuider Volkshuis te Rotterdam. Zeer veel heb ik daaraan te danken voor de kijk op een wereld, die mij van huis uit vreemd was.

Daarnaast dank ik veel aan de Nederlandse Christen Studenten Vereniging en aan allen die daarin medewerkten. Wanneer ik uit die allen thans in het bijzonder N. Stufkens noem, dan is dit niet uit gebrek aan waardering voor wat anderen mij gaven, maar volgt dit uit het besef, dat ik de visie, van waaruit deze studie werd geschreven, voor een belangrijk deel aan hem dank.

Het is mij tenslotte een groot voorrecht dit proefschrift te mogen opdragen aan mijn ouders, die niet alleen op zo onzelfzuchtige wijze mij de studie hebben mogelijk gemaakt, maar aan wie ik ook geestelijk zoveel heb te danken; en aan mijn vrouw, die de sfeer voor het werken aan dit proefschrift heeft geschapen, en die vooral door medelezing en bespreking van Emants' werken mij zo daadwerkelijk heeft gesteund.

INHOUD

I. ONTSTAAN EN WEZEN VAN DE AUTONOME BURGER	1
Behoeftte v. d. burger aan beveliging, waardoor onderscheiden van het vagantendom; aan autonomie, waardoor onderscheiden van de horige. 1—2. De burger en het critisch denken. 2. Onderscheid tussen Autonomie = eigenwettelijkheid tegenover God, en autonomie = eigenw. t.o. mensen. 3. Onderscheid tussen de burger in de M.E., in de 16e en 17e eeuw (hoogtepunt) en in de 18e en 19e eeuw. 4. Cultuurproductie: cultuurconsumptie = burgerschap: burgerlijkheid. 5. Het denken buiten het leven om. 6. De Romantiek als reactie hierop en als drang naar alzijdige ontgrenzing des levens. 7. Herstel van het rationalisme in 2e helft 19e eeuw. 8. Onderscheid tussen romantiek en rationalisme (naturalisme) secundair t.o. ondersch. tussen Autonomie en Heteronomie. 9—11. Definitie v. d. 19e eeuwse burger, vooral als geestelijk fenomeen. 11. Het verstand als wal tegen het irrationele. 12. De mens doel van zichzelf. 12. Verlies van het spel. 13. Vooruitgangsgeloof en de critiek daarop bij da Costa en Schopenhauer. 14—15.	
II. DE JEUGDIGE EMANTS ALS ROMANTISCH IDEALIST	17
Afkomst en jeugd. 17—18. Godsdienstig, politiek en litterair aspect v. d. tijd. 19—21. Zijn studie onvoltooid en de reden daarvan. 23. Zijn roeping als hervormer door de kunst. 24. Eerste werk in Quatuor (religieus en romantisch) 24—30. In Bergkristal (anticlericaal en nog romantisch) 30—34.	
III. ONTGOOCHELING EN OMMEKEER	35
<i>Juliaan de Afvallige</i> als autobiogr. v. d. ontgoocheelde idealist. 35—41. Overgang van romantisch idealisme naar determinisme: Van Multatuli naar Zola en Turgenjew. 42—44. E. nieuwe credo in <i>Fabel</i> . 44—46. De schok die de ommekeer bracht. 46—48.	
IV. OP ZOEK NAAR DE SCHULDIGEN	49
De ouders. 49—50. De vrouw. 50—52. De maatschappij. 52—54. De tijd. 54. De critiek. 55—56. De godsdienst. 56—63. <i>Adolf van Gelre</i> als politieke allegorie. 59—63.	
V. DE HOOFDSCHULDIGE (I)	64
De vrouw, die Gij bij mij gegeven hebt. 64. Inhoud van de <i>Lilith</i> 65—70. De polemieek er over. 70. Het misverstand over de vrome aanhef. 71—73. E. eigen toelichting. 73—74. <i>Lilith</i> als aanklacht en aanwijzing van de „hoofdschuldige”: Jehova, die de wellust wekte. 74—76.	
VI. DE HOOFDSCHULDIGE (II)	77
Inhoud van <i>Godenschemering</i> . 77—85. E. eigen toelichting. 85—87. De levensbeschouwing daarin: Loki, het verstand, zal de mens van Godenvrees bevrijden. 88; door inzicht in 't overwegen van de onlust de levensdrift doen ophouden. 89—90. Verschil in „schuld” tussen Jehova en Odien. 91. E. ethiek. 92.	
VII. EMANTS' LEVENSBESCHOUWING EN DE WIJSBEGEERTE VAN SCHOPENHAUER EN VON HARTMANN	94
Datering van E. pessimisme. 94—96. Overeenkomsten t. Sch. en	

E. in hun wezen: beiden romantici. 96; reeds jong melancholisch; 97. opvatting v. d. taak v. een rijk mens. 97—98; afkeer van 't seigneuriale (duel) 98; van massa en clerus. 98—99; angst voor verveling. 99—100; determinisme: velle non discitur. 100—102. Overeenk. in hun werk. Het pessimisme van Sch. in *Die Welt*. 102—104. Geslachtsdrift als sterkste vorm van Bejahung des Willens. 105. Strijd van allen tegen allen. 105—106. Het principium individuationis en Maja. 106—107. Lijden als les. 108. Thijm's misverstand. 108. Verschillen t. Sch. en E. 109—110. Sch. beschouwt, E. verwijt. 111. Schop. en von H. 111—113. evolutionisme bij v. H. en sprake van wereldverlossing, niet bij Schop. en E. 113—115.

VIII. EMANTS' LEVENSBESCHOUWING ALS RESENTIMENT 116

Scheler's omschrijving van R. 116. Eerste uitgangspunt voor R.: Wraakimpuls, versterkt door onmacht. 116—117. en zich gelijk voelen bij niet-gelijk zijn. 117. De „Nijt" als tweede uitgangspunt. 118. Gevolg: Wertdetraktion (de druiven zijn zuur) 118—119. De wraakimpuls bij E. ontstaan door de desillusie. 119—122. Gevoel van onmacht en Tendenz zur Wertdetraktion. 122—124. De gelijkstelling. 124. De Nijt: het Lucifermotief. 124—125. Wertdetraktion in de keuze van onderwerpen bij E. 126; en in z'n grafscript. 127.

IX. EMANTS ALS OPPONENT EN EXPONENT VAN DE AUTONOME BURGER : : : : : 128

E. meer exponent dan repres. v. d. burger. 128. Opponent niet van het Autonome, wel van de burger: in z'n jeugdig verwerpen van begrenzing. 129. in verwerpen van vooruitgangsidee. 130. in critiek op parl. democ. 131. Afkeer van 1e stand 132. Hierin element van dépit. 134. Afk. v. 2e stand. 134—135. Afk. v. 4e stand. 135—136. Exp. v. d. burger: in rationele beheersing en klare begrenzing v. h. leven. 137 en v. d. kunst. 138—140; in het berekenende t.a.v. het leven en van de kunst. 141—143; in verwerpen van 't spel 143—144; in het didactische. 144—145; in het gelijk willen hebben. 145; in het atoom-gevoel. 145—146. E. als Autonoom burger: „het mooie is in de mens", de mens maat aller dingen. 146—148. Zijn onthulling v. h. Autonoom huwelijk als onth. v. de Autonome maatschappij. 148—152. E. geen individualist in 80-ger zin. 152—153. Laatste onthulling: een immanente cultuur heeft geen zin. 154. v. Deysse's oordeel. 155. E. gehaat bij gematigde Autonome burgers 156—157. In z'n exponent zijn juist hun opponent. 157.

X. EMANTS EN DE HETERONOME BURGER 158

De Reformatie geen Autonomie, wel autonomie. 158—159. E. tekent of pseudo- of quasi-Heteronome burgers. 159—160. E. in de ban v. h. Autonoom intellect. 160—162. E. en het spiritisme. 162—163. Het deïsme in z'n jeugd als voorstadium van a- en antitheïsme. 163. Wisse over het pessimisme. 164. E. verlangt naar doorbreking v.z. verstarring. 165—166, maar de kerk zelf is zeer verburgerlijkt, vooral in eschatologie. 167—169. Beets als Heteronoom burger 169—170. Slot. 170—171.

BIBLIOGRAPHIE 172

HOOFDSTUK I

ONTSTAAN EN WEZEN VAN DE AUTONOME BURGER

Toen Marcellus Emants op 12 Augustus 1848 in Voorburg werd geboren, was in de lente van datzelfde jaar op het Binnenhof in Den Haag de strijd volstreden van het opkomend liberalisme en bekroond met een volledige overwinning; een overwinning die de triomf betekende van de burger, die voortaan ook politiek eigen lot in eigen hand zou nemen.

Wanneer we in dit geschrift de levensbeschouwing van Emants gaan typeren in verband met die van de Autonome burger, dienen we eerst na te gaan hoe deze burger is ontstaan, hoe hij zich heeft ontwikkeld en wat met name in de tweede helft der XIXe eeuw zijn wezen is.

Het woord burger is afgeleid van burg. Een burg was in de M.E. een „versterkte, beveiligde woonplaats”, waarbinnen in tijd van nood de omwonenden een toevlucht konden vinden. Aan dit soort burgen¹⁾ sloot zich dikwijls een handelsnederzetting aan, waar de kooplieden hun waren konden stapelen. Al spoedig komt bij deze kooplui de neiging op deze handelsnederzettingen zelf ook met een wal of muur te omgeven, terwijl ze bovendien baas in eigen huis willen zijn en onafhankelijk van de heer onder wiens bescherming ze aanvankelijk stonden.

Het blijkt dus dat de burger de behoefte had zich naar twee kanten af te grenzen. Enerzijds wil hij beveiliging en afsluiting tegen het duister-dreigende gevaar van „daarbuiten”, waar geen

1) Niet te verwarren met de burchten van de adel. Men vindt dergelijke burgen in Middelburg, Domburg en Souburg, die een klein versterkingsstelsel tegen de Noormannen vormden. Zie hiervoor J. Huizinga, *Burg en Kerspel op Walcheren*. (Meded. der Kon. Ak. v. Wetensch. afd. letterk. Deel 80, serie B. no 2.)

of slechts een uiterst onzeker recht heerst ¹⁾); terwijl hij binnen de stad door duidelijke handvesten en keuren verzekerd is van recht, orde en rust. Zo onderscheidt de burger zich dus van het vagantendom, van alles wat zwerft en nergens thuis hoort: zowel van de pelgrims als van de minstreels en varende luyden, van de marskramer zo goed als van de dolende ridder of de soldaat-avonturier.

Anderzijds wil de burger deze veiligheid niet zoeken in de burcht van de heer, maar wenst hij „selbstherrlich” te zijn. De rechtszekerheid die hij wenst is niet die van horigen of lijfeigenen, die afhankelijk zijn van de willekeur van hun heer; hij wenst zélf zijn wetten te bepalen in overeenstemming met gelijkgerechtigde medeburgers. Kortom hij wenst *auto-nomie*. Zo kon Brugmans dan ook terecht zeggen: „het type der stad kenmerkt zich door de zelfstandigheid, die tenslotte kan worden tot vrijheid, die burger-vrijheid, die in onze middeleeuwsche steden is ontstaan en die in de meeste moderne staten den rechtsstaat heeft doen geboren worden.” ²⁾

De burger verkrijgt z'n rechten maar niet voetstoots. Hij moet ze bevechten, grotendeels in taaie strijd met adel en geestelijkheid, waartegenover hij slechts „derde” stand is. Terwijl de macht van de adel gebaseerd is op het zwaard, die van de geestelijkheid op het irrationeel gezag van het sacrament, is het wapen waarmee de burger z'n positie veroverd en handhaaft: z'n nijvere hand en z'n helder verstand.

Zo is dus reeds in de M.E. de burger als nieuw sociologisch type ontstaan: geen vagant, geen horige, maar een vrije, zelfbewuste persoonlijkheid, die in overeenstemming met gelijken, door vlijt en logisch denken op deze aarde een rationeel geordende en beveiligde samenleving wil opbouwen.

Het kritische denken begint in de M.E. zich reeds te ontwikkelen. Hendrik de Man wijst op het verband tussen het nieuwe sociologische milieu van de stad en de ontwikkeling van dit denken als hij zegt: „Eerst in de vrije stadshuishouding, waar het bedrijf en de handel bloeien, kon het starre hiërarchische wereldbeeld eener aan den eeuwigten kringloop van geboorte en dood gebonden natuurordening wijken voor het bewegelijke beeld van

---

¹⁾ Zie bijv. wat J. Romein zegt over Philips van Leiden, die hij als eerste regent tekent: „Zijn hart was bij de steden. Zij immers zijn het geordendst. Binnen haar muren is men veilig tegen overval en geweld van vijand, rover en dief, en de eer der vrouwen is er ongerept.” (*Erflaters van onze beschaving*. I. 34). — ²⁾ H. Brugmans, *De Middeleeuwen*. 174.

een groeiende schepping . . . In de hoogmiddeleeuwsche stadscultuur nu zijn voor de eerste maal sinds Athene's bloeitijd de voorwaarden gegeven, die op grond van een nieuwe maatschappelijke werkelijkheid een nieuw wereldbeeld mogelijk maken. Vrij persoonlijk denken, dat tijdens den ondergang der oudheid alleen nog maar het voorrecht van een kleine elite van Sceptici en Stoïcijnen geweest was, kon nu weer bewustzijnsvorm van het maatschappelijk leven in het algemeen worden, tenminste in de steden." 1)

Voor een groot deel knoopt dit denken aan op het denken der oudheid, in zover naast of tegenover het gezag van de kerkelijke traditie en de bijbel, het gezag van de rede steeds meer gaat gelden. Men kan dan ook in de M.E. reeds in hoofdzaak tweeërlei denken onderscheiden: een Autonoom en een Heteronoom. 2) Onder het eerste verstaan we dan een denken dat zich vooral baseert op de menselijke rede en dat de mens neemt als maat aller dingen; een denken dus, dat tegenover God Auto-noom wil zijn. Onder het tweede verstaan we een denken dat zich buigt voor het gezag van een Goddelijke openbaring.

Wanneer wij nu zeggen, dat reeds in de M.E. Autonoom denken werd aangetroffen, dan betekent dit niet, dat dit soort van denken toen reeds overheersend en algemeen aanvaard was. Dát komt eerst met de Renaissance en het Humanisme. Deze bewegingen hebben de mens als creator en niet slechts als creatuur laten zien. Prometheus wordt den Renaissancist het type van de scheppende mens. Erasmus schrijft: „Prometheus moeten wij navolgen, die voor zijn maaksel uit klei het gewaagd heeft het leven uit de sterren te halen, maar eerst, toen hij alles, wat door mensche-lijke kunstvaardigheid kan worden verricht, had toegepast." 3)

---

1) H. de Man, *De Socialistische Idee*. 74 en 76. — 2) Wij onderscheiden dus Autonomie en autonomie; eveneens Heteronomie en heteronomie. Waar we met Autonomie bedoelen: het streven om zich tegenover God onafhankelijk te maken, verstaan we onder autonomie het streven om tegenover een aardse macht binnen eigen kring zelf de wet te stellen. Dan is Heteronomie: de bereidheid zich te schikken onder het gezag van een Goddelijke openbaring, terwijl we met heteronomie het streven bedoelen zich bij voorkeur onder een andere aardse macht te schikken. Dat Autonomie en autonomie elkaar geenszins dekken, zelfs niet in 't verlengde van elkaar behoeven te liggen, is duidelijk; evenmin Heteronomie en heteronomie. Er is eerder sprake van een kruiswijze verbondenheid van deze begrippen: ware Heteronomie leidt tot goede autonomie. Zo kon Dr. A. Kuyper dan ook met enig recht het Calvinisme noemen: Oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden. Omgekeerd leidt Autonomie via anarchie dikwijls tot heteronomie. — 3) Geciteerd bij O. Noordenbos, *In het voetspoor van Erasmus*. 27.

Het duidelijkst zien wij het verschil tussen de middeleeuwse en de Renaissance-burger als wij Jacob van Maerlant vergelijken met iemand als C. P. Hooft. Ook bij van Maerlant treffen we reeds kritisch en zelfbewust denken aan, bijv. waar hij in zijn *Wapene Martijn* ware adel baseert niet op geboorte en afkomst, maar op trouw, deugd en reinheid van zeden. Maar anderzijds is van Maerlant nog een typisch middeleeuwer, waar hij in *Van den lande van Oversee* met grote hartstocht de kerstenman oproept ter kruisvaart. Daar wordt duidelijk dat hem niet de burgerlijke idealen bezielen, maar de nog echt middeleeuwse: die van de held en de heilige. Voor de middeleeuwer kwam het goddelijke eerst en daarna het menselijke. Met de Renaissance wordt de waardeschaal omgekeerd. „De aarde nam den mensch”, aldus formuleerde Dirk Coster deze nieuwe oriëntering.¹⁾ En typisch komt dit uit in een brief van C. P. Hooft, waar deze schrijft: „dat men vooral moet bezorgen, dat een ieder van zijn lijf en goed mocht wezen verzekerd, daarna hoe dat men zoude mogen leven ende dat men als dan van de religie zoude handelen, alzoo de religie was voor de levenden ende niet voor de dooden.”²⁾

Nu was C. P. Hooft wat wij een Autonom burger zouden noemen. Men zou kunnen denken, dat deze aardsgerictheid uitsluitend bij Autonome burgers voorkwam. Dat dit niet juist is bewijst het Calvinisme. Ook dat is gericht op beheersing van de zichtbare wereld, alleen, het gaat daar niet zozeer om een verovering en beheersing ten bate van eigen genot, als wel om de vervulling van een goddelijke opdracht en om een bewijs van uitverkorenheid.³⁾ De Calvinistische burger wordt door Troeltsch getypeerd als de mens van de „innerweltliche Askese”: geen luxe of genot voor zichzelf, maar ontginning van de schatten der aarde, vooral ter verbreiding van de ware leer. In hoeverre er bij deze Heteronome burgers soms van camouflage (bewust of onbewust) sprake is, valt moeilijk te zeggen. Een Heteronoom burger zou men kunnen zien in Coen, waar hij schrijft: „Godt en heeft de mensche de kennisse der zeevaart niet alleen gegeven omdat hij van 't eene landt soude halen dat hem in 't sijne ghebreeckt en om sijne delitie, maer oock, omdat hij het aertryck soude vervullen ende Sijn woort over de gheheele werelt vercondicht ende verbreyt werde...”⁴⁾

1) D. Coster, *De Nederlandsche poëzie in honderd verzen*. XXVIII. —

2) Gecit. bij O. Noordenbos, t.a.p. 47. — 3) Zie o.a. W. F. v. Gunsteren, *Kalvinismus und Kapitalismus*. 198-203. — 4) Gecit. bij J. Romein, *Erflaters*. II. 77.

Levens, de burgermeester

Hooft een Autonoom, Coen een Heteronoom burger. Maar beide voor alles *burgers*, en wel van grote allure. Hoezeer dit gedegen burgerlijke hun gemeenschappelijk eigen is, blijkt, als we zien dat Hoofts levensregel (door Vondel in z'n *Roskam* genoemd): „Indien 't gemeen u roept, besorgt het als uw eygen”, evenzeer op Coen van toepassing zou kunnen zijn; terwijl Pieter Both's *judicium*: „Deselve Coen is een persoon seer wel ervaren in den koophandel, alsmede in saken van state, seer eerlijck, altijd laborieus, sonder eenighen tijdt te verliesen.”¹⁾ zeer goed ook voor Hooft zou kunnen gelden.

Wij noemden Hooft en Coen burgers van grote allure. Inderdaad zijn zij typische vertegenwoordigers van die fase der burgerlijke cultuur, die door De Man de scheppende, die van de cultuurproductie wordt genoemd; in tegenstelling tot de daarop volgende fase van cultuurconsumptie.²⁾ De Man wil hiermee een onderscheid aangeven, dat men wel heeft gemaakt tussen cultuur en civilisatie, waarbij het tweede dan een vervalsverschijning van het eerste zou zijn. Scholten maakt een onderscheid tussen *burgerschap* en *burgerlijkheid*.³⁾ Het eerste stamt dan o.i. uit de cultuurproducerende fase, de tweede uit die van de cultuurconsumptie; het eerste in hoofdzaak uit de XVIe en XVIIe eeuw, de tweede uit de XVIIIe en XIXe eeuw. Bij de burger van de XVIIe eeuw ligt de nadruk op het scheppende, op het veroveren van de zichtbare wereld, op wat Schubart het „prometheïsche” noemt.⁴⁾ Bij de burger van de XVIIIe eeuw valt het accent meer op het bezitten en ordenen, en vooral op het beveiligen van het verkregene. Zo verwordt de vrijheidszin van de XVIe en XVIIe eeuwse burger steeds meer tot particularisme en individualisme, vrijheid slechts voor het beperkte kringetje van de beati possidentes, terwijl de invloed van anderen zorgvuldig wordt geweerd. Terwijl de burgers van de XVIe en XVIIe eeuw deels onder gevaarvolle omstandigheden en in dikwijls harde strijd hun bestaan moesten bevechten, en door dit alles nog een sterk afhankelijkheidsgevoel tegenover God hadden, is het leven der XVIIIe eeuwse burgers veel rustiger en verzekerder geworden en dienengevolge het afhankelijkheidsgevoel bij velen ook minder. Wij zien dan ook een verschuiving van Heteronomie naar Autonomie. Terwijl in ons land eerst de Heteronome burger de leiding had,

1) a.v. 83. — 2) t.a.p. 39. — 3) P. Scholten, *Het geloof in het Nederlandsche volksleven*. 34. — 4) Walter Schubart, *Europa und die Seele des Ostens*. 56 en vlg.

geeft op den duur de Autonome steeds meer de toon aan, vooral in het denken.¹⁾

Dit laatste ligt wel in de aard der zaak. Immers moet, waar beide soorten burgers het verstand als primair wapen gebruiken, de Autonome burger, die dit verstand a.h.w. „rücksichtsloser” durfde gebruiken dan de Heteronome, wel in het voordeel komen. Toch is er grote verwantschap tussen beide soorten burgers in de geaardheid van hun denken. Het wordt steeds meer een denken, dat los komt te staan van het zijn. Het verstand komt los te staan van de andere functies en gaat a.h.w. een onafhankelijk bestaan leiden.²⁾ Dit leidt dan bij de Autonome burger tot het rationalisme, bij de Heteronome volgens Groen van Prinsterer tot een „doode regtzinnigheid.”³⁾ Zo werd voor de Autonome burger het wonder een absurditeit en zo kwam hij dan ook tot het Deïsme, nog wel geen openlijk erkend atheïsme, maar de aanloop daartoe: er zal wel een God zijn, die alles in gang heeft gezet, maar van een ingrijpen Gods buiten de „wetten” die er eenmaal in de natuur gelegd zijn, kan geen sprake wezen. De Heteronome burger kon dit natuurlijk volgens zijn theoretisch goed sluitende kerkleer niet beamen, maar practisch kwam het bij hem op hetzelfde neer: wonderen kwamen hoogstens in de Bijbel, maar zeker niet meer in het gewone dagelijkse leven van deze tijd voor. De Autonome burger bouwde zich met zijn verstand op deze aarde een steeds veiliger tehuis; de Heteronome deed hetzelfde, maar verzekerde zich bovendien met zijn leer van het hiernamaals. Daardoor verdween bij de Heteronome burger dan ook elke verwachting van een nieuwe aarde, die met de wederkomst van Christus zou komen. Tenslotte hadden Autonome en Heteronome burgers in hun bezit de grote garantie voor hun aardse veiligheid.

Het kon wel niet anders of op deze muurvaste geslotenheid en

---

1) Zie o.a. A. A. van Schelven, waar deze, over de XVIIIe-eeuwse wereldbeschouwing schrijvende, daarvan zegt, dat ze zich meldde „slechts als verlangen naar andere fundeering van het traditioneele. Als roep naar saecularisatie daarvan; naar wegneming van het element van Goddelijke Openbaring, dat er tot nog toe de basis van had gevormd. (*Van hoepelrok en pruikentooi*, 375). — 2) Ernst Jünger spreekt in *Der Arbeiter* over: „die grosze Unabhängigkeitserklärung der Vernunft”, (t.a.p. 11) en bedoelt daarmee een denken dat zich losgemaakt heeft van het zijn; daartegenover staat dan het existentiële denken, „een denken van het geheele wezen”. (A. Roland Holst: *Uit Zelfbehoud*, 31). — 3) Handboek der geschiedenis van het vaderland. 6e dr. 438.

benauwde begrenzing van het leven binnen het rationeel geordende moest een reactie volgen. Deze kwam dan ook in de Romantiek.¹⁾ Op velerlei wijzen heeft men getracht het verschijnsel van de Romantiek te definiëren. Een klare definitie, een om-grenzing dus, is echter moeilijk te geven, daar de Romantiek zich immers manifesteert als een drang naar ont-grenzing. Achter deze drang schuilt het hartstochtelijk verlangen om de bronnen van het leven, waarheen men de weg was kwijt geraakt door de tirannie van het louter verstandelijk denken, te hervinden.²⁾ Tegenover de beknellende begrenzing binnen het rationeel geordende, kwam de reactie van de ontgrenzing. Het is niet toevallig dat het woord „romantic” vooral gebruikt werd voor de nieuwe stijl van tuinaanleg, die in tegenstelling tot de geometrische strakheid en precieze begrenzing van de Le Notre-tuin, van geen grenzen wilde weten en juist de gedachte van onbegrensdeheid wilde suggereren. Deze drang naar een alzijdige ontgrenzing des levens kan men nu in alle ware romantische manifestaties terugvinden.³⁾ Alleen dienen we ook hier een onderscheid te zien tussen Autonome en Heteronome Romantiek. Men zou dit onderscheid in het kort als volgt kunnen omschrijven: terwijl de Autonome romanticus de mens onbegrensd mens wil laten zijn, wil de Heteronome romanticus God onbegrensd God laten zijn.⁴⁾ Terwijl de Autonome romanticus onbegrensd het ik wil laten gelden en alleen van zijn eigen gezag wil weten, wil de Heteronome romanticus het gezag

¹⁾ In West-Europa is de Romantiek althans als een reactie te beschouwen. Voor Midden-Europa was hij de uitloper van een brede cultuurstroming. (Zie P. J. Bouman, *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. 174). — ²⁾ Jünger ziet de Romantiek als een protest tegen de rationele begrenzing van het leven, en als een poging om de band met de „elementaire ruimte” te hervinden, welke poging volgens hem niet geslaagd is. De Romantiek vindt z.i. niet de elementaire ruimte terug, doch slechts een surrogaat ervan. (*Der Arbeiter*. 52). — ³⁾ Ontgrenzing in de tijd: terug naar het verleden (en dan niet om dat als voorbeeld te stellen, zoals Potgieter deed, maar om er „zich in te verliezen”, om er de band met de „elementaire ruimte” te hervinden.) Of vooruit in de fantasie naar een utopisch toekomstrijk. Ontgrenzing in de ruimte: op weg naar verre landen „weit in der Türkei”. Ontgrenzing wat betreft de benepen moraal: vrijheid voor de persoonlijkheid, vooral voor het genie, om zich uit te leven. Ontgrenzing van de cultuur: terug tot de natuur. Ontgrenzing van een verstarde orthodoxie: weg met starre dogma's en voorwaarts naar een levend geloof. Er zou een groot aantal citaten zijn te geven uit Geel, Jean Paul, Huizinga, Ricarda Huch e.t.q., die alle op deze „ontgrenzing” als typisch kenmerk van de Romantiek wijzen. — ⁴⁾ Een voorbeeld van dit laatste is da Costa's protest tegen een voorbarige afschaffing der slavernij. Immers hij zag daarin een „vooruitlopen van de Almacht”, een „treden in de rechten des hemels”. (*Bezwaren tegen de geest der eeuw*. Uitg. van 1923. 12 en 13.)

onbegrensd zien.¹⁾ Voorbeelden van de laatste zijn Bilderdijk en da Costa; van de eerste Byron en Multatuli.

Met het noemen van deze namen beseffen wij, dat we niet met typische „burgers” te doen hebben. De romanticus is in wezen opponent van de burger. Toen dan ook de Romantiek de boven- toon voerde zweeg de echte burger stil, of zong op zachte (maar vooral beheerste) toon het wijsje een beetje mee. Echt van harte ging het echter niet. Daarvoor streed het te zeer met zijn eigen toonaard. Maar het romantisch getij verliep en de burger, hersteld van de schrik, kwam zelfbewuster dan ooit weer met zijn eigen levensbeschouwing terug: de draad van de XVIIIe eeuw, die door de Romantiek scheen afgeknaapt, werd weer opgenomen en verder gesponnen. Hoe kon het ook anders, waar de burger door twee revoluties zozeer was versterkt in zijn levenshouding: door de industriële revolutie, die de beheersing van de zichtbare wereld eerst recht mogelijk en een exacte wetenschap steeds noodzakelijker maakte; en door de Franse Revolutie, die z'n rechten zo duidelijk formuleerde. Zo wordt dan ook, na de tijd van Metternich en van de Restauratie, de tweede helft der XIXe eeuw bij uitstek het tijdperk van de burger, vooral van de Autonome burger; de Heteronome wordt steeds meer in het defensief gedrongen, daar hij zich niet zo onvoorwaardelijk aan de Wetenschap onderwerpt als de Autonome burger. Deze toch gaat daarin steeds meer hêt middel zien om al de raadselen des levens op te lossen; en tevens, via techniek en economie de aarde te maken „zum wohleingerichteten Hause der Menschheit”.²⁾ In dit laatste staat trouwens de Heteronome burger weer aan zijn zijde: het moderne kapitalisme kent burgers van beide soorten. Maar het gebruiken van de Wetenschap als nieuw fundament van geestelijke zekerheid in plaats van de godsdienst, is toch wel typisch iets van de Autonome burger.

Merkwaardig duidelijk komt dit uit in de nieuwe litteraire vorm, die met deze wetenschappelijke instelling overeenstemt: het Naturalisme. Dit is immers de wetenschap toegepast op de kunst. De burger wil alles kunnen berekenen: toeval en risico schakelt hij uit door de waarschijnlijkheidsberekeningen der verzekeringsmaatschappijen. Zo zijn ook alle menselijke eigenschappen en daden terug te voeren op bepaalde oorzaken, die vooruit te berekenen gevolgen zullen hebben. Hetzelfde berekeningsstreven nu dat

---

1) Men denke bijv. aan Frederik Willem IV van Pruisen, de „romanticus op de troon”. — 2) P. Tillich, *Die religiöse Lage der Gegenwart*. 22.

wij bij de verzekering ontmoeten „offenbart sich ferner in den zahlreichen und sehr verwickelten Bemühungen, das Leben der Seele als einen Ablauf von Ursache und Wirkung zu erkennen, und es damit aus einem unberechenbaren Zustande in den berechenbaren zu überführen, es also in den Herrschaftskreis des Bewusstseins einzubeziehen.“¹⁾ Zola heeft het aldus geformuleerd: „J'en suis donc arrivé à ce point: le roman expérimental est une conséquence de l'évolution scientifique du siècle; il continue et complète la physiologie qui elle-même s'appuie sur la chimie et la physique; il substitue à l'étude de l'homme abstrait, de l'homme métaphysique, l'étude de l'homme naturel, soumis aux lois physico-chimiques et déterminé par les influences du milieu; il est en un mot la littérature de notre âge scientifique.“²⁾

De burger wil echter niet alleen alles kunnen berekenen, boven al wenst hij door deze berekening het leven volkomen te beheersen. Zola spreekt dan ook uit, dat het grote doel van deze nieuwe literatuur is: „se rendre maître de la vie pour la diriger.“³⁾ Immers, zegt hij, „quand les temps auront marché, quand on possédera les lois, il n'y aura plus qu'à agir sur les individus et sur les milieux si l'on veut arriver au meilleur état social.“⁴⁾ Geen wonder dat Martino verklaart: „Le positivisme, le respect de la science étaient devenus un véritable fétichisme.“⁵⁾

Zo had dus de Autonome burger, na de tijdelijke aberratie van de Romantiek, weer zijn eigen litteraire weg gevonden in het Naturalisme. Nu wordt er tussen deze twee stromingen dikwijls een te absoluut onderscheid gemaakt, terwijl er geen aandacht is voor wat daarin het gemeenschappelijke is, vooral in de Autonome zijde van de twee: de drang om zichzelf te bevrijden van de dwang van objective normen. Het middel om dit doel te bereiken is slechts verschillend: de romanticus gaat de weg van het irrationalisme, de naturalist die van het rationalisme; de romanticus verzet zich tegen alle normering van het instinctieve leven; de naturalist toont aan dat er van normen geen sprake kan zijn, daar alles volgens een volkomen wetmatig schema van oorzaak en gevolg verloopt. In een figuur als Zola zien we de verandering van weg, bij gelijkblijven van het doel duidelijk voor ons. In zijn jeugd was hij een typisch romanticus; omstreeks 1867 wordt hij „bekeerd“ tot de wetenschappelijke weg; maar in wezen verandert er in zijn doelstelling niets. Voor en na blijft deze: de we-

1) E. Jünger, t.a.p. 49. — 2) E. Zola, *Le roman expérimental*, 6e dr. 1887. 22. — 3) a.v. 23. — 4) a.v. 24. — 5) P. Martino, *Le naturalisme français*. 42.

reld beheersen, zelf creator zijn. In dit verband is het ook merkwaardig, dat Zola over Rousseau nu eens als over een romanticus spreekt, dan weer hem indeelt bij de grote naturalisten. In de ene studie rangschikt hij hem onder „la déviation momentanée des esprits . . . cette éclosion singulière du romantisme”¹⁾; terwijl hij in een andere studie zegt: „Le naturalisme, c'est Diderot, Rousseau, Balzac, Stendhal, vingt autres encore.”²⁾ Iets dergelijks is het geval met Multatuli. Over het algemeen is hij als type een echte romanticus. Toch spreekt Scharren over zijn „meedoogenloos rationalisme”.³⁾ En Kalff zegt van hem: „Elementen, deels tot de Verlichting deels tot de Romantiek behoorend, hebben zich in zijn persoonlijkheid samengevoegd tot een eigenaardig geheel. De Verlichting zien wij in zijn op den voorgrond stellen van het menschelijke in den mensch; met Kant overtuigd dat de menschheid mondig was geworden, wekt hij zijn publiek op om zichzelf te zijn.”⁴⁾ Zoals men ziet wordt hier juist het element van de Autonomie uit de Verlichting naar voren gehaald. De Autonome Romantiek stelde echter in minstens even sterke mate „het menselijke in de mens” op de voorgrond.

Uit dit alles blijkt, dat met name in ons land in laatste instantie de primaire vraag niet is die van Romantiek of Naturalisme, maar van Autonomie of Heteronomie. Allard Pierson schreef: „wat geeft den mensch, in de verschillende betrekkingen van het leven, het richtsnoer van zijn handelen? In het algemeen zijn hier slechts twee antwoorden mogelijk. De mensch vindt dat richtsnoer óf ten slotte in, óf buiten zichzelf.”⁵⁾ Hij eindigt dan met de woorden: „Diep grijpt deze tegenstelling in ons geheele leven in. Vandaar dat de strijd onzer dagen, met recht tot deze algemeen-wijsgeerige tegenstelling, als tot haar beginsel teruggebracht, zulke indrukwekkende evenredigheden aanneemt en de aandacht van den denkenden mensch verdient.”⁶⁾ En in een ander artikel: „De tegenstelling is thans . . . deze: menschelijke wetenschap of bovennatuurlijk tooverlicht? Eigen onderzoek of geloovige onderwerping.”⁷⁾

---

¹⁾ In *Le naturalisme au théâtre*. 115, in de verzamelbundel *Le roman expérimental*. — ²⁾ In *Lettre à la jeunesse*. 90. (in dezelfde bundel). — ³⁾ In *De roeping der kunst*. 387. — ⁴⁾ In *Gesch. der Ned. Lett.* VII. 599. — ⁵⁾ In *Het Vaderland van 1873*, herdrukt in *Uit de verspreide geschriften. Feuilletons 1858—1889*, blz. 369. — ⁶⁾ a.v. 372. — ⁷⁾ a.v. 395. Zie ook deze uitspraak: „Men heeft aan beide zijden aanstonds de grenslijnen getrokken in het erkennen of verwerpen van bovennatuurlijke feiten, de bijzondere openbaring aan Israëel en in Christus.” (P. D. Chantepie d. l. Saussaye, in *Eene halve eeuw*. II. 414).

Bij alle verwantschap in het „burgerlijke”, wordt de kloof tussen Autonome en Heteronome burgers in de loop van de XIXe eeuw steeds wijder, de vijandschap steeds groter. Wij hebben er reeds op gewezen dat het rationalisme van de XIXe eeuw een voortzetting is van dat der XVIIIe eeuw. Toch is er een vrij belangrijk onderscheid tussen die twee. Wel niet principieel, maar sterk gradueel. Was het XVIIIe-eeuws rationalisme nog betrekkelijk welwillend tegenover het Christendom, het laatste toont steeds opener vijandschap daartegen. In ons land vindt men een bewijs daarvan in de oprichting van de vrijdenkersvereniging „De Dageraad” in 1855. Ook ligt er een aanmerkelijk gradueel verschil tussen de Deïst van de XVIIIe eeuw, die nog vriendelijk over „de Voorzienigheid” kon spreken, en een de Maupas-sant, van wie men vermeldt, dat hij met grote verbeterheid een „dossier de Dieu” bijhield, waarin hij telkens iets aantekende, wanneer hij weer een reden had ontdekt „de nier la Providence.”¹⁾

Zo is dan in de tweede helft van de XIXe eeuw de Autonome burger tot een volledig ontwikkeld en overheersend type uitgegroeid; een type dat, hoewel voortgekomen uit en nog steeds nauw verbonden met de zgn. „derde stand”, thans toch meer is dan een *sociologisch* fenomeen en dat door ons daarom vooral als type met een speciale *geestelijke* habitus zal worden gehanteerd.²⁾ Het is de mens, die zich afsluit en beveiligt tegen de inbreuk van onberekenbare, irrationele machten (zowel goddelijke als natuurlijk-elementaire); die zich met zijn verstand op deze aarde een veilig en geriefelijk tehuis zal scheppen (en steeds veiliger, daar er immers „vooruitgang” is); en die in dodelijke ernst doel van zichzelf is geworden.

Wij zullen deze omschrijving nader toelichten. Tillich heeft vooral de nadruk gelegd op de afsluiting tegenover het eeuwige, of de Eeuwige, als hij de tijd van de burger typeert als een „Zeit des auf sich selbst gerichteten Daseins, der in sich selbst ruhen und dem Ewigen gegenüber sich absperrenden Lebensformen.”³⁾ Jünger legt het accent op de beveiliging tegen het elementair-natuurlijke als hij zegt: „Das Bestreben des Bürgers, den

1) Geciteerd bij P. Martino, t.a.p. 42. — 2) Dit houdt dus in dat men bijv. „geestelijke” seigneurs kan aantreffen onder de (sociologisch tot de derde stand behorende) burgers; en omgekeerd geestelijke „burgers” onder degenen die sociologisch tot de eerste of tweede, of tot de vierde stand behoren. Voor dit laatste geval zie men bijv.: H. de Man, *De psychologie van het socialisme*, hoofdstuk IX. — 3) P. Tillich, t.a.p. 25.

Lebensraum hermetisch gegen den Einbruch des Elementaren abzudichten, ist der besonders gelungene Ausdruck eines uralten Strebens nach Sicherheit, das in der Natur- und Geistesgeschiede, ja in jedem einzelnen Leben überall te verfolgen ist." ¹⁾ Jünger wijst er dan op, dat het verschijnsel van de burger een eeuwige mogelijkheid is, dat telkens opnieuw aan de dag kan treden. Het is echter niet toevallig in welke vorm het zich op een bepaald moment manifesteert. Iedere tijd heeft z'n afweerpapen waarmee men zich beveiligt. Jünger zegt dan ook: „Das Ausserordentliche des bürgerlichen Zeitalters aber liegt weniger in dem Bestreben nach Sicherheit als in dem ausschlieszlichen Charakter, der diesen Bestrebungen eigentümlich ist. Es liegt darin, dasz somit die Grenzmauer der bürgerlichen Ordnung sich zugleich darstellt als die Grenzmauer der Vernunft." ²⁾

Wij moeten thans iets naders zeggen over onze omschrijving van de Autonome burger als de mens die het doel van zichzelf wordt. Ook hier hebben wij te doen met een verschijnsel dat reeds met de Renaissance is begonnen en dat Schubart typeert als het ontstaan van het „Punktgefühl" tegenover het „Allgefühl" van de Middeleeuwen. Het gaat dus om de toenemende individualisering, die in de XIXe eeuw tenslotte tot een totale atomisering zal leiden ³⁾, vooral sinds met de Franse Revolutie de laatste bindingen van de maatschappij waren opgelost. Schubart zegt dan ook dat in de XIXe eeuw „der Rest des Allgefühls im Punktgefühl zerrinnt" ⁴⁾ en hij geeft dan deze karakteristiek: „Diese Entwicklung wird gekennzeichnet durch den Sieg der Uragst über das Urvertrauen, der Erdenliebe über die Gottesliebe, des Persönlichkeitsidols über den Brudergedanken, des Teilprinzips (Spezialismus) über das Ganzheitsprinzip (Universalität), des Sachmenschentums (Extravertierung) über das Seelenmenschentum (Introvertierung), der Aktivität über die Beschaulichkeit." ⁵⁾ Berdjajew wijst op hetzelfde verschijnsel als hij zegt, dat de mensen zich in „uitwendig gesloten monaden" hebben getransformeerd. ⁶⁾

Zoals de mens doel van zichzelf is geworden, zo ook de maatschappij. Berdjajew karakteriseert dit typisch door te zeggen, dat de moderne tijd „een niet objectieve cultuur en een doellooze

¹⁾ E. Jünger, t.a.p. 46. — ²⁾ a.v. 47. — ³⁾ Dit geldt vooral voor de stad, in veel mindere mate voor het platteland. — ⁴⁾ Walter Schubart, *Europa und die Seele des Ostens*. 57. — ⁵⁾ a.v. 58. — ⁶⁾ N. Berdjajew, *De nieuwe Middeleeuwen*. 41.

maatschappij in 't leven (heeft) geroepen die niet weet, in-wiens-naam zij bestaat." ¹⁾ Het is hetzelfde wat Tillich uitdrukt met „ein äusserster Fall des sich selbst behauptenden, in seiner eigenen Form ruhenden Daseins." ²⁾

De Autonome burger, die doel van zichzelf is geworden, die het gevoel heeft dat hijzelf geheel en al moet zorgen voor een veilig tehuis op deze aarde, die het „Urvertrauen" verliest en als 't ware meent dat het van zijn activiteit afhangt of het heelal wel blijft functionneren, deze steeds bezige en in dodelijke ernst geheel van zichzelf vervulde mens verliest een van de heerlijkste eigenschappen die de mensenkinderen was gegeven: het vermogen om te spelen. De burger kent slechts plicht. „Durch die Pflicht bekommt das bürgerliche Leben Gewicht, dieses Wort in beiderlei Sinn genommen: Bedeutung und Schwere. Daher ermangelt der Bürger der Leichtigkeit, er kann nicht spielen." Aldus Otto Gmelin in zijn *Naturgeschichte des Bürgers*. ³⁾ Ook Huizinga heeft in z'n *Homo ludens* gewezen op dit onvermogen tot spelen bij de XIXe eeuwse mens. Hij geeft eerst aan, wat onder spel in dit verband moet worden verstaan: „Het is een handeling, die binnen zekere grenzen van plaats en tijd en zin verloopt, in een zichtbare orde, naar vrijwillig aanvaarde regels, en buiten de sfeer van materiele nuttigheid of noodzakelijkheid. De stemming van het spel is een van onttrokkenheid en vervoering, hetzij een heilige of een louter geestelijke, hetzij het spel wijding of vermaak is." ⁴⁾ Spel eist dus van de mens een zekere „losheid van zichzelf". Dit nu was bij de burger allerminst het geval. Spel eist een zichzelf af en toe niet geheel au sérieux nemen. De burger echter was dodelijk ernstig en geheel van zichzelf en zijn nuttige prestaties vervuld. Zo komt Huizinga dan ook tot de conclusie: „Samenvattend kan men van de negentiende eeuw getuigen, dat in bijna al haar cultureele manifestaties de spelfactor sterk op den achtergrond treedt. Zoowel de geestelijke als de materiele organisatie van de Maatschappij stond een zichtbare werking van dien factor in den weg. De samenleving was zich haar belangen en haar streven overbewust geworden. Zij meende de kinderschoenen ontwassen te zijn. Zij werkte met wetenschappelijke toelag aan haar eigen aardsche welzijn. De idealen van arbeid, opvoeding en democratie lieten nauwelijks

---

¹⁾ a.v. 31. — ²⁾ P. Tillich, t.a.p. 22. — ³⁾ O. Gmelin, *Naturgeschichte des Bürgers*. 74. — ⁴⁾ J. Huizinga, *Homo Ludens*. 194.

ruimte aan het eeuwige beginsel van het spel." ¹⁾

Tenslotte nog iets over de „vooruitgang”, waarvan de burger zo heilig overtuigd was. De weergaloze ontwikkeling van de techniek, vooral in de tweede helft der XIXe eeuw, moest de burger wel het gevoel geven, dat zijn tehuis op deze „meilleur des mondes possibles” voortdurend veiliger werd. Inderdaad werden epidemieën en hongersnoden steeds meer bedwongen en de natuur in toenemende mate aan de mens dienstbaar gemaakt. De zône van het gevaar werd ingeperkt, die van de veiligheid vergroot. 't Was zoals da Costa het uitdrukte: „Bezweering, zoo nog niet bemeesting aller kwelling.” ²⁾ Geen wonder dat de zelfverzekerdheid bij velen toenam. Toch zou men verkeerd doen met zich de burger van die tijd voor te stellen als een ongebroken, zelfverzekerd mens, die zich in zijn positie volledig veilig en behaaglijk voelde. Want terwijl de vooruitgang zijn comfort op ieder gebied deed toenemen door die grootste schepping van de prometheïsche mens: de moderne techniek, deed deze zelfde techniek tevens de „doodgraver” van de burgerlijke maatschappij ontstaan: het proletariaat, dat door de burger in den beginne vaag, maar allengs duidelijker als een bedreiging van zijn veiligheid werd gevoeld.

En toch was dit niet de enige, en wellicht zelfs niet eens de voornaamste ondergraving van de burgerlijke zekerheden. Die kwam van binnen uit. Dat was, bij het toenemen van snelheid, weelde en comfort, de steeds duidelijker opdoemende vraag naar de zin van dat alles. Da Costa typeerde dit in 1847 reeds aldus: „'t Is voortgang die zichzelf vooruitstreeft; 't is versnelling

---

1) a.v. 285, 286. Als Huizinga over de 19e eeuw spreekt, dienen we zijn woorden in hoofdzaak op de 2e helft daarvan toe te passen. Immers in de 1e helft daarvan, de periode van de Romantiek, is er nog wel degelijk een spelelement waar te nemen. Men denke allereerst aan de Camera. Wel sprak Busken Huet over Beets' „tiggerwoede” bij het samenstellen daarvan, maar het lijkt ons dat Scharten dichter bij de waarheid is als hij de nadruk legt op het spelkarakter van de Camera (t.a.p. 154 vlg.). Zoals trouwens Beets zelf ook deed in z'n motto: „Nec lusisse pudet (tot zover de romanticus), sed non incidere ludum (daar komt de burger ten tonele). Ook het werk van de Schoolmeester bezit sterk dit spelkarakter. Maar hij was dan ook allesbehalve een burger en zou, volgens Kalff „vijf eeuwen vroeger als vagant de wereld hebben doorgezworven.” (*Gesch. der Ned. Lett.* VII. 514). En Gmelin stelt juist „vagabundisch” tegenover „bürgerlich”. Ook een figuur als van Lennep miste zeker niet de „ludieke trek”. — 2) In „*Wachter! wat is er van den nacht?*”

des levens, met de vaart waartoe de stoompers prest." 1)

Deze versnelling des levens had de afstanden geweldig doen inkrimpen en de mens als 't ware op zijn tocht over en om de aarde met verzevenvoudigde snelheid... tot zichzelf, het uitgangspunt, teruggebracht. De Autonome mens, doel en uitgangspunt van zichzelf, stikt zo in zichzelf. Er ontstaat bij velen

„een zielsbeklemming

op 't steeds bekorte pad naar de einden van onze aard,

bij 't vorsch en naar het doel dier teugellooze vaart." 1)

En naarmate het gevaar minder werd, kwam een andere demon de mens bedreigen. Zoals da Costa zeide:

„En toch! bij elke stap van vordring in de streeling

van trots en zinlijkheid, dat schrikgedrocht: Verveling!" 1)

Met dit laatste woord sluit da Costa rechtstreeks aan op die andere „Wiederspruch gegen den Hauptzug der modernen Kultur" 2), Arthur Schopenhauer. Ook hij immers zag bij het toenemen van comfort en veiligheid de demon van de „Langeweile" veld winnen. „Wie die Noth die beständige Geissel des Volkes ist, so ist die Langeweile die der vornehmen Welt. Im bürgerlichen Leben ist sie durch den Sonntag, wie die Noth durch die sechs Wochentage repräsentirt." 3)

Schopenhauer heeft de benauwenis van het „in seiner eigenen Form ruhenden Dasein" wel tot verstikkens toe ondervonden, zonder echter tot een nieuw „Sein" te kunnen komen. Hij heeft tegenover de alleenheerschappij van de Ratio, de macht van het instinctieve leven (door hem als „Wille" geformuleerd) ontdekt.

1) a.v. Enkele cijfers ter illustratie van deze versnelling des levens. Van 1840—1890 steeg het aantal K.M. van het spoorwegnet in Europa van 3000 op 218.000 (Max Nordau, *Ontaarding*. 56); werd de reis naar Indië bekort van 160 op 25 dagen, die van Engeland naar Amerika van 40 op 6 (H. A. Enno van Gelder, *De XIXe eeuw*. 1e dr. 194.) Het postverkeer verzevenvoudigde in hetzelfde tijdvak. In Frankrijk in 1840: 94 miljoen brieven, in 1881: 595 miljoen. Ook het aantal kranten en nieuwe boekuitgaven steeg enorm. In Frankrijk van 776 op 5182 dagbladen tussen 1840 en 1891; in Engeland van 551 op 2255; in Duitsland van 305 op 6800 (Nordau t.a.p.). Nordau wijst op de afmatting die dit alles tengevolge had, daar de mensen zich niet zo snel konden accomoderen. Hij geeft cijfers over sterke toename van het aantal hartpatiënten, zenuwzieken en zelfmoorden; wijst op de „waaninnige richingen in kunst en literatuur" vooral in Frankrijk, die volgens hem ook hieraan zijn te wijten; en zegt tenslotte dat met de benaming „fin-de-siècle" deze ziekelijke uitputting is bedoeld. (t.a.p. 63.) — 2) Aldus R. Eucken over Schopenhauer in *Lebensanschauungen grosser Denker*. 6. Aufl. 471. — 3) A. Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, ausg. Paul Deussen. I. 370.

Maar doordat die Wille niet gericht was op een transcendent doel, was er voor Schopenhauer geen andere uitweg uit de ellende van deze wereld dan: „den Willen verneinen”.

„Der Mensch Schopenhauer's" — aldus Rudolf Eucken — „ist eine bloße Zusammensetzung von rohem Naturtrieb und superfeiner, aber ohnmächtiger Geistigkeit; er gleicht, mit seiner Wehrlosigkeit nicht nur nach auszen hin sondern auch gegen sich selbst, *einem angeschmiedeten Prometheus.*”¹⁾ Dit is een type-ring die, naar wij zullen zien, vrijwel letterlijk geldt voor de figuur van Emants.

---

¹⁾ t.a.p. 470. Curs. van mij.

HOOFDSTUK II

DE JEUGDIGE EMANTS ALS ROMANTISCH IDEALIST

Na de algemene inleiding van het vorige hoofdstuk dienen we, nu wij de ontwikkeling van de jonge Emants gaan schetsen, enige aspecten van het milieu waarin hij opgroeide nader te bezien. Was de tweede helft van de XIXe eeuw het tijdperk van de burger, met name van de Autonome burger, ook het milieu waaruit Emants voortkwam was dat van de burgerij, van de patricische burgerij wel te verstaan. Zijn vader, Mr. G. B. Emants, was eerst kantonrechter te Voorburg, later rechter in de Haagse Arrondissements-Rechtbank. Zijn grootvader, Mr. Marcellus Emants, vinden we genoemd als lid van de Provisionele Raad van Den Haag, die terstond na het vertrek der Fransen in 1813 was ingesteld.¹⁾ Kort daarop werd hij benoemd tot secretaris van de stad.²⁾ Naar hem is in Den Haag een Emantsstraat genoemd. De jonge Marcellus stamde dus wel uit een typisch Haags-patricische familie, althans van vaderszijde. Zijn moeder was een Verwey Mejan, uit een oorspronkelijk adellijk Frans geslacht, dat met de Franse Revolutie in ons land was gekomen. Haar moeder was weer een geboren baronesse van Reede van Oudshoorn. Van moederszijde bezat Marcellus dus enig adellijk bloed. Toen de vader rechter in Den Haag werd, verhuisde de familie daarheen en leefde daar het leven van de zeer gegoede patricische burgerij.

De rechter Emants schijnt een zeer op traditie gesteld man te zijn geweest, die er op stond dat bepaalde Christelijke vormen in acht werden genomen, zoals bijvoorbeeld het bijbellezen aan tafel bij het ontbijt. Dit stond de jonge Marcellus tegen, evenals de

¹⁾ Jaarboek *Die Haghe* 1908. 248. — ²⁾ a.v. 253.

verplichte kerkgang en de catechesatie. In *Bergkristal* komen enige herinneringen hieraan voor: „Dank zij uw slecht onderricht, waarde dominé, kon ik niet alles gelooven wat u mij voorpraatte, gedost in een vuile grauwe kamerjapon en onder het slurpen van een kop chocolade. Het was een goede geest, die mij toen scepticus maakte, want had ik geloofd, onvoorwaardelijk geloofd, de reactie had niet kunnen uitblijven en ik zou heden de grootste godloochenaar zijn, die op Neerland's bodem rondliep.”¹⁾ Verder vertelt hij van een jongen, die op de vraag of hem ook een apostel bekend was, stoutweg antwoordde: „Pompejus, dominé!” en voegt er dan aan toe: „Men zegt dat hij nu ouderling is geworden.”¹⁾ Ook vinden we in *Juliaan de Afvallige* een dergelijke jeugdherinnering, als hij zegt, dat al vroeg de liefde tot Apollo (de kunst) in z'n jeugdig hart was gedrongen:

„Toen onder 't opgeheven zwaard des beuls
Mijn mond den lof des Nazareners zong.”²⁾

Hiermee doelde hij waarschijnlijk op de verplichte kerkgang en het leren van psalmen, waarvoor hij, bij elke psalm die hij leerde, van zijn vader een dubbeltje kreeg.

Van zijn moeder heeft Marcellus de liefde voor de kunst geerfd. Zij was zeer muzikaal en zong prachtig. Voor de godsdienst voelde zij echter niet veel: wat moet ik me bemoeien met een leven na dit leven, dit is al ellendig genoeg. Dat de jonge Marcellus al spoedig recalcitrant was tegen de vormelijkheid van het burgerlijk Christendom blijkt o.a. uit het feit, dat hij de morgen van zijn aannemen tot lid van de kerk, voor kerktijd nog ging paardrijden en toen in rijkostuum in de kerk kwam.³⁾

Wanneer wij zo de sfeer van het ouderlijk huis nagaan, dan bemerken wij daarin een vermenging van Autonome en vormelijk-Heteronome tendenzen. Zo was ook voor een groot deel de sfeer van het Den Haag van die tijd. De kloof tussen Autonome en Heteronome burgers, liep echter niet evenwijdig met die tussen kerkelijke en niet-kerkelijke, maar liep dwars door de kerk heen. Er was bij vele Heteronome burgers als 't ware een langzame en haast onmerkbare verschuiving naar het Autonome, vooral daar waar de Heteronomie niet meer ten volle innerlijk aanvaard was, waar men dus van een quasi-Heteronomie zou kunnen spreken. Uiterlijk werd deze ontwikkeling zichtbaar in het veld winnen

¹⁾ *Bergkristal* in Spar en Hulst 12. 30. — ²⁾ t.a.p. 19. — ³⁾ Verschillende van deze mededelingen ontvingen wij mondeling van Mevr. J. Emants-Kühn.

van het Modernisme binnen de kerk.¹⁾ In 1857 verschenen de *Brieven over den Bijbel* van Busken Huet. Deze begonnen dus juist in de jeugd van Emants bekend te worden. In 1860 werd in Den Haag de Nederlandsche Spectator opgericht en daarin verschenen wekelijks spotprenten, die dikwijls zeer anticlericaal van strekking waren, terwijl ook de tekst een nu eens bedekte, dan weer openlijke aanval op het orthodoxe Christendom bevatte. In 1862 trok Huet de konsekwentie van zijn nieuwe inzichten en legde hij zijn ambt als dominé neer. In 1865 deed Allard Pierson hetzelfde. In 1864 trad ook Hendrik de Veer af als predikant en in 1866 richtte hij met enige anderen het tijdschrift *Los en Vast* op ter verbreiding en verdediging van het Modernisme. Dit zijn zo enige trekken van het godsdienstig aspect van de jaren, waarin de jonge Emants werd gevormd.

Het politieke aspect wordt beheerst door het veldwinnen van de liberale denkbeelden enerzijds, anderzijds doordat ook op dit terrein de kloof tussen Autonome en Heteronome burgers steeds wijder werd. Met de grondwetsherziening van 1848 had de goede burgerij een belangrijke invloed op de regering gekregen, terwijl de gedachte van volkssouvereiniteit theoretisch met de ministeriële verantwoordelijkheid was ingevoerd en praktisch in de conflicten van 1867/68 tussen koning en kamer werd doorgevoerd. Terwijl een figuur als Thorbecke in vele opzichten nog door organische gedachten omtrent staatkunde werd geleid, wordt het liberalisme in de loop der eeuw steeds rationalistischer, zodat de aanvankelijke schijneenheid met de katholieken al spoedig omsloeg in felle tegenstand. Naarmate het rationalisme veld won, werd bij het orthodox-christelijk volksdeel de roep om onderwijsin-eigen-sfeer steeds luider. En naarmate het liberalisme voortging instemming te betuigen met de eenwording van Italië en met de beroving van de Paus van zijn wereldlijke macht, werd de kloof tussen liberaal en katholiek steeds dieper. De *Quanta Cura*-encycliek van 1864 met de erbij gevoegde opsomming van modernistische dwalingen, had de scheiding ook scherper tot het bewustzijn gebracht. Anderzijds vonden het katholieke en orthodox-protestantse volksdeel (die bij de Aprilbeweging van 1853 nog fel tegenover elkaar stonden) elkaar in de gezamenlijke strijd voor de

---

¹⁾ Over de eigenlijke theologische strijd behoeven wij op deze plaats niet uitvoerig te spreken. Wij vermelden alleen iets van de gevolgen van deze strijd, zoals die voor de lekenmassa aan de dag traden.

confessionele school, die in 1857 begint en die verder het politiek aspect van de eeuw zal beheersen.

Het behoeft in een land als het onze niet te verwonderen, dat het litterair aspect grotendeels dezelfde structuur vertoont als het godsdienstig en politiek aspect. Een tijdschrift als *De Nederlandsche Spectator*, dat al deze aspecten in zich verenigt, is daarvan wel een typisch bewijs. Dit tijdschrift is in verband met Emants van te meer belang, omdat het uitging van een Haagse groep litteratoren. In 1860 opgericht (of liever samengevoegd uit enige bestaande periodieken), werd het tot 1865 geredigeerd door Bakhuizen van den Brink; daarna kreeg en behield Vosmaer er de leiding. Toch is het niet deze, die op de jonge Emants veel invloed gehad zal hebben. Hoogstens wat het vrijzinnige en anticlericale betreft, maar zeker niet in het evenwichtige. Hoe merkwaardig het ook moge schijnen, vooral als men weet hoe Emants zich later heeft ontwikkeld, toch heeft o.i. een figuur als Cremer op de jeugdige Emants een groter invloed gehad dan Vosmaer. Reeds als persoon vertoont Cremer merkwaardige overeenkomsten met de jonge Emants, die hij in die andere Haagse kring: *Oefening Kweekt Kennis*,¹⁾ zeker zal hebben ontmoet. Dit genootschap was in 1834 opgericht, nadat de gebeurtenissen van 1830 enige beroering ook in het geestelijk leven van ons volk hadden gebracht. Bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het genootschap stelde dr. L. R. Beynen, een oud-voorzitter, vast, dat O.K.K. ontstaan was in de jaren na 1830 toen „de bourgeoisie” aan 't bewind was gekomen, „en de leus welke zij tot heerschappij bracht was die der waarheid, in den Staat, in het Staatsbestuur, allerwege, ook in de kunst; en zo ontstond in de letterkunde de romantische periode, die de plaats innam van het gekunstelde, het deftige, dat voorafgegaan was. „La vérité dans l'art” was de leus waaruit ook *Oefening* geboren werd, — de behoefte om vrij te spreken, te dichten en te schrijven.” Romantisch-liberaal was dus over 't algemeen het karakter van O.K.K. Dat het liberale element er in niet exclusief was, bewijst het feit dat, naast mannen als Tollens, van Lennep, Bogaers, de Genestet en Cremer, ook Ter Haar en da Costa lid zijn geweest. Merkwaardig is dat de „onwaarheid” die de romantici aan hun voorgangers verweten, later door de realisten weer als *de zonde der romantiek* werd aangewezen.

---

1) Kalff, t.a.p. 497.

Cremer nu was eerst schilder; de jonge Emants meende oorspronkelijk dat zijn roeping ook op dat terrein lag. Beiden voelden ze veel voor het toneel. Cremer wordt door Kalff „gevoelig en verwend” genoemd.¹⁾ Hetzelfde kan van de jonge Emants gezegd worden. Deze zal ook in zijn jeugd zeker meer gevoeld hebben voor het „reine Evangelie der Liefde”, dat door Cremer werd gepropageerd, dan voor de meer sceptische levensbeschouwing van Vosmaer. Hoe het zij, zeker heeft Emants zowel in de *Spectator* als in *O.K.K.* congeniale geesten ontmoet, die zijn jeugdig gemoed hebben helpen vormen. Maar zeker niet alleen deze. Wij denken ook aan figuren als de Génestet, van wie Busken Huet in 1869 de eerste volledige gedichtenuitgave bezorgde. De eerste poëzie van Emants toont, zoals wij nog zullen laten zien, een merkwaardige overeenkomst met die van de Génestet. Een ander figuur voor wie Emants veel waardering had, was Schimmel.²⁾ En dan tenslotte Multatuli. Hoewel Emants niet dikwijls over hem spreekt, blijkt toch uit een stuk als *Bergkristal* de invloed van Multatuli overduidelijk. Niet alleen uit de gehele opzet en uit de emotionele stijl, maar ook uit een plaats waar hij als grote hervormers op één rij noemt: Socrates, Jezus, Luther, Voltaire, Goethe en Multatuli.³⁾ Ook de parabelvorm heeft hij van deze laatste overgenomen.

Het zijn dus vooral romantici geweest, die op de jonge Emants invloed hebben gehad. Niet alleen Nederlandse. Al vroeg geeft Emants blijk thuis te zijn in Goethe, Schiller en vooral in Heine. Ook hier dus weer een zoon van de Romantiek. Wanneer wij nagaan wat er ten onzent tussen de jaren '60 en '70 werd gepubliceerd, dan kunnen wij gevoeglijk van een nabloei van de Romantiek spreken. De historische roman en de romantische novelle zijn nog in volle bloei. Tegen het jaar '70 zien we dan een zekere overgang van de historische naar de burgerlijke roman: In '66 komt van Lennep met *Klaasje Zevenster*, in '69 Mevr. Bosboom-Toussaint met *Frits Miljoen en zijne vrienden*, en in hetzelfde jaar Schimmel met *Het gezin van Baas van Ommeren*. Ook Cremer gaat omstreeks 1870 meer de realistische kant uit. In 1868 kwam hij met *Anna Roose* en in 1870 met *Dokter Helmond en zijne vrouw*.

Wij zagen reeds dat in diezelfde tijd (1867) Zola tot het naturalisme kwam. Dit alles laat ons zien, dat omstreeks het jaar

1) Kalff, t.a.p. 497. — 2) a.v. 669. — 3) t.a.p. 38.

1870, het jaar waarin Emants begint te publiceren, wij juist verkeren in de kentering van het romantisch getij. Wij zullen deze invloeden dan ook duidelijk waarnemen in het jeugdwerk van Emants.

Zoals reeds is opgemerkt was Marcellus Emants al vroeg bevangen door een grote liefde tot de kunst. Niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats tot de litteraire zijde ervan. Hij schilderde verdienstelijk, speelde cello en interesseerde zich zeer voor architectuur. Toch muntte hij nog niet op een bepaald terrein zodanig uit, dat hij er zijn gehele leven aan kon geven. Eerst wilde hij dan ook militair worden. „Om het mooie pakkie”, naar hij later zelf verklaarde.¹⁾ Zijn vader wilde hem op de Polytechnische hebben en dus liep Marcellus eerst de H.B.S. af. Maar toen hij eenmaal op de polytechnische school was²⁾ beviel „dat cijferen” hem volstrekt niet. Zijn vader schijnt ook graag gezien te hebben, dat Marcellus, in navolging van zovele zijner voorvaderen het doctoraat in de beide rechten verwierf. Binnen het jaar slaagde Marcellus toen voor het toelatings-examen van de Leidse academie, waar hij in 1867 aankwam en na één jaar het candidaatsexamen magna cum laude aflegde.³⁾ Terwijl hij daarna verder werkte voor zijn doctoraat stierf zijn vader. Zijn moeder vond het niet noodzakelijk dat Marcellus een graad behaalde. Zo verliet deze (in Maart 1871) de academie, drie maanden voor hij zijn laatste examen zou doen en ging — als echt romanticus — op reis.⁴⁾

Het is van belang na te gaan hoe de jonge Emants tot deze stap kwam. Om te beginnen moet dan worden opgemerkt, dat hij financieel zo onafhankelijk was, dat hij nooit verplicht zou zijn geweest een betrekking te zoeken om in zijn levensonderhoud te voorzien. Het „heilig moeten” ontbrak dus. Bovendien stond het

---

1) In een interview aan d'Oliveira. Zie *De mannen van tachtig aan het woord*. 110. — 2) Aldus Emants in het interview met d'Oliveira. Smit Kleine vermeldt echter dat Emants „op het punt stond te Delft de studiën voor civielingenieur aan te vangen”, toen zijn vader „een wijziging bracht in de plannen van zijn oudste zoon.” (de Portefeuille. Kerstnummer 1887. 50.) — 3) Er is nog een kwestie geweest over dit examen. Emants meende dat het „magna” hem onthouden was omdat hij, tegen de wil van de betrokken hoogleraar, het examen na één jaar, i.p.v. zoals gebruikelijk na twee jaar deed. De Leidse faculteit protesteerde tegen deze voorstelling van zaken en stelde vast dat Emants wel degelijk het magna cum laude was toegekend. Emants bleef volhouden dat hem het „magna” indertijd niet was toegekend; de faculteit hield staande van wel. (Zie De Portefeuille van 1887/88. 564, 608, 640. en 1888. 29 Sept.) — 4) Opmerkelijk is uit die tijd het *Reislied*, waarvan wij twee

studentenleven hem tegen en de studie zelf, „het rechtsgefrimel” zoals hij het noemde, bekoorde hem ook niet. Kunstgeschiedenis had hij eigenlijk moeten studeren, naar hij later meende,¹⁾ maar daar was nog geen leerstoel voor. Maar de belangrijkste reden is met dit al nog niet genoemd. Die lag o.i. in de roeping die hij meende te hebben om de kunst, en in de kunst het volk te dienen. Er is een merkwaardige coïncidentie tussen Emants' beëindigen van zijn studie en het verschijnen van enige publicaties, waarin werd gesproken over een vernieuwing van de cultuur in ons land. In zijn intreerede in Utrecht had Quack gesproken over hoopvolle vooruitzichten onder de jongeren,²⁾ Huet had daartegenover gesteld dat er onder de jongeren weinige waren die iets voor de toekomst beloofden. Maar in zijn inleiding tot de volledige gedichten van de Génestet had hij een gesprek vermeld, dat hij met deze kort voor diens dood had gehad en waarin de Génestet het verlangen had uitgesproken een echt volksdichter te worden en iets van grootser gehalte te scheppen dan hij tot nog toe had gegeven.³⁾ Wanneer we nu bij dit alles bedenken, dat het liberalisme volgens Potgieter „doctrinair”⁴⁾ was geworden en dat er

strofen citeren (Quatuor Dec. 1871? Het gehele lied is te vinden bij J. ten Brink, *Gesch. der Noord-Ned. lett. in de XIXe eeuw.* III. 227.):

Weg Instituten, weg Digesten,
Justinianus, Gajus, Voet,
Hoogwijze heeren, wees gegroet,
Sluimert gerust in Leidens vesten!

Voort uit de weiden, voort door de duinen!
Voort langs de bergen aan den Rijn!
Zie in de verte! Hoezeel dat zijn
Alpen uw heilig zilveren kruinen!

Emants' vriend, Smit Kleine, vermeldt de volgende reizen: „Uitgenomen de reizen in den jongelingsleeftijd door Frankrijk, Duitschland en Zwitserland, bezocht hij in 1871 München, Venetië, Verona, Milaan, Innsbrück; vertoefde hij in den winter van '73 op '74 geruimen tijd te Rome en te Napels; reisde een jaar later door Zweden; tien jaar later (1884) door Noorwegen tot aan het Vogeleiland; maakte in 1876 millioenen-studiën te Monte-Carlo; trok in '78 door Zuid-Frankrijk en de Pyrenaeën naar Andorra; bracht in '80 meer dan acht maanden in Egypte en Nubië door en werd aan de zijde van zijne, evengoed Spaansch als Hollandsch sprekende vrouw in den winter van '85 op '86 door de zoon van het Iberische schiereiland gekoesterd.” (De Portefeuille, t.a.p. 50). Blijkens zijn reisschetsen (*Van Heinde en Verre*) bezocht hij later nog Indië, China, Japan en deed hij een reis om de wereld. Uit artikelen in het Vaderland blijkt dat hij in 1911 Griekenland en Turkije heeft bezocht. — 1) d'Oliveira, t.a.p. 110. — 2) H. P. G. Quack, *Staat en Maatschappij*. 24. — 3) Zie Huet, *Litt. Fant. en Krit.* dl. III. 61—65. — 4) Zie Kalf, t.a.p. 467.

volgens Huet „van die vrijzinnigheid waarvan hij vroeger alles verwachtte, niets anders is overgebleven als een katechismus, dien de lieden elkander nabauwen”;¹⁾ dan begrijpt men enigszins dat een idealistische jongeman als de jonge Marcellus bij wijze van spreken „geen dag en geen uur” meer wilde besteden aan iets, waarvan hij het nut niet inzag, maar dat hij zich terstond geheel wilde geven aan de taak die als het ware juist voor hem gereed lag. In zijn roman *Jong-Holland* vertoont Frits, de hoofdpersoon, zeer veel trekken van overeenkomst met de jeugdige Marcellus. Ook Frits verlaat de academie ter wille van zijn vermeende roeping voor de kunst. Toen hij nog op de universiteit was had Emants met drie andere litteraire enthousiasten (F. Smit Kleine, J. A. de Bergh en E. van Renesse) een letterkundig gezelschap gevormd, *Quatuor* genaamd, dat op 4 Aug. 1869 werd opgericht en waar zich al spoedig anderen bij aansloten²⁾. Dit gezelschap gaf een tijdschriftje uit van die naam, waarvan op 1 Sept. '69 het eerste proefnummer verscheen in gesteendrukt steilschrift. Tot 1 Januari 1870 verschenen er zó vier nummers, waarna het blad gedrukt werd. Emants zat aanvankelijk niet in de redactie, die uit de drie andere bovengenoemde heren bestond. In een brief aan Smit Kleine d.d. 24-7-'87 schrijft Emants: „Ik lees in No. 1 dat jelui destijds de pedanterie hadt mijn stukken minder geschikt te noemen en niet op te nemen”. In no. 2 verschenen echter van hem *Twee sprookjes*. Deze komen in het gedrukte *Quatuor* van 1870 ook voor als *De Kamperfoelie* en *Sprookje*. In no. 4 komen dan: *Ballade* en *Bloementaal*, waarvan de inhoud ons onbekend is. In het eerste gedrukte nummer (Jan. 1870) vinden we dan het eerste gedrukte werk van Emants. Zelf heeft hij later niet meer over zijn werk in *Quatuor* gesproken en er weinig waarde aan gehecht. En inderdaad kan men in zeker opzicht prof. de Vooy's gelijk geven als hij spreekt van „het onbeduidende *Quatuor*”³⁾. Toch is het voor een goed begrip van Emants' ontwikkelingsgang nodig, bij dit gedrukte *Quatuor* even stil te staan.

Zijn eerste publicatie daarin gaf hij onder het pseudoniem Al-leh, een omkering van zijn kindernaam Hella. Het waren *Enige schetsen genomen in de opera te R.* en al aanstonds komt daarin

---

1) a.v. 475. — 2) Zie voor deze en volgende gegevens: H. v. Leeuwen: *Tien jaren tijdschriftlitteratuur*. Boek en Kunst, Juni en Juli 1904; zie ook Den Gulden Winckel. 1928. 8. en N. Taalg. 1929. 162. — 3) N. Taalg. jrg. XVII. 274.

een zekere gave van waarneming tot uiting, naast een typisch romantische ironie, als hij, na beschreven te hebben hoe een bepaalde bezoeker al jaren de opera trouw bezocht heeft, zegt, dat na haar dood de volgende advertentie in de nieuwsbladen zal staan: „Heden avond ontsliep zacht en kalm in de schouwburg te R. na langdurig abonnement, Mevrouw de weduwe Daanders, diep betreurd door de directie en de ouvreeses.”¹⁾ Trouwens, bijna al het werk van de jeugdige Marcellus toont een romantische „Sturm und Drang”-karaktertrek. In hetzelfde nummer komt ook een sprookje voor, *De Kamperfoelie*,²⁾ waarin verhaald wordt hoe, als de eik neerstort, ook de kamperfoelie, die niet op eigen krachten had leren steunen, in die val wordt meegesleept. De vorm doet hier aan Multatuli denken. Een ander *Sprookje* gaat over een zekere Marianne, aan wie door een rijke jongen eeuwig trouw was beloofd; maar hij verlaat haar omdat hij van vader met een gravin moet trouwen. Marianne sterft. Engelen brengen „het schoonste dat de aarde oplevert”, i.e. Marianne's hart, naar de hemel, „en wat is schooner dan een menschenhart dat waarlijk lief heeft.”³⁾

Nog merkwaardiger voor de kennis van Emants' jeugdig idealisme is, wat hij (voor het eerst niet onder pseudoniem) schrijft over *Wat is het huwelijk*.⁴⁾ Hij bestrijdt daarin vurig een artikel van een zekere Ingres, die in een vorig nummer sarcastisch had opgemerkt dat dit bestond uit één voortdurend schipperen. Emants noemt dit de opinie van „oude zwartgallige, afgeleefde 19e eeuwertjes” en stelt er een lyrisch citaat over „die Ehe” van Graaf Benzel-Sternan tegenover. Ook is typisch een zeer pijnlijk in memoriam bij de dood van Dickens, van wie hij als lof zegt: „Dickens was realist, maar hij wist de kunst te geven wat haar toekomst.” „'t Was zijn doel niet het slechte en afzichtelijke in al zijne naaktheid tot in de kleinste bijzonderheden getrouw te schilderen.”⁵⁾ Dit prijzen van Dickens is te merkwaardiger, als men bedenkt dat hij later aan d'Oliveira verklaarde: „Mijn haat tegen dat goedmoedige is ook de reden dat ik nooit van Dickens heb kunnen houden.”⁶⁾ Dit is een bewijs te meer, dat Emants deze eerste romantische periode van zijn leven óf geheel is vergeten, óf niet wil laten gelden als tot zijn eigenlijke leven behorend.

In een kort schetsje, *Herr Professor*, komt hij tot de conclusie,

¹⁾ Quatuor 1870. 5. — ²⁾ a.v. 8. — ³⁾ a.v. 24. — ⁴⁾ a.v. 31. — ⁵⁾ a.v. 35. — ⁶⁾ t.a.p. 126.

dat deze hooggeleerde „toch eigenlijk niets meer en niet minder (is) dan een ander.... mensch”,¹⁾ een schetsje, dat wellicht in verband staat met het conflict over zijn candidaatsexamen. In *Een tweetal brieven*²⁾ behandelt Emants dan de verhouding van idealisme en realisme. Voorts toont hij in *Proeve van een leerboekje*³⁾ reeds zijn intense belangstelling in het toneel en neemt hij stelling tegenover het romantische drama met „vergif, verraad en moord”, om te eisen: „Juiste karaktertekening, schildering van zeden en gewoonten enz.” Ook stelt hij hier reeds de later steeds weer herhaalde vraag: waarom geen Nederlandse stukken. Verder geeft hij enige aanwijzingen hoe het toneel op hoger niveau zou kunnen worden gebracht. Wij herinneren er aan dat juist een jaar te voren besloten was tot oprichting van een *Tooneelverbond*, dat dan ook op 19 Dec. 1870 te Amsterdam onder leiding van Schimmel werd opgericht. Ook op dit gebied voelde Emants dus roeping om als hervormer op te treden; terwijl juist toen de tijd er rijp voor scheen. Nog een reden te meer om zich geheel aan de kunst te wijden en niet langer z'n kostelijke tijd op de prozaïsche collegebanken te slijten!

In *Waarom*⁴⁾ dringt hij er op aan, dat een criticus zich bij alle kritiek, hetzij van schilderijen of van boeken, steeds de vraag zal stellen: Welk waarom zit er achter. „Niemand verricht eenige handeling of spreekt een woord waarvoor niet een waarom bestaat. Geen gevolg zonder oorzaak.” Hier zien wij al in beginsel de strijd van de latere Emants tegen de kritiek ontstaan. Ook de latere taalzuiveraar komt hier reeds om de hoek kijken, waar hij zich richt tegen het gebruik van vreemde woorden, als er goede Nederlandse equivalenten voor bestaan; en oordeelt dat het „zuiver Nederlandsche woord te verkiezen is, zoolang wij nog niet geannexeerd zijn.” Met deze laatste opmerking sluit Emants aan op de in die tijd (sinds 1866 vooral) levende vrees voor annexatie door Pruisen.⁵⁾

Wij hebben hiermede een vrij uitvoerig overzicht van Emants' werk in de eerste jaargang van *Quatuor* gegeven, om aan te tonen hoe hij enerzijds nog geheel in romantische gevoelens leeft, maar anderzijds toch reeds allerlei beginselen laat zien, die naderhand bij hem zullen uitgroeien.

In de tweede jaargang treffen we dan voor het eerst enige ge-

---

1) *Quatuor* 1870, 40. — 2) a.v. 41 vlg. en 49 vlg. — 3) a.v. 43. — 4) a.v. 61. — 5) Zie bijv. de geschriften van Groen van Prinsterer hierover: *La Prusse et les Pays-Bas* en *L'Empire prussien et l'Apocalypse*.

dichten van hem aan. Deze zijn weer niet zozeer belangrijk uit aesthetisch oogpunt, als wel omdat ze laten zien dat de jonge Emants in dit stadium van zijn leven nog geenszins ongodsdienstig genoemd kan worden. Typisch daarvoor is zijn *Lentezang*.¹⁾ een gedicht van twaalf vierregelige strofen, waarin hij zegt: Als de lente komt . . .

„Dan is 't mij ook zoo heerlijk, zoo zalig te moede,
In mijn oog welt een traan en ik dank u mijn God,
Dat ge in vrijheid en liefde den mensch hier op aarde
Reeds bereidt tot een hooger en reiner genot.”

Alle dieren begrijpen dat Gods liefde geen ijdele klank is, en dat hun de vrijheid is geschonken, maar de mensch begreep dit niet en vermoordde zijn broeder.

„Voor een leus van den vorst die zich vader durft noemen,
Werd hij ver van zijn kroost, van zijn gade gesleurd —
Om een gruwzamen dood in den vreemde te sterven
Door geen liefde verpleegd en door niemand betreurd.

Zijt vervloekt dan tyran, voor wiens hoogmoed en heerschzucht,
Als een hond voor zijn meester een volk ligt geknield,
Op! verbreek uwe boeijen, ellendige slaven,
Slechts één greep van uw hand en het juk is vernield!

Want voor menschen en dieren gaf God in zijn liefde,
Eens de vrijheid als heiligste pand hier op aard,
Wie de vrijheid moet derven kan God niet aanbidden,
Wie de vrijheid miskent is zijn liefde niet waard.”

In dit typisch romantische gedicht, dat als vertegenwoordiger moge gelden voor de andere, beluisteren wij een naklank van de oorlog van '70. Deze oorlog had ook Cremer tot een fel protest gebracht in z'n artikel *Is de oorlog een noodzakelijk kwaad*.²⁾ Cremer zegt hierin dat „de noodzakelijkheid van den oorlog een der menschheid en God onteerende leugen is.”³⁾

Dat de revolutionnaire kreten van de jonge Emants overigens zo ernstig niet gemeend waren, blijkt wel uit *De overwintering der Franschen in Parijs*,⁴⁾ dat hij dichtte n.a. van de opstand der Communards en dat in het Mei-nummer van 1871 uitkwam. De slotregels luiden:

1) Quatuor 1871. 13. — 2) Dit artikel komt o.a. voor in J. J. Cremer, *De lelie van 's-Gravenhage*. 6e dr. 321. — 3) a.v. 342. — 4) Quatuor 1871. 27

„Neen zangster, zet dien strijd toch nimmer op uw snaren.
Veracht den burgertwist der Fransche heldenscharen.
Bespot hun dwaasheid, maal den uitslag van 't tooneel
Misschien vall' u het loon . . . een luid gelach ten deel.”

In deze jaargang van *Quatuor* komen ook enige gedichten voor, die Emants later in zijn roman *Jong-Holland* door de hoofdpersoon Frits laat dichten en wel *Madrigal*¹⁾ en *Als*,²⁾ terwijl er nog enige andere in voorkomen die sterk aan de Génestet doen denken, zoals *Berusting*,³⁾ waarin hij tot de slotsom komt:

„Onbezweken, wil ik smeken, kracht en sterkte van Mijn' God”.
Verder het gedicht *Vertrouwen*,⁴⁾ waarin hij erover klaagt dat niemand hem begrijpt, en dan zegt: „Sinds klaag ik mijn lijden alleen nog aan God.” In een ander gedicht, *Idealen*,⁵⁾ ontwaakt al een eerste besef van de onmogelijkheid om die te bereiken. Immers kind, knaap en man strijden: „Doch aan den blauwen hemelboog, // Daar blonk het starrenheir, // En zag met kouden glimlach neer - // De starren staan veel te hoog.”

Behalve nog enige andere gedichten verdient een artikel over *Programma Muziek*⁶⁾ vermelding, daar hieruit blijkt, dat Emants ook op dit gebied een diepgaande belangstelling had. Ook bespreekt hij een boek over *Staathuishoudkunde*,⁷⁾ terwijl hij in *Eene schets*⁸⁾ een beschouwing geeft over het soldatenwezen door de loop der tijden, en tot de voor een romanticus droeve conclusie komt, dat de XIXe eeuw „den soldaat ziet gereduceerd tot een gewapend cijfer.”

Tenslotte willen wij nog het merkwaardigste artikel uit deze jaargang bespreken: *De 19e eeuw*.⁹⁾ Meer dan enig ander geeft dit een beeld van de kentering van romantiek naar realisme, waar de jonge Emants toen midden in stond en waarin hij zelf zijn weg nog niet zag. Het is een poging tot bezinning, tot oriëntering. Hij overziet de tijd, die achter hem ligt en karakteriseert die als een tijd, waarin de slagbomen waren verbroken en de mensen voortholden zonder grenzen te kennen en te erkennen. „Alle eeuwen zijn begrensd geweest en hebben slechts tot voorbereiding gediend; nu is de laatste periode van ontwikkeling ingetreden.” Het meest merkwaardige is, dat de jonge Emants zich daar eigenlijk niet gelukkig in voelt. Hij staat er als 't ware verbijsterd in. De mens „heeft alles willen doorgronden, het verband in het

1) a.v. 8. — 2) a.v. 48. — 3) a.v. 20. — 4) a.v. 16. — 5) a.v. 42. — 6) a.v. 37. — 7) a.v. 27. — 8) a.v. 29 en 31 vlg. — 9) a.v. 9.

heelal willen overzien, den oorsprong en het einde willen kennen, maar machteloos zijgt hij neder voor zijne ontzettende taak. Hij heeft niets geleerd en is geen stap nader tot het doel gekomen." Nadat hij het karakter van de eeuw heeft weergegeven als „onbegrenstheid", zegt hij: „De Romantische school met al hare schoonheden en gebreken, is het zuivere product van deze overspannen toestand van den menschelijken geest." En hij klaagt: „De kunst der 19e eeuw is afmattend." Hier zien wij een weerloze jonge man, die naar vastheid snakt in de voortrazende eeuw; die te midden van de versnelling des levens geen voldoening meer vindt in de vormloze Romantiek, maar die ook nog niet tot de exactheid van nieuwe vormen is gekomen; die nog minder in de oude overgeleverde waarheden steun vindt, want, zegt hij: „Ook het klagen duurt niet voort, en maakt plaats voor een' woesten gillenden lach waarmêe de mensch zijne machteloosheid bespot en zich met bittere ironie wreekt op al wat hij vroeger als schoon en heilig bewonderde." Hij ziet wel dat er een nieuwe richting is opgekomen, het realisme, maar zegt dat ook dit „geen nieuw leven aan de kunst kon schenken." En dan komt deze uiting: „De grove onwaarheden (bedoeld zijn die van de Romantiek) die soms tot volslagen onzin leidden, brachten een angstvallig vasthouden aan waarheid te voorschijn, dat de kunst verlaagde tot een getrouwe copie der natuur, doch dit realisme stond nog geheel op den ouden bodem, wat betreft de volkomen verwerping van regels en het huldigen van vormloosheid. Zijn beste vertegenwoordigers waren Dickens en Thackeray, maar het verlaagde zich spoedig door het schoone uit het oog te verliezen en zijne stof slechts in platheid en onzedelijkheid te zoeken. Men denke slechts aan de romans van Flaubert." Niettegenstaande dit alles belijdt hij als zijn geloof: de kunst is eeuwig, al is het nog onzeker wat het karakter ervan in de toekomst zal zijn. Wel is het voor hem zeker, dat er „een groote geest zal opstaan, die hem den weg en de middelen daartoe aanwijst. Waar zal dat genie geboren worden? In Frankrijk, in Pruisen, in Rusland, in Amerika? Wij weten het niet. In Nederland? . . . Le bonheur vient en dormant, het genie . . . niet?" Zoals men ziet: kritisch ten opzichte van de Romantiek, blijkt hij nog geheel in de greep ervan. En in dit slot hoort men als 't ware de jeugdige idealist tot zichzelf zeggen: „Als ik dat genie eens was."

Dat de jeugdige Emants inderdaad gedroomd heeft van grootse plannen om zijn volksgenoten gelukkig te maken, blijkt o.a. uit

de novelle *Op zee*. Deze novelle is sterk biografisch. Dit is al dadelijk opgemerkt door de criticus J. v. d. Oude,¹⁾ waar hij aangaande de hoofdpersoon uit deze novelle opmerkt: „Karel Satis is eene gelijkenis, een spiegelbeeld. Van wien? — Van M.E.? — Dit mogen wij niet zeggen. Maar zeker is het, dat bij al de uitingen van Karel de hand van Marcellus vaderlijk goedkeurend op Karel's hoofd rust.” Ook G. H. 's-Gravesande heeft in de levensschets die hij van Emants heeft gegeven,²⁾ er op gewezen dat er „autobiografische bijzonderheden” zijn in *Op zee*; en Frans Coenen zegt van deze novelle, dat het niet is „een episch verhaal, maar een soort levensverslag en een belijdenis van een fictieve persoonlijkheid, die heel sterk op Emants gelijkijkt.”³⁾ Wij kunnen ook wijzen op een argumentum e silentio van Emants zelf. In de *Hollandsche Revue*⁴⁾ wordt in een levensschets van Emants geschreven over „zijn soort autobiografie „Op zee”. Emants heeft zijn exemplaar van dit artikel voorzien van talrijke minutieuze verbeteringen. Als hij het er niet mee eens was geweest dat *Op zee* een soort autobiografie was, zou hij er stellig een verbeterende kanttekening bij hebben gemaakt. Trouwens de hele gang van deze novelle stemt in talloze bijzonderheden met Emants' leven overeen. In dit *Op zee* nu wordt door de hoofdpersoon gezegd dat „zijn jongelingsfantazie gedroomd had, dat hem eenmaal blanke glorie zou omstralen”,⁵⁾ „En zo was 't hem tot een ideaal geworden eens de trots te mogen zijn van zijn land en de eerbewijzen van de regering, de huldeblijken van het volk te kunnen aanvaarden met de overtuiging: ze komen me toe”,⁶⁾ „Als kind had hij generaal willen worden, als jongeling had hij zich voorgesteld eens de forse man te zullen zijn, die de lafheid zou opzweepen tot moed, de eerlijke man, die elk bedrog zou ontmaskeren, de volhardende man, die de weifelaars zou bezielen, de kundige man, die zou inzien, waaraan de tijd behoefte had”.⁷⁾

Dit was dus het ideaal: als kunstenaar de wereld hervormen! In *Bergkristal* zullen we deze gedachte nader uitgewerkt terugvinden. Dit *Bergkristal* is het eerste artikel van het nieuwe tijdschrift, dat Emants met zijn vriend Smit Kleine had opgericht en dat ze de naam *Spar en Hulst* hadden gegeven. Het heeft niet meer dan twee nummers mogen beleven en die zijn nog groten-

---

1) In *Litterarische Interludiën*. II. 77. (J. v. d. Oude is het pseud. van C. van Nievelt). — 2) In *Geschenk* 1933. 11—18. — 3) F. Coenen, *Bij den dood van Marcellus Emants*. Gr. Nederl. 1924. I. 72. — 4) *Jrg.* 1898. 42. — 5) *Op zee*. 3. — 6) a.v. 8/9. — 7) a.v. 12.

deels gevuld met een blijspel van Emants, *Jonge Harten*, en met het reeds genoemde *Bergkristal*. Over dit laatste artikel dienen we thans iets naders mede te delen.

„Een woest stuk proza”, noemde Smit Kleine het later, „kenmerkend voor dat tijdperk in onze letteren en toenmaals even karakteristiek als later het proza van Van Deyszel”.¹⁾ En inderdaad draagt dit stuk wellicht als geen ander uit die tijd alle kenmerken van de Autonome Romantiek, vóór alles het kenmerk van de „drang naar ontgrenzing”. Een jonge, schuimende geest, die tegen alle staketsels opvliegt, vooral tegen die van de overgeleverde godsdienst. Leven wil hij, schoon en groots leven, zonder begrenzing van verouderde moraal, van nationaliteit, kerk of stand. „Ik ben mensch”, is de slotsom waartoe hij komt. „Als zoodanig ken ik geene nationaliteit, geene kerk, geen' stand, die mij van de rest van het menschedom scheidt. Als zoodanig vraag ik niet of ik hier beneden braaf moet zijn, om later beloond te worden. Als zoodanig erken ik geen' tusschenpersoon tusschen mij en God”.²⁾ Al aanstonds bij het begin van het artikel hoort men het verzet van de Autonome mens, die ongebreideld door voorschriften van anderen wil leven: „Het ziekelijk mijmeren over een beter vaderland heeft de gezonde, heidensche levensvreugd voor goed verdrongen.”³⁾ Vooral op de geestelijkheid heeft hij het voorzien. Met innig welgevallen laat hij een boer uit Oberammergau aan het woord, die „een mooi stuk van de wereld heeft gezien” en nu tot de conclusie is gekomen, dat de geestelijken huichelaars en bedriegers zijn; en tenslotte de raad geeft: „houd u nooit op met Schwarzröcke.”⁴⁾ Maar ook de dominee's die hún opvatting van godsdienst de mensen opdringen en ze niet leren zelfstandig te denken, komen er niet genadig af: „Nut kan ieder stichten door woord en daad, maar de herder-apotheker, die zijne lessen op een' Zaterdag achtermiddag tot pillen kneedt om ze den volgenden morgen in de gapende monden der toehoorders te werpen, is een onnut en zelfs nadeelig lid der maatschappij.”⁵⁾ Deze felle haat tegen de clerus wil nog niet zeggen, dat de jonge Emants op dit punt van zijn leven reeds totaal on- of antigodsdienstig is. Alleen ziet hij in die geestelijkheid de grootste belemmering op zijn weg om de maatschappij gelukkig te maken: de weg van kunst en wetenschap. „Eens zullen wetenschap en kunst de plaats van kerkleer en vormendienst innemen en beiden zullen

¹⁾ In De Portefeuille jrg. 1887, Kerstnummer (aparte paginering), bl. 50.
²⁾ Spar en Hulst 1872. 56/57. — ³⁾ a.v. 8. — ⁴⁾ a.v. 25. — ⁵⁾ a.v. 20.

wijzen op het bestaan van een' God van majesteit en liefde, die echter eenigszins verschilt van het weeshuisvaderachtig ideaal der geloovige zielen." ¹⁾ Wat Emants dan wil is: „uit den mensch zelven het ideaal verheffen." „Zoek de schoonste eigenschappen in den mensch, en denk u deze in hunne meest volkomene ontwikkeling en harmonie. Dan hebt gij geen' God, want om God te kunnen denken, moest gij zelf God zijn; maar gij zult u eene ideale menschheid voorstellen en elke stap daarheen brengt u nader tot God." ²⁾ Wie de behoefte voelt zich een ideale voorstelling te maken, hetzij van een vader, hetzij van een vriend, hij ga zijn gang. „Slechts ééne voorwaarde: geef dien vader, dien vriend geene eigenschappen, die gij hierbeneden reeds zoudt laken." ³⁾

Uit dit alles blijkt dus dat ieder transcendentiaal godsbegrip wordt afgewezen en dat de mens tot maat aller dingen wordt gemaakt. Wat dit betreft sluit de Autonome romanticus Emants regelrecht aan bij de Autonome rationalist van Effen, die langs dezelfde immanente weg tot een zuiver godsbegrip wil komen, als hij zegt: „Het eenige dat aan ons te doen staat om, zooveel mogelijk is, onze gedachten tot de goddelijke volmaaktheden te verheffen, is alle bepaaldheid aan de menschelijke volmaaktheden te ontrukken, en na met alle mogelijke inspanning van bespiegeling getracht te hebben boven het eindige op te rijzen, ons met kracht te verbeelden dat wij nog oneindiglijk onder de waarheid zijn." En evenals Emants vraagt ook van Effen: „hoe zoude het mogelijk wezen dezelfde daden en neigingen aan de Godheid toe te schrijven, die men zelfs van een billijk en redelijk mensch niet zou durven verwachten." ⁴⁾ Zowel van Effen als Emants nemen de mens dus als maat aller dingen. De rationalist van Effen kent echter maat en grens. De romanticus Emants verfoeit beide, als hij een nieuwe tijd ziet aanbreken, „waarin de godsvereering geen' vorm, geene kerk, geen banden, geen priesters meer zal hebben," en elders spottend opmerkt: „Dit is de ware levenswijsheid: nooit te veel van iets houden, nooit te veel afschrik van iets te hebben. Nooit enthousiast zijn, liever kalm, als het kan onverschillig. In alles maat houden..." ⁵⁾ Daarom verlangt Emants terug naar de oude tijden; toen was de mens „ruw, hartstochtelijk, wreed; heftig in liefde, heftig in haat, in alles spoedig tot een uiterste geneigd." „Eén dezer woeste driften zou voldoende zijn om de meeste representanten van ons tegenwoor-

¹⁾ a.v. 18. — ²⁾ a.v. 33. — ³⁾ a.v. 34. — ⁴⁾ J. v. Effen. *Hollandsche Spectator*, 2e dr. 1756. dl. I. 476-477. — ⁵⁾ a.v. 51.

dig geslacht zoodanig uiteen te doen vliegen, dat zijn erfgenamen te vergeefs naar zijn treurig overschot zouden zoeken, om het met eene deftige begrafenis te vereeren." ¹⁾ Hier hebben we de Romantiek, de ontgrenzing, wel in z'n zuiverste manifestatie. Zoals trouwens het gehele stuk, niet het minst in z'n vormloosheid, één brok romantiek is.

De aanleiding tot het artikel, men zou het bijna vergeten, was een bezoek van Emants aan de Passiespelen te Oberammergau in 1871. Maar dit is slechts een springplank om in alle levensvragen die hem beroeren onder te duiken, en zonder enig verband opmerkingen te maken, beter nog: kreten te slaken, over wat zijn ziel beweegt. Invloed van Heine en Multatuli is duidelijk aanwijsbaar. Op een goed moment ook van Potgieter, als hij viermaal achtereen een zin begint met de bekende aanhef: „Er was een tijd . . ." ²⁾ Alle lectuur, vooral ook Goethe en Schiller, die de jeugd in zijn tijd las, spreekt hier rechtstreeks (in motto's) of zijdelings z'n woord mee. Zo blijkt hij ook van Darwin kennis genomen te hebben. Hij is in deze tijd nog heilig van een evolutie, een vooruitgang in de zin van opgang overtuigd: „Eens zal de vooruitgang, de vrije gedachte triomferen." ³⁾ En deze vooruitgang zal vooral door de kunst worden bevorderd: „Zoo zij het uwe taak, Kunst! der geheele menschheid den weg van den vooruitgang te wijzen." ⁴⁾ Deze tirade vertoont een opvallende overeenkomst met een artikel van J. J. Cremer: *De reus van Antwerpen*, ⁵⁾ geschreven n.a. van een groot kunstcongres in die stad in 1861. Op dat feest was een cantate uitgevoerd, waarin eveneens de kunst op lyrische wijze werd verheven tot pionier van de vooruitgang, o.a. in deze door Cremer geciteerde regelen:

„Oui, nous pourrons un jour,
Peintres, poètes, penseurs, régénérer le monde
Par la foi, le travail, le génie et l'amour."

Cremer eindigt dit artikel dan als volgt: „Broeders voorwaarts! Eenheid, Vooruitgang, blijve de leuze; en thans voor het laatst: Uw kunst werke mee tot de vrede op aarde!"

„Als een adelaar — zo gaat Emants verder — verheft de kunst zich boven de aarde, en met haar scherpen blik herkent zij de richting waarin verder moet gearbeid worden, terwijl beneden de wetenschap rustig hooger en hooger streeft, alle hinderpalen

¹⁾ a.v. 48. — ²⁾ a.v. 50. — ³⁾ a.v. 18 en 44. — ⁴⁾ a.v. 41. — ⁵⁾ Dit artikel komt ook voor in *De lelie van 's-Gravenhage*. 6e dr. 159.

uit den weg ruimt, den mensch een' weg baant om nader en nader te komen bij het doel, dat de kunst reeds heeft geraden en dat de wetenschap bewijst." ¹⁾ Wij zien ook hier weer een romantische opvatting, namelijk het praevaleren van kunst boven wetenschap, aan de dag treden. De jeugdige Emants heeft voor zichzelf hier een grootse taak zien liggen. Om die taak aan te vatten zette hij z'n rechtenstudie aan kant.

Duidelijk komt dit, zoals we reeds terloops opmerkten, in zijn roman *Jong-Holland* tot uiting, als Frits onmogelijk kan voldoen aan de eis van zijn oom, die hem z'n dochter Clara alleen tot vrouw wil geven op de voorwaarde dat hij eerst afstudeert. Dat zou zeker nog twee jaar duren. „Twee jaren . . . een onoverkomelijk lange tijd! En dan te moeten denken dat die tijd verloren zou wezen, terwijl hij er naar hunkerde zich geheel aan zijn lievelingsarbeid te kunnen wijden. Kon hij werkelijk nog twee jaren van zijn leven weggeven zonder zijn geheele verdere loopbaan in de waagschaal te stellen." ²⁾ Wanneer wij hierbij bedenken hoe Emants elders van deze Frits zegt: „hij had zich zoo gaarne groot, machtig gevoeld," ³⁾ en hoe hij in zijn opstel over *De 19e eeuw* sprak over de mogelijkheid dat een leidinggevend genie, dat nieuwe wegen zou wijzen, misschien in Nederland geboren zou worden, dan hebben wij in dit alles wel duidelijke aanwijzingen, hoe de Emants, die in 1872 Spar en Hulst oprichtte, zichzelf toen zag. Nog duidelijker wordt dit in het drama *Juliaan de Afvallige*, waarin het ongebroken idealisme reeds een definitieve knak heeft gekregen. Daarover spreken we in het volgend hoofdstuk.

---

¹⁾ Spar en Hulst 1872. 41. — ²⁾ *Jong-Holland*. dl. II. 233. — ³⁾ a.v. 95.

HOOFDSTUK III

ONTGOOCHELING EN OMMEKEER

Voor wij overgaan tot een bespreking van *Juliaan de Afvallige*, moet eerst iets gezegd worden over Emants' opvatting omtrent historische waarheid in de kunst. In de *Kunstbode* van 1876 heeft hij daarover een opstel geschreven,¹⁾ waarin hij er op wijst dat, om een kunstwerk als kunstwerk te doen aanschouwen of horen, er behalve een schepper ook een „genieter” nodig is. Met die genieter en zijn peil van beschaving (dus ook met zijn historische kennis) moet de kunstenaar rekenen als hij historische gebeurtenissen weergeeft. Hij behoeft niet tot in details natuurgetrouw te zijn, maar mag evenmin anachronismen te pas brengen, die de indruk van het geheel zouden kunnen verstoren. Hij behoeft zich niet te houden aan de geijkte opvatting omtrent bepaalde historische figuren (bijv. „Nero was wreed en bloeddorstig”), maar als hij daarvan afwijkt moet hij gegronde redenen voor zijn afwijkende beschouwing geven. „In de menigte feiten door de kroniek te boek gesteld, ontdekt de kunstenaar een verband. Dit verband neemt hij er uit . . . en stelt het ons voor ogen als de kern der geschiedenis. Hij ziet als 't ware door het lichaam der historie de ziel heen, en doet ook ons aanschouwen wat zijn scherpe blik gevonden heeft. Om dat doel te bereiken is hij geheel *vrij tot weglaten, invoegen, samentrekken en uitwerken der historische gegevens*;²⁾ mits de historicus op zijne beurt hem niet kunne aantoonen, dat zijn geheele verband valsch is, en dat hij slechts zijn eigen idee in de geschiedenis heeft ingewrongen.” „*Het invoegen van personen bijv.*, waarvan de geschiedenis niet spreekt, is hem *volkomen geoorloofd*;²⁾ met dien verstande, dat hij niet zulke

¹⁾ *Historische waarheid in kunst* in *Nederlandsche Kunstbode*. 1876.
²⁾ vlg. — ²⁾ *Curs. van mij*.

krachtige karakters in zulke bijzondere omstandigheden scheidt, dat zij noodzakelijk in het hoofdverband der feiten hadden moeten ingrijpen, en dus den gang van zaken reeds door hun bestaan zouden veranderd hebben."

Van deze zichzelf gegeven vrijheden heeft Emants in zijn verschillende historische drama's een dankbaar gebruik gemaakt, met name in *Juliaan de Afvallige* en in *Adolf van Gelre*. Het zijn dan ook geen historische spelen die in de eerste plaats ten doel hebben een brok verleden voor ons te doen herleven, maar meer gelegenheden voor de schrijver om zijn persoonlijke opinies en ervaringen in verholde vorm tot uiting te brengen. Deze vorm van autobiografie is wat ongewoner dan de roman, en men is er dan ook niet steeds op verdacht geweest.¹⁾ Voor wie echter *Bergkristal* gelezen heeft is het zonneklaar, dat Emants in *Juliaan de Afvallige* dezelfde ideeën, thans gedramatiseerd weergeeft. Dit autobiografische karakter brengt dan ook mede, dat het stuk door zijn lange uiteenzettingen als drama minder geslaagd is, en dan ook zo weinig boeiend bleek voor de niet in Emants zelf belangstellende lezer, dat, naar de uitgever verklaarde, er in totaal maar twee exemplaren van zijn verkocht.²⁾ Voor ons echter, die Emants' levensbeschouwing willen leren kennen, is dit drama van groot belang. Emants zelf waarschuwde reeds in *Quatuor de criticus*, dat hij zich altijd de vraag moest stellen: *waarom* schreef de auteur een dergelijk stuk. Als wij deze vraag nu stellen ten aanzien van *Juliaan de Afvallige* dan kan het antwoord niet anders luiden dan: om zijn gemoed te luchten over de mislukking van zijn eerste idealistische pogingen, en om af te rekenen met degenen die z. i. aan deze mislukking debet waren. Een indirecte bevestiging van deze onze mening vinden we weer in de novelle *Op zee*, waarin van de hoofdpersoon vermeld wordt: „Natuurlijk behandelde hij al gauw zijn eigen leven . . . En als van zelf kwam hij tot zijne tragedie van Jan de Witt." ³⁾ Zo geeft dan de *Juliaan* op pijnlijke wijze die ontgoocheling weer, waar Emants zijn hele verdere leven niet overheen is gekomen. Het is daarom van het grootste belang wat uitvoeriger bij dit werk stil te staan.

Juliaan de Afvallige, de figuur van deze weer tot het heidendom teruggekeerde keizer, heeft op velen in de 19e eeuw een

¹⁾ Hetgeen o.a. blijkt uit het opstel van B. Hunningher, *Het toneelwerk van Emants*, in de Bundel Opstellen van Oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C. G. N. de Vooy. — ²⁾ Vermeld in een critiek op Emants' roman *Juffrouw Lina*, door Wolfgang (van der Mey) in de *Spectator*. 1888. 407. — ³⁾ t.a.p. 29.

magische bekoring uitgeoefend. Even voor Emants' Juliaan, kwam Ibsen's *Kaiser und Galiläer*. In 1847 had de bekende D. F. Strausz reeds geschreven: *Julianus Apostata, der Romanticus auf dem Throne der Cäsaren*, bedoelend hiermede te laten zien hoe Frederik Willem IV van Pruisen een dergelijke(!) reactionnair was als Juliaan in zijn tijd.¹⁾ Het was geen wonder dat ook Emants zich tot deze figuur aangetrokken voelde. Kwam hij zelf ook niet uit een christelijk milieu, was ook hij niet met tegenzin naar kerk en catechesatie gegaan, en had ook hij zich niet geërgerd aan de wijze waarop kunst en wetenschap van kerkelijke zijde werden geminacht of ook wel tegengewerkt? Uit *Bergkristal* weten we, dat Emants zich reeds toen ergerde over een spiritualistisch Christendom, dat de oude heidense levensvreugd had verdrongen; en dat hij de verering van het schone en ware op nieuwe banen wilde leiden. Welnu, dat alles vinden we terug in Juliaan, maar dan tegelijk mét het verhaal van de mislukking erbij.

Om de historische exactheid bekommerde Emants zich weinig, zoals wij zagen, en zo vinden we dan ook een aantal figuren om deze keizer gegroepeerd, die men of in het geheel niet, of niet met het door Emants hun verleende karakter in de kronieken terugvindt. Bij vergelijking is ons gebleken, dat Emants hoogstwaarschijnlijk Gibbon's *Decline and Fall of the Roman Empire* als hoofdbron heeft gebruikt. Zijn drama volgt althans Gibbon's verhaal op de voet. Wanneer wij dan ook noch daarin, noch in andere in Emants' tijd bekende historische werken of monografieën over die tijd, de figuur van Neda terugvinden, kunnen we gereedelijk aannemen, dat wij hier te doen hebben met een persoon die door Emants is ingevoegd.

Een ander geval is het met de lijfarts van Juliaan, Oribazius. Dit is wel degelijk een historische figuur en zelfs een vrij bekende. Maar het karakter, dat Emants hem in zijn drama verleent, strookt niet met wat de historische bronnen van deze figuur vermelden. Oribazius blijkt in het stuk de nuchtere realist te zijn, die Juliaan's enthousiaste uitingen begeleidt met zijn „zakelijke” en dikwijls cynische opmerkingen. Men zou hem de personificatie kunnen noemen van het toenemend besef voor de harde werkelijkheid, dat in deze jaren bij Emants begint door te breken. Al dadelijk blijkt dit, als we enkele uitingen uit andere artikelen leggen naast de woorden van Oribazius. Deze zegt op

¹⁾ In 1893 verscheen *Julian der Abtrünnige* van Felix Dahn, een roman, die in één jaar 5 drukken beleefde.

zeker moment: „Wij staan op de bovenste sport van den trap, // Wij kunnen niet stijgen, wij willen niet dalen.”¹⁾ Deze passage stemt overeen met de inhoud van het Quatuor-artikel *De 19e eeuw*, waarin Emants o.a. zegt: „De geschiedenis heeft haar laatste woord gesproken, al blijft dan ook dat laatste woord eeuwig doorklinken.”²⁾ Als wij Oribazius horen verkondigen: „De mensch gelooft wat hem zijn voedster leerde,”³⁾ en daaraan de raad verbinden: „Beginnen wij der jeugd haar les te leren,”³⁾ dan horen wij daarin ook de Emants die in *Bergkristal* nog fulmineerde tegen het opdringen van een levensbeschouwing, maar die klaarblijkelijk tot het inzicht is gekomen, dat men niet zo gemakkelijk loskomt van wat men in z'n jeugd heeft geleerd, en die daaruit de les trekt de jeugd dan ook — niet vrij te laten zoals de romanticus nog dacht, maar met anti-dogmatisch tegengif in te spuiten, zoals een meer realistische politiek het scheen te eisen. Oribazius waarschuwt Juliaan, dat hij de christenen niet moet uitroeien, want dat zou hetzelfde zijn alsof men de vogels ging verdelgen, die men toch nodig heeft tegen de rupsen. Met „rupsen” wordt hier het rapalje bedoeld; en dat moet in toom worden gehouden. Immers, „De godsdienst is de sterkst' en lichtste muilband, // Gij hebt dien in uw macht, houd vast mijn vriend, // Een dolle hond kan zeer gevaarlijk worden”. Aldus Oribazius.⁴⁾ Wij horen hierin een naklank van de angst voor de Commune, waarover we reeds eerder iets van Emants citeerden.

Juliaan wordt door Emants vooral getekend als iemand, die de mensen weer door de cultus van het schone op hoger plan wil brengen. Hij zegt dan ook dat hij „aan 't verstrooide volk tot leidsman (wil) strekken, // Opdat Apol hen eenmaal waardig keure // In 't onvergank'lijk licht zijn' glans t'aanschouwen.”⁵⁾ Hier dus weer hetzelfde idealisme als in *Bergkristal*. Typisch is ook dat Emants Juliaan's felle bijgelovigheid (waarvan Gibbon uitvoerig spreekt) geheel in de schaduw laat, en aldus een vertekend beeld van deze keizer, — edoch een goedgelijkend zelfportret schetst.

Als Juliaan zijn grootse plannen ontvouwt, ontnechtert Oribazius hem met de verzekering, dat dergelijke verheven aspiraties niet door het volk zullen worden begrepen, daar dat liever bloedige gladiatorenspelen ziet, om, als het daar zat van is, „t' huis zijn' roes van eeuwigheid te droomen.”⁶⁾ Maar Juliaan heeft

¹⁾ t.a.p. 25. — ²⁾ Quatuor 1871. 11. — ³⁾ t.a.p. 28. — ⁴⁾ a.v. 26. — ⁵⁾ a.v. 43. — ⁶⁾ a.v. 43.

slechts één doel: „Mijn voorbeeld moog' aan ieder kunnen leeren, // Een mensch op aard, hiernamaals god te zijn.”¹⁾ Hier horen wij weer de Emants van *Bergkristal* zeggen: „Ik ben mensch.”

Als vrij mens machtig te leven en door zijn kunst onsterfelijk te worden, dat was ook het ideaal van de Frits uit *Jong-Holland*. Een dergelijke kunstenaar mag zich niet overgeven aan de zinnelijke liefde. Frits komt tot de conclusie: „de Muze is kuisch en heeft de afzondering lief.”²⁾ Zo versmaadt ook Juliaan de hem aangeboden liefde van Neda, daar iemand, die „de oude deugd en moed herstellen wil,” moet leren „Om zonder hartstocht, onbeheerscht door grillen, // Zijn volk in woord en daad den weg te wijzen.”³⁾

In deze figuur van Neda, die volmaakt onhistorisch is, laat Emants ons een andere kant van zijn ervaring zien. Neda is de dochter van Maximus, de heiden-priester, en zij zelf wordt ook aangeduid als heiden-priesteres. Zij wil Juliaan terzijde staan in zijn hervormingswerk, maar tenslotte blijkt het haar meer om Juliaan dan om zijn werk te gaan. En als Juliaan dan haar liefde versmaadt, zet zich deze liefde om in een zo felle haat, dat zij een aanbidder van haar weet op te zwepen en ertoe te brengen om, in 't midden van het strijdgewoel, Juliaan een dodelijke pijl in 't lijf te jagen. Wel zijn er (niet bewezen) vermoedens van sluipmoord geweest. Gibbon vermeldt dat men zelfs de kerkelijke leiders als de aanstichters heeft genoemd, echter zonder bewijs. Maar wat kan Emants bewogen hebben dit sluipmoordmotief te gebruiken, maar er zo'n geheel andere schuldige in te schuiven? „Waarom”, vragen we met de auteur zelf, waarom heeft hij dat gedaan? Men kan haast niet anders antwoorden, dan dat een persoonlijke ervaring hier verhuld is weergegeven. Regelrechte bevestiging van dit vermoeden was niet meer te verkrijgen. Maar wanneer wij én in de Juliaan, én in latere werken felle uitvallen aantreffen tegen de vrouw, dan ligt in dat alles toch wel een zekere aanwijzing. „Het kwaad, dat zijn uw vrouwen, // Wier hand als willig speeltuig (u) gebruikt”,⁴⁾ zegt Juliaan tegen de senatoren van Antiochië; en elders tot Neda: „Vrouwen zijn 't geweest, die 't volk verwijfd, // De tucht verslapt, de deugd tot wanklank maakten!”⁵⁾

Niet alleen de vrouwen zijn echter de schuldigen. Over het algemeen bleek het volk, de gegoeden niet uitgezonderd, weinig

¹⁾ a.v. 45. — ²⁾ *Jong-Holland*. II. 230. — ³⁾ t.a.p. 121. — ⁴⁾ a.v. 93. — ⁵⁾ a.v. 121.

vatbaar voor Juliaan's hervormingspogingen. „Vergeefs in 't koopmans hart een hooger streven // Dan naar een immer groot're winst gezocht",¹⁾ zucht Juliaan, als hij moet erkennen dat niemand (een oude priester, „niet rijk, maar vroom", uitgezonderd) met wierook had deelgenomen aan het feest van Apollo. „Apollo's feest was gist'ren, Senatoren",²⁾ zegt Juliaan; en Emants kon hetzelfde zeggen: Mijn tijdschrift, waarmee ik de kunst hoop te te hernieuwen (en dus Apollo een feest bereiden), heb ik moeten staken, omdat ook in Nederland het koopmanshart geen hoger streven kent dan naar winst. Juliaan telt niet de laaghartige hoon en heimelijke tegenwerking, maar wel „Den smaad Apollo's tempel aangedaan".³⁾ Ook Emants voelde zich vooral bitter gegriefd dat men zijn tempel voor Apollo, zijn Spar en Hulst, zo lauw had ontvangen. Als aan het slot van het drama Juliaan, dodelijk gewond, afscheid neemt van zijn trouwe medewerkers zegt hij: „Gij hebt mijn zorg en moeite trouw gesteund, // De zaak der waarheid u gewijd, — ik dank u. // Daarboven zien wij dra elkander weer." ⁴⁾ Men lette er op dat Juliaan niet zegt „eens", maar „dra". Op zichzelf geeft de situatie in het drama geen aanleiding tot deze verwachting van een zeer spoedig wederzien: de om Juliaan's sterfbed staanden zijn nog gezond en vertonen ook geen tekenen dat ze dit leven „dra" verlaten zullen. Ook Emants' eigen overtuiging was nu niet bepaald van die aard, dat hij zo bijzonder de nadruk op een „dra wederzien" in een hiernamaals zou hebben gelegd. Maar begrijpelijker wordt deze passage als men bedenkt, dat kort na dit drama het tijdschrift *De Banier* werd opgericht, waarin de getrouwe medewerkers van voorheen elkander inderdaad „dra weerzagen".

Zo zien wij dus dat *Juliaan de Afvallige* een sterk autobiografisch karakter heeft gekregen. In de verhouding tot Neda komt Emants' oorspronkelijke romantische opvatting van een zielsverwantschap, een geestelijke band met een medestrijdster voor een verheven zaak, tot uiting; en tegelijk de mislukking daarvan, die hem dodelijk gewond heeft. — In Oribazius zagen we de ontnuchterende realist, als tegenspreker van de idealist Juliaan. Neen, niet als tegenspreker, zegt Emants, maar als „geneesheer". Want zó, en niet met de gebruikelijke term „lijfarts", wordt hij door Emants betiteld. Deze schijnbare kleinigheid spreekt echter een duidelijke taal inzake Emants' veranderde zienswijze: De optimistische idealist is voor goed „genezen"; hij heeft de werkelijk-

1) a.v. 93. — 2) a.v. 92. — 3) a.v. 92. — 4) a.v. 140.

heid leren zien en — aanvaarden. „De droom is niet kwaad, maar pas op voor 't ontwaken”,¹⁾ zegt Oribazius al in het begin van het drama. En Juliaan, de idealist, komt dan ook op zeker moment tot de bittere erkenning: „Er is bederf in 't mensdom, diep bederf”.²⁾ Schoonheid en waarheid had Juliaan het mensdom willen brengen.³⁾ Maar Oribazius zeide het al: „Verand'ren kunt gij 't mensdom niet, mijn vriend”.⁴⁾

Een diepe ontgoocheling spreekt er dus uit dit drama. Maar ook reeds een wrok jegens degenen, die hem de bereiking van zijn ideaal onmogelijk hebben gemaakt. Wij komen daar later nog uitvoerig op terug, maar kunnen hier toch reeds vaststellen, dat Emants in dit stuk vooreerst zijn oude haat tegen de clerus weer lucht geeft: „De wereld wordt een graf, een doodenrijk, // Waar oppermachtig heerscht de Christenpriester”;⁵⁾ dat daarnaast nu een wrok is gekomen tegen de vrouw; en dat hij voorts het volk verwijt niet vatbaar te zijn gebleken voor zijn hervormingspogingen. Kortom, dat men hem niet heeft willen zien, zoals zijn vriend hem zag: „De goden ... zonden op aard' Juliaan om den mensch // Tot waarheid terug uit den afgrond te heffen, // Waarin hij zich zelve heeft nedergestort”.⁶⁾ En zoals hij zichzelf zag: als degeen die door zijn kunst het cosmopolitisme⁷⁾ en zo ook weer de wereldvrede had willen bevorderen: „Ondankbaar volk”, zo verwijt Juliaan, „hoe slecht verstaat gij mij, // Die eeuw'ge wereldvrede u kwam bereiden”,⁸⁾ en stervend voorspelt hij, dat de mensheid nu „eeuwen van ellende, // Van krijg en levenszatheid te gemoet”⁹⁾ gaat. Hij heeft echter zijn troost gevonden in de waarheid: „Volvoer uw plicht en laat de goden zorgen” en, met de dood en de mislukking voor ogen, spreekt hij het uit, dat hem de troost is toegezegd, dat:

„Geen wezen grooter dan de mensch bestaat,

Die strijdt om tot volmaking te geraken.

Welaan dan, laat ons man zijn tot het einde.”¹⁰⁾

---

¹⁾ a.v. 25. — ²⁾ a.v. 91. — ³⁾ Het is dus onjuist, wjl zeer onvolledig, als Hunningher zegt dat Emants in de *Juliaan* de filosofie tegenover de godsdienst stelt. (t.a.p. 185.) Bij de romanticus Emants kwam de kunst vóór de wijsbegeerte. Zie in *Juliaan de Afvallige* bl. 27, waar na de herleving van de oude cultus van het schone gezegd wordt: „Herleefd is ook de glans der wijsbegeerte.” Het eerste verwijt tegen de christenen is dan ook niet dat ze de filosofie hebben vernietigd, maar dat ze de cultus van het schone hebben verwoest. (t.a.p. 37.) — ⁴⁾ a.v. 85. — ⁵⁾ a.v. 89. — ⁶⁾ a.v. 136. — ⁷⁾ Zie *Bergkristal* in Spar en Hulst 57: „In het cosmopolitisme ligt de toekomst, etc.” — ⁸⁾ t.a.p. 86. — ⁹⁾ a.v. 141. — ¹⁰⁾ a.v. 133.

In deze laatste verbeterden zin ligt geheel Emants' verder levensprogramma samengevat.¹⁾

In hetzelfde jaar als waarin *Juliaan de Afvallige* uitkwam, verscheen er van Emants' hand een artikel in „Nederland”: *Een bezoek aan den Vesuvius in November 1873*. Op het eerste gezicht een gewone reisbeschrijving, blijkt dit artikel bij nader inzien de weergave van een nieuwe fase in de ontwikkeling van Emants' levensbeschouwing. Al aanstonds de inzet: „Niet altijd,” zeide Prometheus, „heeft Zeus den scepter op den Olympus gezwaaid. Hij was de derde tyran, dien ik zag heerschen; twee zag ik vallen, en ook zijn dag is niet ver meer verwijderd.”²⁾ — In deze aanhef beluisteren we dezelfde gedachte als in *Bergkristal* en in *Juliaan de Afvallige*: het loopt op een eind met de traditionele godsdienst. Maar in het vervolg van het artikel komt dan een nieuw element naar voren. Emants gaat filosoferen over de reus Typhoeus, die volgens de mythe in de Vesuvius gevangen wordt gehouden. Deze Typhoeus had het gewaagd tegen Zeus in opstand te komen; „maar het onverbiddelijk Noodlot, de driedubbele Moïra, vond in haar boek den Titan-vorst niet opgetekend. Over al de miljoenen neergebogen hoofden van 't aanbeddend menschedom strekte zij hare hand uit tot hem, die menschen en goden wilde beheerschen, die op zijn machtig hoofd de kroon der oppermacht met eigen hand durfde plaatsen en Typhoeus lag, door een bliksemstraal geveld, begraven in den schoot der aarde neder. Sinds regeert de groote Zeus den Olympus, en 't menschedom, *onmachtig zijn koning te kiezen*, knielt neder, en bidt en dankt en siddert.”³⁾

Het is duidelijk, vooral door het geursiveerde zinnetje, dat het Emants hier om iets meer te doen was dan om een interessante mythologische herinnering weer te geven. Nog duidelijker wordt dit uit het vervolg: „Arme Typhoeus! geveld op het toppunt uwer glorie; machteloze reus, hoe eng is uw kerker, om zooveel moed, zooveel kracht en zooveel energie te bevatten. Stoute onrustige geest! nu ligt ge werkeloos verborgen in 't diepste duister van den schoot der aarde. O! luister, bittere hoon van 't onvermijdelijk lot, het zwakke menschedom, dat geknielt eens uw bevelen wachtte en uwen lof in zangen luid wilde verkondigen, — nu kruipt

¹⁾ Merkwaardig in dit verband is, dat A. Heyting in zijn artikel *Marcellus Emants* (Onze Eeuw Sept. 1924. 234.) zijn typering samenvat met de karakteristiek: „Emants — een Man”. — ²⁾ t.a.p. 52. — ³⁾ a.v. 53. Curs. van mij.

het lachend op uw gevangenis rond, en spot met zijn gevallen meester!"¹⁾ Wanneer, zo vraagt men zich af bij het lezen hiervan, wanneer en waar is er ooit iets vermeld van een mensdom, dat geknield de bevelen van Typhoeus wachtte en zijn zangen luid wilde verkondigen? Maar wanneer men dit citaat legt naast de woorden, die Emants Juliaan stervend laat uitspreken: „Het volk zal juichen na mijn' dood, mijn naam // Met smaad bedekken . . .”²⁾ en daarbij bedenkt dat Emants deze woorden in geen enkele bron over Juliaan heeft kunnen vinden, dan wordt ons het geheel wel iets duidelijker. Ook hier blijkt dan weer een teleurgesteld hemelbestormer te spreken. Maar, anders dan in *Juliaan*, wordt nu de schuld van deze teleurstelling niet in de eerste plaats op de tegenwerking van allerlei mensen geschoven, maar wordt de laatste oorzaak aangewezen: het Noodlot, de Moira.

In het vervolg van het artikel komt dit nog eenmaal duidelijk tot uiting. De reizigers komen in het observatorium op de helling van de Vesuvius en ontmoeten daar een mager observator-tje, die hun bereidwillig de werking van allerlei instrumenten uitlegt. Emants zegt dan: „Gij lachtet niet, Typhoeus, toen het magere ventje, dat met zooveel moeite op de helft van het dak uwer gevangenis was aangeland, ons sprak van waarnemingen van aardbevingen en uitbarstingen van den vuurspuwend berg. Gij lachtet niet, toen hij ons de fijne staafjes, de dunne draadjes en de gladgeschuurde koperen plaatjes toonde, waarmee uw geweldige kracht, uw woede en uw machteloosheid moest bespied en als 't kon berekend worden. Gij lachtet niet toen hij ons exemplartjes van alle steensoorten toonde, waarmee uwe razernij het mensdom had gebombardeerd.” En Emants spreekt den reus verder toe over diens vermogen om, als hij wil, nogmaals uit te barsten en steden te verdelgen. Of, zo vraagt hij dan, „of was 't het kruis van den heremiet, dat u weerhield? Misschien vreest gij den Christengod, gij roekeloze mui-ter, die, reeds gevangen, uit wraak tegen Zeus, nog Herculanium en Pompeï van 't aardrijk deed verdwijnen. Misschien is 't geen heilige schroom, geen medelijden, geen gewoonte, dat uw lavastroomen richtte, maar Moira's wil, de kracht van 't lot, de dwang der noodzakelijkheid. En dan heeft toch de magere man gelijk, wanneer hij met zijn kijkers en meters beproeft de wetten der natuur, de wetten der noodzakelijkheid op te sporen, waaraan ook uwe kracht is onder-

¹⁾ a.v. 53. — ²⁾ t.a.p. 141.

worpen. Ja, Typhoeus, Moïra had uw val bepaald, maar heeft ook daarna u nog niet losgelaten. Gij doet wat gij moet doen." 1)

Wanneer we dit stuk goed lezen zien we er duidelijk Emants' afscheid in van het hemelbestormend romantisch idealisme; een afscheid ook van die andere hemelbestormende romanticus, die een tijdlang ook zijn held was geweest: Multatuli. Bij sommige passages over Typhoeus moet men onwillekeurig aan hém denken. En wanneer we lezen van de man die „beproeft de wetten der natuur, de wetten der noodzakelijkheid op te sporen”, dan doemt er een andere gestalte voor ons op, de gestalte van hem die van nu af aan zijn grote voorbeeld zal zijn: die van Zola. *Van Multatuli naar Zola*, zo zou men in het kort de inhoud van deze ogenschijnlijk weinig belangrijke „reisbeschrijving” kunnen weergeven. Juist in deze jaren begint Zola hier bekend te worden. Huet schreef in '73 aan Potgieter, dat hij drie romans van Zola had gelezen en prees er allerlei uit; 2) maar in hetzelfde jaar schreef hij ook dat de jeugd diens boeken maar niet moest lezen. 3) Men mag aannemen dat Emants, die feitelijk meer Europees dan Nederlands was georiënteerd wat literatuur betreft, zeker ook van Zola's romans al kennis had genomen. Toch duurde het nog tot 1876 voor iemand hier openlijk zijn bewondering voor Zola durfde uit te spreken. 4) Van die tijd af wast de invloed van Zola echter zienderogen. En daarmede van het naturalisme en van het determinisme. Dat Emants van nu af aan daartoe bekeerd is bleek reeds uit de verholde bekentenis in bovengenoemde reisbeschrijving. 5) Het bleek eveneens uit het eerste artikel, dat van zijn hand verscheen in het tijdschrift *De Banier*, dat in 1875 door hem was opgericht, met als mederedacteuren J. van Santen Kolff en F. Smit Kleine.

Ook in dit artikel nog geen rechtstreekse bekentenis van zijn nieuwe inzichten, maar in de vorm van een *Fabel*. 6) De inhoud

---

1) t.a.p. 60. — 2) Vermeld bij G. Colmjon, *De Renaissance der cultuur in Nederland*, 135. — 3) *Litt. Fant. en Kritieken*. XXV. 173. „Waar hij hen (d.z. degenen die voor tijdverdrijf lezen en niet voor studie) niet ergert, moet bij hen vervelen.” — 4) J. ten Brink in *Nederland* 1876. I. 3—43. — 5) *De Banier* 1875. I. 137. vlg. — 6) Er dient hier aanstonds bij vermeld dat Emants, hoewel hij zeker invloed van Zola heeft ondergaan, toch meer aansluiting vond bij de pessimist Turgenjew, die hij in 1876 bezocht en met wie hij in persoonlijke correspondentie stond. Over hem schreef hij een uitvoerige studie in *Nederland* van 1880. I. 107—160. Een merkwaardige overeenkomst vindt men ook tussen Turgenjew's roman *Rauch*, waarin de hoofdpersoon tot de conclusie komt: „Alles ist Rauch und Dunst, bemerkte er. Alles erscheint im

daarvan is als volgt: „Vader Einai en moeder Fuis hadden drie tweelingen, Hulè, Futeuma en Dzoön, over welke zij Anankè het opzicht hadden gegeven”. Anankè krijgt dan de macht wetten te geven, doch moet zich onverbiddelijk aan de eens gegeven wetten houden. Zij maakt tenslotte slechts één bepaling: „Elke oorzaak heeft haar gevolg.” Alles gaat goed, tot er de tweeling Antropos bijkomt. Deze is niet zo maar tevreden met Anankè's wetten, maar, door de gave der herinnering, ontstaat bij hem het denken. Zij willen Anankè's wetten begrijpen en komen er tegen in opstand. Dit wordt bevorderd door de oude Sofos. Deze beweegt de Antropoi hun terrein uit te breiden over dat van de andere tweelingen en geeft ze, met behulp van zijn vrouw Fantasia, nieuwe wetten. Voor alles bindt hij ze aan zich door de belofte van een gelukkig leven na de dood, dat ze kunnen verwerven door de wetten, die hij zegt van Theos ontvangen te hebben, stipt te gehoorzamen. Daartoe moeten ze de stoffelijke genietingen verachten, behalve in het huwelijk: „Voor hen, die aldus verbonden zijn, zegt Theos, dat veel kinderen een blijk is van Zijn zegen. Voor anderen is elk kind een zonde die naderhand op rekening zal worden gebracht.” Sofos draagt de handhaving dezer wetten op aan de aardse macht, en zorgt verder voor de handhaving ervan door ieder, die er zich niet aan houdt, veracht te maken. Er ontstaat echter strijd tussen de wetten van Anankè, die nog altijd werken en die van Sofos. Anankè wijst Sofos er dan op, dat zijn wetten indruisen tegen de natuur der Antropoi en hen in een kunstmatige toestand houden. Sofos luistert niet en het gevolg is, dat een deel der Antropoi Sofos' wetten volmaakt in de wind slaat, deswege veracht wordt door de anderen, maar daardoor des te sneller alle banden van zich werpt. Een ander deel doet alsof het Sofos' wetten gehoorzaamt, maar zoekt in stilte genietingen. Dit aantal groeit snel en men went aan deze tweeslachtigheid. De Antropoi prezen dezulken ten-

---

ewigen Wechsel, überall sieht man neue Gestalten sich bilden, eine Erscheinung jagt die andere, im wesentlichen bleibt sich aber doch Alles gleich. Alles eilt und stürmt irgend wohin — und alles vergeht spurlos, ohne etwas zu erreichen”; en Emants' novelle *Mastazza* (in de bundel *Monaco*), waarin deze tot een soortgelijke slotsom komt maar dan niet de rook, doch de stof waarmee de Mistral alles bedekt, als eindpunt van alle streven ziet: „Stof, stof, waarheen hij de oogen wendde, niets dan stof.” (164) Emants had verder persoonlijke relaties met Ibsen. Volgens Smit Kleine ook met Thackeray (zie diens schets in *De Portefeuille* t.a.p.), maar dit is niet waarschijnlijk, daar deze laatste reeds in 1863 overleed, toen Emants dus 14 à 15 jaar was.

slotte en beweerden „dat een Antropos toch eenmaal een zondaar was en dus reeds aan de plicht had voldaan, wanneer hij maar uiterlijk braaf scheen.” Gevolg van dit alles: overbevolking, hongersnood, ziekten, misdaad. Anankè smeekt Einai haar wet dan maar buiten werking te stellen. Einai doet dit niet, maar belooft, dat de Antropoi zelf zullen gaan inzien dat ze op de verkeerde weg zijn. Hetgeen dan ook geschiedt: „Gelukkig waren er nog eenigen, die zich de wet van Anankè herinnerden, en zij zochten bewijzen te vinden dat deze nog werkte. Weldra verschaften wetenschap en statistiek deze verlangde bewijzen en toonden daarbij de schrikkelijke gevolgen aan, welke de strijd der voorschriften van Sofos met de eeuwige natuurwet had veroorzaakt. Een hevige en langdurige oorlog brak uit tusschen de aanhangers van Anankè en die van Sofos maar ten slotte zegevierden de eersten en de gelukkige natuurlijke toestand werd hersteld.”

In deze fabel heeft Emants dus zijn nieuw „geloof”, waarvan hij in het artikel over z'n bezoek aan de Vesuvius al blijk gaf, systematisch geformuleerd. Op merkwaardige wijze versmelt zich hier de romantiek met het naturalisme. Enerzijds een terug naar de natuur, anderzijds een uiterste doorvoering van het wetenschappelijk principe in z'n meest exacte vorm: de statistiek. Autonome romantiek en Autonom rationalisme blijken geen wezenlijke tegenstellingen, maar veeleer broer en zuster. De overeenkomst tussen beide is wezenlijk, het verschil bijkomstig.

In dezelfde eerste jaargang van *De Banier* komt nog een ander artikel van Emants voor, dat aansluit op deze *Fabel*. Het heeft als titel: *Ons geheim*¹⁾ en behandelt de verderfelijke gevolgen van het onkundig houden van jonge mensen inzake sexuele problemen. De jonge man, wiens ouders het precaire thema steeds zorgvuldig hadden vermeden, wordt „ingelicht” door zijn neef de student, men begrijpt hoe! Als de zoon dan de wereld in moet en niet meer onder de veilige hoede van 't ouderlijk huis kan blijven, mompelen de ouders enige phrasen over zedelijkheid en braafheid, verwijzen hem naar kerk en bijbel, slaan een blik ten hemel en laten hem vertrekken. „Is 't dan te verwonderen, dat op die gevaarlijke reis menigeen verongelukt, die met de schoonste verwachtingen was uitgezeild, menigeen een noodhaven binnenloopt, waarbuiten hij zich nooit meer waagt, en weinigen zonder averij door de rotsen heenstevenen, en de stormen trotseeren. De lichte,

---

1) *De Banier* 1875. II. 153—159.

onbeduidende vaartuigen hebben zeker 't minst van de klippen te lijden, maar menig diepgaand trotsch schip, moet op een rif stootend, de genade afwachten van den Oceaan, die het vroeger of later uit elkander slaat en vernietigt."

Een voorbeeld van een dergelijke oningelichte jonge man geeft Emants dan later in zijn roman *Jong-Holland*, als hij Frits, na een braspertij bij enige vriendjes, mee laat tronen naar een borddeel. Naderhand overvalt hem dan „een lusteloosheid die aan walging grensde, walging van de wereld, walging van zich zelve." ¹⁾

Wanneer wij al deze feiten te samen nemen, wordt de overgang van het opperste idealisme naar het hardste determinisme begrijpelijk: de jonge Emants, die een hoog en zuiver ideaal van wereldhervorming had gekoesterd en die zichzelf daarbij had gezien als vrij en superieur leider, die zijn volk naar een toekomst van goedheid, waarheid en schoonheid zou voeren, deze Emants had op harde wijze leren inzien hoe weinig vrij, hoe geheel gebonden aan z'n driften de mens eigenlijk was. En met de radicaliteit die hem z'n hele leven eigen is gebleven, schakelde hij toen om van de uiterste vrijheid naar het strakste determinisme. De romanticus die geen grenzen zag of wilde erkennen, is plotseling op een grens gestoten die hij niet kân negeren, een grens die hem terug dringt onder de „gewone" mensen, waarbuiten en waarboven hij in vrijmachtige soevereiniteit had willen heersen.²⁾

Is het te verwonderen, dat deze gedesillusioneerde romanticus over deze begrenzing verbitterd wordt, en dat hij voortaan maar één doel kent: de schuldigen zoeken en brandmerken, die de oorzaak zijn van z'n mislukking als wereldhervormer. Hij zelf had het goede gewild en had het op grootse wijze willen verwerke-

---

¹⁾ *Jong-Holland*. II. 94. — ²⁾ Zie in dit verband ook de Multatuliaanse „parabel" van de sneeuwvlok (*Op reis door Zweden*. 103—104): „toen de aangeboden zon haar los liet en zij op de aarde terugviel, sloot het vuile slijk haar in zijn armen en heette het ongedierte haar juichend welkom. Zoo is 't geschied en niet alleen in Lappmarken". Men kan, gezien de genoemde gegevens, dus wel veronderstellen dat de „shock" die bij Emants de bekering van romantisch idealisme tot deterministisch realisme heeft bewerkt, waarschijnlijk een erotische ervaring is geweest. Daar nauwkeuriger inlichtingen hieromtrent niet ten dienste stonden, doet men goed het bij deze constatering te laten. Dat Emants oorspronkelijk een zeer idealistische voorstelling van de vrouw en van het huwelijk had, dat hij aan beide hoge, wel haast onvervulbare eisen stelde, staat wel vast; en eveneens dat hij juist daarin diep teleurgesteld is. Men herinnere zich o.m. de rol die Emants laat spelen door de Neda-figuur, en zie voorts Emants' eerste epos *Lilith*.

lijken. Hoe komt het dan dat deze wil is gefnuikt en dat hij niets van zijn schone dromen heeft kunnen realiseren? Aan Brusse heeft Emants verteld, dat in z'n studententijd te Leiden de grote „ommekeer” bij hem heeft plaats gegrepen: „Er werd veel gedronken, walgelijke laffiteiten deden er opgang.” „In Leiden ben ik menschenhater geworden.”¹⁾ En van Karel Satis, de hoofdpersoon uit *Op zee*, zegt Emants: „Hij zag nu wel in, dat die Leidse tijd een beslissende tijd voor zijn hele leven geweest was. Hij zag nu ook wel in, dat hij toen in alle opzichten verkeerd had gehandeld..... ten minste verkeerd voor zijn doel om iets moois, iets uitblinkends te worden in de samenleving der mensen. Maar wat hij niet alleen inzag, doch tevens nog altijd gevoelde, diep in zijn ziel nagevoelde, gelijk iemand een felle hartstocht nagevoelt, dat was de onmogelijkheid, waarin hij verkeerd had om zich anders te gedragen.”²⁾ Uit deze laatste zin blijkt hoe fel Emants de gedachte aan eigen schuld verwierp. Maar als hij zelf dan niet schuldig was aan z'n zo-zijn, wie was dan wel de schuldige?

In *Een nagelaten bekentenis* laat Emants de hoofdpersoon zeggen: „Zoo menig auteur heeft beschreven hoe vreeselijk het is, als iemand zich bedrogen ziet in een ander. Hoe komt het dat nog geen schrijver eens verteld heeft hoeveel erger het is bedrogen te zijn in je zelf.”³⁾ Hier zijn we gekomen op de kern van Emants' werk. Hij is bedrogen in zichzelf, in de grenzeloze verwachtingen die hij van zichzelf had gekoesterd. Maar wat is de oorzaak van deze ontgoocheling? „Hoe kwam ik er toe die hooge verwachtingen te koesteren en waarom heb ik ze moeten laten varen?” Deze vraag, die men Emants als 't ware zichzelf hoort stellen, is de veer die in zijn gehele werk spant en die het drijft. Een veróntschuldiging van zichzelf. En een zoeken naar de z.i. ware schuldigen. Van dit gezichtspunt uit willen wij de ontwikkeling van Emants' levensbeschouwing, zoals die in zijn werk tot uiting komt, nader bezien.

---

1) In een interview, dat Brusse eerst na Emants' dood heeft medegedeeld in de N.R.Ct., 23 Oct. 1923. Ocht. feuil. — 2) t.a.p. 13. — 3) t.a.p. 13. — 3) t.a.p. 28.

HOOFDSTUK IV

OP ZOEK NAAR DE SCHULDIGEN

Wanneer wij thans zullen nagaan aan wie en aan wat Emants de schuld heeft gegeven van zijn falen, moeten we een zekere logische volgorde in acht nemen. Daarmee is echter niet gezegd, dat Emants zelf in deze volgorde de schuldigen heeft gevonden. Het menselijk denken voltrekt zich nu eenmaal niet altijd langs lijnen van geleidelijkheid en gaat soms zeer grillig z'n gang. Het is dan ook zeer goed mogelijk, dat „schuldigen” die wij in onze behandeling achteraan plaatsen, in werkelijkheid reeds tegelijk met, of nog eerder dan andere schuldigen in Emants' gedachten zijn opgerezen.

Als eerste „schuldigen” noemen we dan *de ouders*. Zij zijn in eerste instantie schuldig aan zijn bestaan, en Emants, die „veel liever niet had geleefd”,¹⁾ verklaarde: „Ik ben er mijn ouders nooit dankbaar voor geweest dat ze mij het leven hebben gegeven.”¹⁾ Dit gevoel is echter pas later ontstaan, toen het pessimisme al geheel tot zijn levensbeschouwing was geworden. Aanvankelijk zijn het minder ernstige vergrijpen waarvan hij ze beschuldigt. Emants heeft nooit een maatschappelijke functie bekleed. Later verklaarde hij: „Ik vind 't veel beter dat iemand een baantje heeft dat hem gedwongen in aanraking brengt met mensen. Dat hadden mijn ouders voor mij in moeten zien.”²⁾ In *Een nagelaten bekentenis* verwijt de hoofdpersoon zijn ouders ook dat zij hem te veel heben laten begaan. „Met wat verstandige dwang hadden mijn ouders aan mijn ongelukkig bestaan dus wel een andere plooi kunnen geven. Evenwel, wie vraagt zich vóór het huwelijk af, of hij tot uitoefening van zulk een verstandige dwang in staat is? Niet om onzentwil, maar omdat vader en moe-

¹⁾ d'Oliveira. t.a.p. 115. — ²⁾ a.v. 112.

der naar een aardig speelpopje verlangen, wordt een kind de levenstaak opgelegd." ¹⁾ De incompetentie van de ouders voor hun opvoedkundige taak werd ook in *Ons geheim* reeds uitgesproken. Immers „de ouders zijn 't, die eerst schroomvallig waren de engelen-reinheid van het kinderlijk (gemoed) door realistische(!) voorstellingen te verstoren, die later de eenvoudige waarheid niet meer durfden bekennen, omdat zij zelve die eerst door een waas van geheimzinnigheid tot iets dubbelzinnigs hadden verwrongen, en die ten slotte hun werk voltooiden door zich niet te verwonderen, als de lieveling ingewijde bleek in geheimen, waarvoor zij nooit schoolgeld hadden betaald." ²⁾ Zelfzucht en incompetentie der ouders plaatsten het kind dus in een positie, waarin het wel moest falen. Falen vooral in het vinden van de juiste houding tegenover het sexuele vraagstuk. Aan dat laatste zijn echter niet alleen de ouders, maar is ook *de vrouw* schuldig. En hiermede zijn we gekomen tot een tweede groep schuldigen.

Wij zagen reeds dat Juliaan de vrouwen verweet, dat zij „'t volk verwijfd, de tucht verslapt, de deugd tot wanklank maakten." ³⁾ En daarom zegt hij: „Weg met haar' invloed, die ontzenuwt, doodt." ⁴⁾ Dát is het, wat Emants in al zijn stukken steeds weer opnieuw naar voren brengt: de vrouw *ontzenuwt* de man. Wij moeten dit verstaan als een ondergraven van de mannelijke vastberadenheid, een weifelmoedig maken van koel-verstandelijke besluitvaardigheid. Met de vrouw dringt het irrationele, het onberekenbare, het grillige het leven binnen van de man die het leven rationeel wil *beheersen*. Telkens als hem dit bijna gelukt komt er zo'n onberekend element tussenbeide, dat alles weer hopeloos in de war stuurt. Dit irrationele kan verschillende vormen aannemen. Bij Neda was het haar vrouwelijk gevoel voor Juliaan, dat niet alleen maar (rationeel) met hem wilde samenwerken, maar (irrationeel) hem ook als man begeerde. In het allegorisch stuk *Veleda* ⁵⁾ wordt dit grillige gedifferentieerd in verschillende vrouwen: in Sabina (de vrouw van Claudius Civilis), die zich door de mode laat meeslepen; in Claudia (zijn zuster), die, verliefd op een Romeins soldaat, bereid is haar land aan de vijand te verraden; in Ganna, die uit ijdelheid haar kinderen slechts een Romeinse opvoeding wil laten geven; in Veleda zelf tenslotte, die, evenals Neda Juliaan, Claudius Civilis berooft

¹⁾ t.a.p. 12. — ²⁾ De Banier 1875. II. 158. — ³⁾ t.a.p. 121. 121. — ⁴⁾ a.v. — ⁵⁾ Dit stuk schreef Emants ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Oefening Kweekt Kennis.

van de mogelijkheid om z'n ideaal te bereiken. Wanneer wij dan het volgend historisch drama, *Adolf van Gelre*, nagaan, vinden we ook daar hetzelfde motief, gevarieerd in drie vrouwfiguren: Katharina van Kleef, de eierzuchtige, die een verzoening tussen vader (Arnout) en zoon (Adolf) verhindert; Katharina van Bourbon, die uit angst voor het heil van haar kind en uit misplaatste goedheid Arnout gelegenheid geeft om te ontsnappen en zo het gehele hervormingswerk van haar man verijdelt; Elisabeth van Croy, die Adolf door haar jaloersheid en intriges tenslotte definitief aan de vijand uitlevert. In deze drie figuren heeft Emants als 't ware samengevat alles aan grilligheid wat een man maar te gronde kan richten. „Zwakheid, uw naam is vrouw”, zeide Hamlet en Emants zegt het hem in velerlei vormen na. Het is alles zwakheid, een toegeven aan driften en gevoelens die de man juist wil beheersen en te boven komen, maar waaraan de vrouw geen weerstand kan bieden door haar „zwakheid”; waardoor zij uiteindelijk de man ten verderve sleept.

In zijn laatste historisch toneelstuk *Loevesteyn* is het nogmaals de vrouw aan wie de ondergang van het land wordt geweten. Maria Boysot verraadt haar Nederlandse aard en zweert bij alles wat Frans of Spaans is. Herman de Ruyter, de vrijheidsheld, zegt dan ook: „Veel leed en kwaad // Kwam over 't land door vrouwen haar gelijk.”¹⁾ En even verder: „Wie maakt van ieder volk // Een heir van helden, prat op eigen kracht, // Of bende lafaards zonder zelfgevoel? // Het is de vrouw: de bruid, de ga, de moeder.”²⁾ Om dan te eindigen: „Zijn Neerlands zonen thans verslapt, ontaard, // Op Neerlands vrouwen koom' de schuld.”²⁾

In alle vier zijn historische stukken is het dus de vrouw, die de hervormer direct of indirect doet falen. Met opzet stonden we hier wat langer bij stil, daar juist in deze stukken de hoofdpersonen de idealen van Emants zelf vertolken en wij dus uit het falen van die hoofdpersonen de oorzaken kunnen aflezen van Emants' eigen onvermogen om zijn idealen te realiseren. Het zou te ver voeren wanneer wij alle vrouwenfiguren uit zijn novellen, romans en toneelstukken de revue lieten passeren. Dit is wel zeker: het zou een voor de vrouw weinig vleiende optocht worden van ongedurige³⁾, wispelturige⁴⁾, dom-geborneerde⁵⁾, ge-

¹⁾ t.a.p. 20. — ²⁾ a.v. 36. — ³⁾ Christien uit *Tegenover het mysterie*. — ⁴⁾ Clara en Emma uit de novellen *Dood*. — ⁵⁾ Maria uit *Domheidsmacht*.

exalteerde ¹⁾, jaloerse ²⁾, eezuchtige ³⁾, roddelzieke ⁴⁾, piëteitsloze ⁵⁾, genotzoekende ⁶⁾, manzieke ⁷⁾, vampirachtige ⁸⁾ wezens. Waarbij sommigen niet meer binnen de sfeer van het normale blijven maar tot pathologische gevallen ⁹⁾ ontaarden. Een enkele maal komen er ook wel sympathieke ¹⁰⁾ vrouwenfiguren in zijn werk voor. Maar de overgrote meerderheid wordt toch gevormd door de onsympathieke.

Wie Emants om dit alles eenvoudig een „vrouwenhater” zou willen noemen, bedenke niet alleen dat hij tot driemaal toe in het huwelijk is getreden, maar overwege ook wat Frans Coenen te dezer zake schreef: „Even als bij Strindberg, wordt bij Emants de vrouw nu bijna vergoddelijkt, dan weer verguisd en gehoond. Hij verwacht te veel van haar idealisme en haar aardsche zinlijkheid beide. Hij zou eigenlijk Maria, de moeder Gods en Maria van Magdala in één persoon wenschen om, naar zijn stemming, als kind bij moeder te rusten en troost te zoeken, of als man van zijn vrouw te genieten en over haar als zijn slavin te heerschen. En als de vrouw aan zijn verwachtingen niet beantwoordt, als zij hem het spel bederft, waarmede hij zich, in 't klein, tracht te troosten over het groote raadsel en de schrijnende onvoldaanheid des levens, dan geeft hij eenvoudigweg haar de schuld en stelt haar, zonder verder onderzoek, aan al de overige duperie gelijk, waarmee de Wereldwil den mensch er toe brengt den last van het bestaan te dragen. En haat haar, gelijk hij te voren haar ver-goodde.” ¹¹⁾

Nu moet aanstonds worden toegegeven, dat de mannen er bij Emants niet zo heel veel beter afkomen. Het is, hoewel stellig bij uitstek, toch niet bij uitsluiting de vrouw, die de hervormer zijn doel doet missen. Het is de gehele *maatschappij* die daar mede schuld aan is. De mensen, het volk, de massa, zij zijn nog niet rijp om hun ware heil te beseffen en hém te eren en te volgen

---

1) Stephanie uit *Goudakker's illusiën*. — 2) Tonia uit *Inwijding*. — 3) Katharina van Kleef uit *Adolf van Gelre*. — 4) Mevrouw Erkalens uit *Haar Zuster*. — 5) De dochter van *De groote Crebillard*. — 6) Tante Trees uit de gelijknamige novelle. — 7) Bertha uit *Najaarsstormen*. — 8) Lucie en Laura uit de novellencyclus *Monaco*; en Carolien uit *Een Nagelaten Bekentenis*. Deze opsomming is slechts een selectie en dus lang niet volledig. — 9) Zo bijv. in *Fanny, Juffrouw Lina en Liefdeleven*. — 10) Bijv. Clara uit *Jong-Holland*; Henriëtte uit *Haar Zuster*, Carolien uit *Fatsoen*, Zuster Limburg uit *Genezen* en nog enkele. In de meeste gevallen dienen zij als „re-poussoir” voor de (meestal dominerende) onsympathieke vrouwenfiguren. — 11) F. Coenen, t.a.p. Groot Nederland 1924. II. 75.

die hen komt bevrijden. Ook dit thema keert in Emants' werk steeds weer terug. Als Juliaan vraagt of het volk, nu hij het bevrijd heeft van de banden van het christelijk geloof, thans de tempels van Apollo binnenstroomt, antwoordt zijn opperpriester Maximus: „De wijsbegeerte, vorst, deugt voor 't gepeupel niet”¹⁾ en Oribazius, zijn „geneesheer”, raadt hem aan, het volk liever op bloedige gladiatorenspelen te vergasten dan op hoge kunst en filosofie. „Verand'ren kunt gij 't menschdom niet, mijn vriend”,²⁾ zegt hij tot Juliaan. En deze komt tot de conclusie: „Er is bederf in 't menschdom, diep bederf.”³⁾ De kooplui kennen geen hoger streven dan naar winst en de massa . . . „Wat gister Christen heette, aanbidt Apollo heden. // En knielt voor Isrel's God wellicht reeds morgen neer, // Om inderdaad hetzelfde t'allen tijd te blijven.”⁴⁾

In *Veleda* neemt Emants een loopje met de vrijheidszucht van de massa, die in bandeloosheid blijkt te bestaan. Als de priesteres Veleda zegt: „Wat gaat ons nationaal karakter, oorspronkelijkheid, zelfstandigheid aan, indien ieder onzer niet vrij is gehoor te geven aan zijn grillen en luimen?” dan antwoorden stemmen uit het volk: „Ja, wij willen vrij zijn.”⁵⁾ En op de belofte van Veleda, dat de Romein Cerealis de Batavieren allerlei voorrechten zal schenken als ze zich onderwerpen, roepen diezelfde stemmen: „Voorrechten! Ja, leve de voorrechten! Vrij jenever en algemeen stemrecht. Leve Rome!”⁶⁾

In *Loevesteyn* verlaten de meeste geuzen Herman de Ruyter als 't er op aan komt de laatste strijd te strijden, zodat Maria Boysot spottend opmerkt: „Tel uw macht, de Ruyter. // 't Keurvendel slinkt al. IJz'ren tucht alleen, // Geen vrijheid maakt een mensch tot held. Dit volk // Was rijp zijn nek te krommen onder 't juk.”⁷⁾ Domheid, onbegrip, egoïsme, lafheid bij de mensen die hij zou willen helpen: hoe heeft Emants er zich over geërgerd.

Inderdaad is *ergernis* een van de voornaamste drijfveren van zijn auteurschap geworden. Zelf heeft hij dit onomwonden erkend, en ook in de verhulde autobiografie *Op zee* spreekt hij over de toenemende ergernis van zijn hoofdpersoon, als die ontdekt hoe ellendig de maatschappij van schijn en bedrog aan elkaar hangt. Deze schijn heeft hij dan ook in veel romans en novellen niet in het minst in zijn toneelwerk grondig aan de kaak gesteld. En steeds hoort men als 't ware Emants geërgerd vragen:

¹⁾ t.a.p. 41. — ²⁾ a.v. 85. — ³⁾ a.v. 91. — ⁴⁾ a.v. 112. — ⁵⁾ t.a.p. 30 — ⁶⁾ a.v. 30. — ⁷⁾ t.a.p. 25.

Wat is er nu met zo'n maatschappij aan te vangen? Daar kan de beste toch nog niets aan veranderen!

Vooraf in zijn eerste roman, *Jong-Holland*, wordt de schijnheiligheid van de zich christelijk noemende maatschappij onthuld, met name van de goed gesitueerden. Had Emants weinig vertrouwen in de edele aspiraties van het volk in het algemeen, met bijzondere felheid heeft hij de domme arrogantie van zijn standgenoten getekend. Niet alleen in *Jong-Holland*, maar ook in de figuren van mevrouw v. d. Wal en haar zoontje Louis c.a. in *Juffrouw Lina*; niet minder in tante Gertrude in *Fatsoen*; en tenslotte het uitvoerigst in de moeder van de hoofdpersoon uit *Inwijding*, mevrouw van Onderwaarden. Als hij over haar schrijft druipt er groen gif van zijn pen. In die roman komt ook het duidelijkst tot uiting, dat het „milieu” de hoofdpersoon bepaalt, bepaalt in de meest letterlijke zin: buiten het enge perk van de door maatschappelijk fatsoen geslagen paaltjes durft Theo van Onderwaarden tenslotte niet zijn eigen leven te gaan leven; hij keert gehoorzaam terug binnen die paaltjes en verraadt daarmee alles wat er nog aan rudimenten van edele motieven eens bij hem aanwezig was. Bijzonder duidelijk komt het fnuikende van het maatschappelijk fatsoen ook tot uiting in *Een dag van ijdelheid*,¹⁾ waarin een jong musicus een groots nationaal muziekwerk concipieert, maar moet verknoeien tot enige liedjes, omdat de maatschappij, hier geïncarneerd in z'n „verstandige” schoonvader, niets van die hoogvliegerij wil weten en hem hardhandig aan zijn gebondenheid aan het aardse slijk herinnert. Niet slechts de maatschappij in het algemeen, maar vooral de Hollandse burgerlijke maatschappij van omstreeks de jaren 1870—1880 zag Emants als een moeras waarop niets goeds was te kweken. „In een moerasigen grond rot toch het edelste zaad”, zegt hij in een van zijn disticha.²⁾ In *Jong Holland* komt vooral het fin-de-siècle besef tot uiting, waar bijv. Heykoper (iemand die zich over dat gevoel één heeft gezet) zegt: „Zij voelen zich reeds moede voordat zij nog een hand hebben uitgestrekt en vragen zich af — inderdaad met eenig recht — of het nog wel de moeite waardig is tegen den komenden nacht een groot werk te ondernemen.”³⁾ Niet alleen de maatschappij, maar ook de *tijd* waarin Emants leefde, wordt dus onder de schuldigen gerangschikt. Emants is ervan overtuigd dat zijn volk in de avondstond leeft, een ondergaand volk

¹⁾ In de bundel *Lichte kost*. — ²⁾ De Banier 1875. II. 92. — ³⁾ *Jong Holland*. II. 279.

is. „Een ondergaand volk sterft van boven af” zegt hij,¹⁾ daarmee bedoelend, dat van de hogere standen voor ons volk geen regeneratie te wachten is.

Zeer in het bijzonder heeft Emants zich geërgerd aan de *critiek*. Die is z.i. niet de minst-schuldige aan het falen van grote mannen. Reeds in *Quatuor* van 1870 had hij de stelling verkondigd, dat men bij de beoordeling van een werk steeds zich eerst moest afvragen: Waaróm heeft de auteur dit geschreven. In de jaargang van '71 komt dan dit korte gedicht voor: „Voorwaar, wel een bijzonder man, // Die in drie uur bevatten kan // Het werk waarover dag en nacht // Een Shak'spere of een Goethe dacht.”²⁾ Dit is nog genoeglijk ironisch. Gaandeweg zal echter zijn bezwaar tegen de officiële critiek in haat overgaan. In een artikel in de *Spectator* van 1883, *Gids-critiek*, zegt hij dat de critiek „weinig anders doet dan elk zelfstandig oordeel smoren,”³⁾ en wijst hij er op dat, nu het publiek zozeer op recensies afgaat, de verantwoordelijkheid der redacties is toegenomen. In de uitgave van zijn toneelstuk *Artiest* laat hij voorin een drie bladzijden lange lijst afdrukken van citaten uit elkaar volkomen tegensprekende beoordelingen van het stuk. Uitvoerig spreekt hij ook over het fnuikende van ondeskundige critiek in *Op zee*: „O, het vernederende, ontzenuwende, verstikkende gevoel van honderden argumenten tegen elke aanval in het veld te kunnen brengen en toch te moeten zwijgen, toch het hoofd te moeten buigen als voor de uitspraak van een erkend gezag.”⁴⁾ Emants heeft dan ook lang niet altijd kunnen zwijgen. Steeds is hij in de weer met anticritiek, ja hij schijnt er zelfs in ernst over gedacht te hebben een blad te stichten, dat geheel zou zijn gewijd aan anticritiek. In het reeds genoemde *Op zee* laat Emants blijken, hoe fnuikend laaghartige critiek kan zijn voor een jong artiest. Een dagblad-redacteur, aan wie Satis enige honderden guldens geleend en daarna enige tientallen geweigerd had, schreef toen over diens werk: „De jonge man heeft geld. Moet hij nu ook nog naam hebben?”. Toen had hij tot zich zelf gezegd: Die man heeft gelijk. Ik heb geld. Zal ik mij nu gaan aftobben voor niets en dan nog kans lopen ploertig te worden behandeld? Qui se respecte, s'abstient.”⁵⁾ Dit voorval doet sterk historisch aan. Emants was zeer bemiddeld en leende dikwijls geld aan mensen die hem daar weinig plezier van deden beleven.⁶⁾ Al eerder had hij laten zien hoe de held van

¹⁾ *Pro Domo*, in *De Gids* 1889. II. 546. — ²⁾ t.a.p. 36. Ook in *Spar* en *Hulst* 1872. 64. — ³⁾ t.a.p. 128. — ⁴⁾ t.a.p. 41. — ⁵⁾ t.a.p. 44, — ⁶⁾ In een

zijn novellen *Monaco*, Osinsky, door ondeskundige critiek geknakt was in z'n litteraire loopbaan en daardoor het laatste doel van zijn leven verloor. Hoe hoog Emants zelf een verkeerde critiek zat, bleek o.a. in 1908, toen hij als voorzitter van het Tooneelverbond de jaarrede gebruikte om een uitvoerige anti-critiek te geven over *Domheidsmacht*.¹⁾ Daarna heeft hij nog eens in 1917 in den brede uiteengezet, hoe bezwaarlijk zijn *Tienjarige lijdensgang naar een sukses* was. Nooit heeft hij zijn ergernis en teleurstelling over het opzettelijk of dom wanbegrip ten opzichte van zijn werk kunnen verkroppen.²⁾

De meest ergerniswekkende van alle tegenwerkingen zag Emants echter in de *godsdienst*. Vooral in z'n eerste tijd heeft hij zijn felste hoon en vurigste haat dáartegen gericht. In Quatuor is daar nog niets van te merken. Integendeel, daar treffen we nog „domineespoëzie” aan in deze trant:

Maar als der starren lichtgewemel
Vol liefde tot mij nederziet,
Dan troost van uit den hoogen hemel
Een zachte stem mijn stil verdriet.
„Geen schepsel ook hoe klein
„Was ooit met God alleen!”³⁾

In *Bergkristal* is deze stemming echter al geheel veranderd. Wel wordt daarin nog niet geheel met alle godsdienst afgerekend en is het vooral de clerus die het moet ontgelden: de chocoladeslorpende dominee op de catechesatie, de monnik die tijdens de Passiespelen in Oberammergau rustig in slaap is gesukkeld (terwijl het spel een hoogtepunt bereikte) met een fles wijn nog in de hand en de broodkruimels op de lippen; in 't algemeen alle „Schwarzröcke”, die het vrije en zelfstandige denken onderdrukken, zij zijn in dit artikel nog niet zozeer de voorwerpen van zijn haat als wel de mikpunten van zijn spot. En ofschoon hij al wel meent dat „het ziekelijk mijmeren over een beter vaderland de gezonde, heidensche levensvreugd heeft verdrongen”, zegt hij toch, als het koor van Christus zingt: „O! welch ein Mensch!”

brief van hem aan Smit Kleine (d.d. 24—9—1918) schrijft hij, dat hij zes jaar geleden aan een vriend f 60.000.— had geleend, die echter door genoemde vriend verspeculeerd waren.

¹⁾ Vermeld bij Hunningher t.a.p. 197. — ²⁾ Zie ook de uitvoerige anti-critiek (12 bladz.) voor de 2e druk van *Godenschemering*, waarin hij o.m. zegt: „De critiek, zooals die tegenwoordig in couranten en tijdschriften wordt uitgeoefend, doet, naar mijn bescheiden meening, zoo onmerkbaar weinig goed, dat ik durf schrijven: enkel kwaad.” (5e dr. XII). — ³⁾ Quatuor 1871. 44.

dat „met dezen uitroep ieder kan instemmen, al behoort hij tot geen kerkgenootschap, ja, al loochent hij elk godsbestaan.”¹⁾ Dit laatste doet Emants zelf nog niet. Hij is er juist van overtuigd, dat „de zedeprekende verdorvenheid en de biddende luiheid als misgewassen van een vorig tijdvak zullen verdwijnen en de geheele schepping de tempel zal zijn, waarin het menschdom door kunst en wetenschap veredeld, overtuigd zal uitroepen: „Er is een God!”²⁾ Het is echter wel duidelijk dat Emants hier een ander godsbegrip heeft dan de kerk; en dat hij eerder het Onze Vader van Perk dan dat van de Bijbel mee had kunnen bidden.

In *Juliaan de Afvallige* breekt dan een felle haat tegen de godsdienst los, met name tegen de christelijke. Wij horen nu hetzelfde verwijt als in *Bergkristal* duidelijker uitspreken: „dat het Christendom slechts ééne kunst (hem) leeren kon: te sterven.”³⁾ En vol woede over de veronachtzaming van kunst en wetenschap door de christenen stoot Juliaan het uit: „De wereld wordt een graf, een doodenrijk, // Waar oppermachtig heerscht de Christenpriester.”⁴⁾ We doen goed te bedenken in welke tijd Emants dit alles schreef. In 1874 was de „Kulturkampf” op z'n felst en zagen de anticlericalen reeds vol spijt dat de macht van de kerk van Rome niet te breken was; terwijl zij toch, juist door de onfeilbaar-verklaring van de Paus in 1870, het spook van gewetensdwang en onderdrukking van het vrije denken duidelijker dan ooit weer hadden zien opdoemen. Uit dit tweeledig besef, van enerzijds het gevaar, anderzijds de onbreekbaarheid van Rome's macht, komen dan in de zeventiger jaren tal van woedend-anticlericale geschriften voort. Niet alleen rechtstreekse, maar ook in het kleed van roman, novelle of toneelstuk. „Mitten im Kulturkampfe stehend, konnten es sich manche Autoren nicht versagen, ihre Romance in den Dienst des Kampfes zu stellen und ihre Absichten recht offen aus den Verkleidungen ihrer Helden hervorleuchten zu lassen.”⁵⁾ Dit was niet alleen het geval in Duitsland, maar ook in ons land,⁶⁾ en een typisch voorbeeld daarvan is o.a. Emants' *Juliaan de Afvallige*. Als Salustius, een van Ju-

1) t.a.p. 16. — 2) a.v. 35. — 3) t.a.p. 39. — 4) a.v. 90. — 5) Anselm Salzer in *Illustr. Gesch. der Deutschen Literatur* 1927. I. 1527. — 6) Een typisch anti-clericaal geschrift uit die tijd is het dikwijls geestige, maar soms ook grove geschrift van Jochem van Ondere (pseud. van A. J. Vitringa) *Mijn bezoek aan Bismarck in den zomer van 1875* (Deventer. A. ter Gunne 1876). Een staaltje hieruit: „De tijd is op handen, dat slechts de heffe des volks zich naar de kerken zal spoeden, om zich daar door fanatieke dompers te laten ophitsen tegen alles wat het vrije denken handhaaft en naar ontwikkeling

liaan's trouwste officieren dan ook uitroept: „Omlaag met Constantius' christenkanalje, // Weg, bisschoppen, priesters, eunukengespuis. // Een ziekenhuis werd in uw handen de wereld // Het menschedom een troep oude wijven gelijk,”¹⁾ dan is dit meer dan slechts een historisch-getrouwe weergave van wat een officier uit Juliaan's dagen dacht.²⁾

Wat dan in de Juliaan nog emotionele exclamatie is, wordt in *Fabel*³⁾ koel-zakelijke afrekening: de godsdienst heeft wetten verzonnen, die tegen de menselijke natuur indruisen. Daar komt alle ellende uit voort. Er is maar één wet die absolute gelding heeft: die van oorzaak en gevolg. Wie meent daaraan te kunnen ontsnappen bedriegt zichzelf en anderen. De wetenschap zal echter bewijzen, dat de wet van Anankè de enig juiste is, de „eeuwige natuurwet”, en tenslotte zullen de wetenschapsmensen over de godsdienstigen zegevieren en „de gelukkige natuurlijke toestand” herstellen.

De godsdienst één grote begoocheling en de clerus daarvan gebruik makend om z'n machtspositie over de mensen te handhaven: voorwaar geen nieuw motief (Crambe recocta — zo noemde Beets het⁴⁾), maar niettemin een thema dat Emants in de nu volgende jaren niet moede wordt te herhalen. Of hij nu reist door Zweden⁵⁾ of door Spanje,⁶⁾ langs de Nijl,⁷⁾ langs de Ganges of langs de Hoang-Ho,⁸⁾ overal treft hij diezelfde dom-houdende

streeft.” (98). Vergelijk hiermee Emants: „Wordt het al in Europa voor de ongeloovige elke Zondag wat moeilijker te beseffen, dat er nog zoovelen naar de kerken opgaan en wat die velen daar wel vinden, etc.” (*Van Heinde en Verre*. 145.) Vitringa is later katholiek geworden.

¹⁾t.a.p. 6. — ²⁾ Uit dezelfde tijd als *Juliaan* is een artikel over *Malta* (Nederland 1874. II. 46—63), waarin deze aanhef: „Een zaaiër ging uit om te zaaien”, maar de plant die uit het zaad is opgegroeid, heeft hij niet aanschouwd. Hoe groot zou zijn verbazing, en misschien zijn ergernis geweest zijn! Daarna wordt de verwording der kerk getekend en geprofeteerd dat de Roomse Kerk weldra „geen vijanden meer zal hebben”, maar aan de vijand in zich zelf te gronde zal gaan. — ³⁾ De *Banier* 1875. I. 137. — ⁴⁾ In *Gedichten*, 5e dr. dl. II. Gemengde gedichten, 7e bundel. 62. — ⁵⁾ Zie *Op reis door Zweden*. (1877). bijv. 274 en 288. — ⁶⁾ Zie *Uit Spanje* (1886) bijv. 69: „De verstompemde, verbasterende priester-invloed vernietigde zijn welvaart”. En 78, waar hij de gothische kerk, in het Alhambra ingebouwd, noemt: „Een monument van priesterlijke barbaarsheid.” — ⁷⁾ Zie *Langs de Nijl* (1884) bijv. 98: „... moest de priester het vrije leven verstikken”. Zie ook 151 en 152. — ⁸⁾ Zie *Van Heinde en Verre* (1897) waar hij spreekt over zendelingen met hun „bleeke uitgestreken gezichten”, die de Kanaken eerst met de vrijheid hebben bekend gemaakt om ze hun daarna te helpen ontnemen. (227); en over de Indiërs als een „door haar voorgangers stelselmatig veridiotiseerde natie.” (189.).

priesterkaste aan, overal dezelfde dom-blijvende massa. Slechts zelden komt het nog tot felle haat, meestal blijft het bij een meewarig gevoel van superioriteit.

Eenmaal echter is hij nog eens hartstochtelijk uitgevallen en wel in zijn drama *Adolf van Gelre*. Het is ook de enige maal geweest dat Emants, zij het dan ook weer onder een historische verhulling, zich heeft uitgesproken over de politieke strijd van zijn dagen. Wanneer men niet let op het jaar waarin het drama verscheen, kan het gebeuren dat men over deze politieke toespelingen heenleest en er niet meer in ziet dan „het gewone conflict van vader en zoon”.¹⁾ Emants heeft echter in dit drama heel wat meer en heel wat anders naar voren willen brengen. De eigenlijke protagonist in dit stuk is n.l. niet Adolf maar de monnik Bernardus, en in hem heeft Emants de kerk gepersonifieerd, die op handige wijze gebruik weet te maken van de onenigheid tussen vader (de conservatieven en/of behoudend liberalen) en zoon (de radicaal-liberalen). In dit drama heeft Emants met grote hartstocht de zaak van het anticlericale liberalisme verdedigd, of beter: hij heeft de verdeelde liberalen er op willen wijzen, dat hun zaak moest ondergaan als ze niet tot eenheid konden komen, terwijl Rome dan als derde hond met het been er van door zou gaan; Rome in samenwerking met de protestantse clericalen (in het stuk vertegenwoordigd door Willem, de broer van Arnout). Wanneer we nu bedenken, dat het drama in 1888 uitkwam, en dat in 1887 bij de grondwetsherziening het kiesrecht zodanig was uitgebreid, dat te voorzien was dat de clericale partijen met hun vele „kleine luyden” de overwinning zouden behalen, dan wordt deze waarschuwing van Emants begrijpelijker. En nog meer als men bedenkt dat Emants enige jaren te voren een reis door Spanje had gemaakt waar hij de priesterheerschappij op volle kracht had zien functioneren; waarvan hij zijn afkeer onverbloemd te kennen gaf in z'n reisschetsen *Uit Spanje*, die in 1886 uitkwamen. Het schrikbeeld van die priesterheerschappij²⁾ lag hem nog vers in het geheugen, toen hij in '88 een vrijwel zekere overwinning

1) Aldus Hunningher t.a.p. 188. — 2) Emants spreekt erover dat Spanje misschien nog lang zeer achterlijk zal blijven „omdat de microben der gelooverij, door vier eeuwen lange ondermijning, zijn ontwikkeling hebben tegengehouden, zijn grond voor zich zelve en voor hun creaturen in erfelijk bezit genomen, zijn vrouwen in onkunde gevangen gehouden, zijn bestuurders tot scherprechters, zijn eezuchtigen tot huichelaars, zijn karaktersvollen tot mismoedigen en zijn eerlijken tot knoeiers gemaakt.” (*Uit Spanje*. 140.)

van de clericalen in Nederland in het verschiet zag. Hoezeer dit schrikbeeld de liberalen in die tijd verontrustte blijkt wel ondubbelzinnig uit de Spectator van 1888, die in z'n spotprenten nog feller dan in andere jaren (en toen was het ook al niet gering!) uiting gaf aan z'n anticlericale gevoelens. Bijna de helft der prenten (waaronder dikwijls zeer grove) hekelt het clericalisme en waarschuwt voor het dreigend te loor gaan van de vrijheid, door een samengaan, hetzij van Rooms en Protestanten, hetzij van Rooms en Rood. Onderschriften als: „Geuzen gedenkt aan hetgeen de voorouders in hun strijd tegen het clericalisme gedaan hebben” (bij plaat 10) accentueerden de taal van de niet altijd even duidelijke tekenstift.

Als men dit alles bedenkt wordt het ook begrijpelijk, dat de monnik Bernardus de vrouw Katharina van Bourbon zulk een angst weet aan te jagen omtrent het behoud van haar kind, dat zij uitroept:

„Houdt op! Mijn kind? Genade, heb erbarmen!
Gerechte God, wat heeft mijn kind misdaan,
Dat nog geen kwaad van goed leerd' onderscheiden,
Wiens zieltje blank, gelijk een sneeuwvlok, is,
Die uit den hemel nederzinkt?" ¹⁾

Met dit drama worden we verplaatst midden in de strijd om het kind, die de politiek in de tweede helft van de vorige eeuw beheerste: de schoolstrijd. Door de vrouw op deze wijze te intimideren, zou Adolf (het liberalisme) worden verraden, — dat is het wat Emants duidelijk wilde maken. Wij zien in dit stuk de oorspronkelijke tegenstelling tussen Rooms en Protestanten verkeren in een samengaan voor éézelfde doel: de coalitie ontstaat. Willem zegt dan ook tot Bernardus, wiens rivaal hij vroeger was, maar met wie hij nu wil samengaan: „Verbaast het U, dat ik 'r aan hecht // Een stillen vijand tot mijn vriend te maken?" ²⁾

De wijze waarop de clericalen aan de macht denken te komen, wordt getekend in de volgende woorden van Willem tot Bernardus: „Wij — zo zegt hij — Staan Arnoud heden, Adolf morgen wêer, // Een tijdelijk voordeel toe, verlengen dus // Een twist, die alom ergernis verwekt, // En maken beide evenzeer gehaat." ³⁾
M.a.w.: Roomse en Protestantse clericalen zullen om beurten

1) t.a.p. 100. — 2) a.v. 3. — 3) a.v. 6.

de behoudende en de vooruitstrevende partij in het parlement steunen, om, als alles goed in 't honderd loopt, tenslotte zelf de teugels in handen te nemen. Bernardus blijkt echter voor Willem een trouweloze bondgenoot, die terstond bereid is het over een andere boeg te gooien als hij daarin z'n voordeel ziet. Op een goed moment n.l. wil hij toch weer Adolf steunen... „Die bovendien bij Romes heil'ge Kerk — (met nadruk) // Wier bijstand vroeger hem ontbeerlijk scheen — // Nu troost en steun gezocht heeft voor zijn leed.” Waarop Willem: „Ei, ei! Bernardus heeft zich omgewend, // Wijl 't ergens schemert aan den horizon, — // Hij waant een nieuwe zon te zien verrijzen, — // Die hem in d'eerste plaats bestralen zal, // En merkt niet, dat de glans van Adolfs macht // Slechts noorderlicht is, weiflend, koud, bloedrood.”¹⁾ Door het laatste woord is duidelijk, dat hiermede bedoeld wordt op het juist in die tijd opkomend socialisme.²⁾ Bernardus antwoordt hierop: „Mijn oog zocht steeds den glans der kerk alleen.”³⁾ Door al het gekonkel van Bernardus wordt tenslotte — mede door de hulp van vrouwen — het „vrije Gelre” in handen gespeeld van Bourgondië, lees: het ultramontanisme. Adolf, die op een goed (of kwaad) ogenblik de Bourgondiër vrijheid heeft gegeven om met enige mannen binnen zijn grenzen te komen, ziet tenslotte zijn land overstroomd van deze troepen en roept dan uit: „En worden Gelres beemden niet bevrijd // Van 't ongeroepen heir, dat z'-overstroomde, // Dan klaag ik hier, dat gansch Europa 't hoort, // Bourgonje's hertog aan van woordbreuk en // Verraad!”⁴⁾ M.a.w.: Als de liberalen het liberalisme eens zo ver hebben gevoerd, dat zelfs de Roomse kerk zich in Nederland weer naar eigen goeddunken mocht organiseren, dan hebben ze daar toch nooit mee bedoeld een overstroming van Nederland door „t ongeroepen heir” van bisschoppen, Jezuiten e.t.q. Karel van Bourgondië (het hoofd der ultramontanen, als we hem „vertalen”) antwoordt Adolf echter: „Ja noodeloos voorwaar zou d'arbeid zijn, // Een recht,⁵⁾ waarvan g'uitdruk'lijk afstand deedt, // Dat bovendien niet onbetwistbaar was, // Met praal van

1) a.v. 130. — 2) In dit verband is merkwaardig de volgende distichon van Emants in *De Banier*. 1875. I. 401, getiteld *Ultramontanen*:

„Zwart is de kleur van het laken, maar rossig de gloed der slijtage;
komt eens de nood aan den man, kan 't ook nog dienen als rood”.

3) t.a.p. 130. — 4) a.v. 171. — 5) Men denke hierbij aan het recht van placet, dat in 1848 werd opgeheven, zodat de R.K. kerk zich nadien, zonder inmenging van de Nederlandse regering, hier te lande vrij kon organiseren en de bisschoppelijke hiërarchie herstellen.

woorden staand te willen houden." 1) Waarop Adolf (met kracht, zoals Emants aangeeft):

„Hoor dan, wat u door Adolf wordt voorzegd:
Indien de zwakke vlam van 't rechtsbesef
Ook maar in ééne menschenborst nog glimt,
Dan zal zij groeien tot een fellen brand,
Die 't rot gebouw van laag bedrog verteert,
Het praalgewaad u van de leden zengt,
En naakt, een hond gelijk, Bourgonjes vorst
In 't slijk der aarde nêerwerpt en verstikt." 2)

Adolf slaat tenslotte in vertwijfeling de hand aan zichzelf, en, als hij dan stervend uitroept: „Ärm Gelre", dan zegt van Meurs (met geestdrift): 3)

„Heer vertwijfel niet voor Gelre!
Het goede zaad werd kwistig uitgestrooid,
En moog' de grond nog effen zijn en grauw,
Straks zal hij splijten, groenen, vruchten dragen.
Het machtige Bourgonje zende vrij
Een landverrader naar uw hertogdom,
Met macht bekleed, met troepen ondersteund, —
Zij ook de gier, die er zijn klauw in slaat,
Zoo gruwbaar als d'alom gevreesde hertog,
De zwakke prooi, waar hij den bek in boort,
Zoo klein van omvang als uw Gelderland,
Een volk, dat eensgezind zijn vrijheid liefheeft,
En nog den wil bezit zichzelf te zijn,
Wordt nooit voor immer onder 't juk gebracht!"

Adolf:

Wie zal die toekomst zien?

van Meurs:

Uw zoon!

Adolf:

Mijn Karel?

---

1) t.a.p. 171. — 2) a.v. 172. — 3) a.v. 174.

Dat zweer 'k.

Tenslotte heeft Bernardus 't laatste woord, als hij, op Adolf doelend, zegt:

„Hij wild' een heerscher zijn, en bleef . . . een mensch . . .”¹⁾

In dit drama heeft Emants als 't ware nog eens samengevat alle factoren, die de groots-willende hervormer belemmeren in zijn opwaarts streven; die hem tenslotte tragisch doen falen. De ouders, de vrouw, het milieu, tenslotte vooral de intrigerende clerus, — alles heeft meegewerkt om de held te fnuiken. En als hij in Karel van Bourgondië feitelijk het hoofd der R.K. kerk aanklaagt, en de hoop uitspreekt dat de vlam van 't rechtsbesef eens „het praalgewaad (hem) van de leden zengt”; als hij even verder over diezelfde macht spreekt als over de gier, die zijn klauw slaat en zijn bek boort in het kleine Gelder, — dan is het alsof wij opnieuw het „écrasez l'infâme” vernemen;²⁾ dan treffen wij hier de opperste uiting aan van de samengebalde haat van de Autonome vrijheidsidealist, die ook eens „wilde een heerscher zijn”, maar die tot zijn vernederende en verbitterende teleurstelling heeft moeten ervaren, dat er krachten zijn van afkomst en milieu, van eigen innerlijke driften en van uiterlijke machten, die hem met z'n allen te sterk zijn geweest; zodat ook hij, evenals Adolf van Gelre slechts bleek te zijn: „. . . een mensch . . .”

---

¹⁾ a.v. 176. — ²⁾ Smit Kleine, in zijn beschrijving van het huis van Emants in de Parkstraat, vermeldt dat „de groote buste van Voltaire . . . het eenig kunstvoorwerp (is), dat met de bedoeling om te versieren in die kamer (Emants' werkkamer) is geplaatst.” (De Portefeuille 1887. Kerstno. 49). — Nadat het bovenstaande reeds was geschreven verkregen wij nog twee bevestigingen van de veronderstelling dat *Adolf van Gelre* een politieke allegorie zou zijn. De eerste uit het handschrift van dit drama. Daaruit blijkt, dat na de laatste, door Bernardus uitgesproken zin, oorspronkelijk als slotzin volgde: „Nu Kaarl van Egmond komt de beurt aan ons!” Deze zin heeft Emants geschrapt, waarschijnlijk omdat hij beseftte zich daarmee al te zeer bloot te geven. Een nog duidelijker bewijs vindt men in een brief aan Smit Kleine d.d. 13-4-1882, waarin Emants schrijft: „Wat mij aangaat, zwijg over Adolf van Gelder, dien ik nog eens omwerken wil en zeg vooral niet wat je eens in den Haag zeidet nl. dat ik schandaal zoek. Het laatste schuw ik evenmin als ik het zoek.” (Beide stukken aanwezig in het Gemeentearchief in den Haag).

HOOFDSTUK V

DE HOOFDSCHULDIGE (I)

In het vorige hoofdstuk zagen we, dat Emants als een van de voornaamste schuldigen aanwees: de vrouw. Het behoeft niet te verwonderen dat een scherp logisch denker als Emants hierbij niet bleef stilstaan, maar al spoedig kwam tot de vraag: Als de vrouw dan zoveel onheil sticht op deze aarde, wie is dan tenslotte weer verantwoordelijk voor het wezen van de vrouw zoals ze nu is? De vrouw is niet de laatste oorzaak waaraan de schuld kan worden geweten. Daar moet een nog hogere instantie zijn, waartoe we ons met onze klachten kunnen wenden, bij wie, nee tegen wie wij de aanklacht over het verloren gaan van ons paradijs¹⁾ kunnen indienen.

Het bijbelse verhaal van de zondeval vermeldt, dat Adam, toen God hem ter verantwoording riep, de schuld van zichzelf trachtte af te schuiven op de vrouw. Maar reeds Adam wilde op een nog diepere oorzaak van de schuld wijzen: „De vrouw, die Gij bij mij gegeven hebt, die heeft mij van dien boom gegeven, en ik heb gegeten.”²⁾ Niet de vrouw, maar Hij die de vrouw naast de man gesteld heeft is de eigenlijke, de diepste oorzaak van alle leed. Hij is tenslotte de hoofdschuldige.

Het is vooral deze gedachte, die de hoofdinhoud vormt van Emants' gedicht *Lilith*, het eerste van de twee grote gedichten waarin hij, naar eigen zeggen,³⁾ z'n levensbeschou-

¹⁾ In *Op reis door Zweden* zegt Emants, dat in Holland „het geheele verschil van meeningen (zich oplost) in een geloof aan: geen paradijs, een paradijs (toekomstig of verleden), twee paradijzen (toekomstig en verleden).” Zelf rekent hij zich „tot hen, die aan een verloren paradijs gelooven.” (183).

— ²⁾ Genesis 3: 12. — ³⁾ Zie d'Oliveira t.a.p. 119, waar Emants, op de vraag, hoe zijn levensbeschouwing in z'n werk tot uiting is gekomen, antwoordt: „Dat is eigenlijk maar tweemaal gebeurd. Eens in *Lilith* en een an-

wing heeft samengevat. De inhoud van *Lilith* is als volgt:¹⁾ Jehova heeft zijn schepping voltooid. De engelen loven hem met een groots gezang en ook Adam stemt in met die lofzang, vol dankbaarheid om het schone dat hij mag genieten. Als dan het einde is gekomen van de eerste dag, en Adams ooglen reeds zwaar worden in de zwoele avond, trilt plotseling een heldre toon door 't nachtelijk zwijgen. Het wordt een stem, die Adam lokt met de voorspiegeling van een nooit gekend genot: het bezit van de schoonste aller bloemen. Nu rust hij niet voor hij die bloem, waarvan de geur, zoeter dan die van de linde, hem bedwelmend naar het hoofd stijgt, heeft gevonden. Hij komt tenslotte bij een myrtenbos, buigt de takken opzij en hoort dan een stem: „Wie is 't, die Lilith's heilge rust komt storen, // Wiens ruwe hand door 't schermend loover breekt?“²⁾ Adam wil haar de zijne maken, maar plotseling dringt hem een scherpe doorn in 't vlees. „Hij trekt de hand terug . . . 't is te laat.“³⁾ Lilith springt op en eist dat Adam, als hij haar liefheeft, haar zal wreken. Eens immers lag zij aan Jehova's zijde in lieflijke rust, maar — „Wee, driewerf wee, dat Lilith moest ontwaken! // Hij, dien gij vader, koning noemt, bezweek // Voor 't vuur der lust, dat in zijn borst ontvlamde. // Zijn hoofd zonk neer, zijn lippen drukten zacht⁴⁾ // Een kus mij op den mond . . . ik was ontwaakt.“⁵⁾ Dan eerst ziet ze ten volle de glans en schoonheid des hemels. God heft haar naast zich op de troon en Lilith heerst als hemelskoningin. Maar vreselijk moet zij die korte lust boeten. Jehova verstoot haar uit de hemel, in eenzaamheid moet zij „haar wilde drift“ boeten. Op aarde baart zij dan Adam. En hij nu moet z'n moeder wreken: „Weerstreef de hand, die Lilith deed ontwaken, // Die uit den slaap⁶⁾ het lijden heeft gewekt. . . . Op! zoon des lichts, verbreek uw slaven-boeien! // Werp van zijn hoogen zetel den tiran, // Geef aan mijn ziel des hemels vrede weder, // En heersch in eeuwigheid aan Lilith's zij!“⁷⁾ Adam kan echter de schenker van zulk een schat niet vloeken en wil haar weer aangrijpen. Maar Lilith wijst hem honend terug. „Wat eeuwig is past

---

dermaal in *Godenschemering*, dat ik later heb veranderd in *Loki*. In deze twee gedichten ligt een levensbeschouwing.”

1) Wij volgen de eerste druk en zullen in voetnoten de voornaamste wijzigingen vermelden, die Emants in de tweede uitgave aanbracht. — 2) t.a.p. 13. — 3) a.v. 14. — 4) In 2e dr. i.p.v. zacht: ruw. — 5) a.v. 16. — 6) 2e dr.: uit het niet. — 7) t.a.p. 18/19. In de 2e dr. vervallen de regels: „Werp van zijn hoogen zetel den tiran . . . En heersch in eeuwigheid aan Lilith's zij.”

bij geen sterfelijk wezen." ¹⁾ Zij roept dan de begeerte op om de mens met onvoldane lust te verteren, totdat de dood zijn offer komt eisen, — en is plotseling verdwenen. Vergeefs zoekt Adam haar in hijgende jacht. Lilith is intussen in het diepst van de bossen bij haar zusters weergekeerd. Dit zijn: de heerszucht, hebzucht, honger en dorst. Die roept ze nu op om Adam te teisteren en zo, in de zoon, Jehova's vaderhart te treffen. Wel roepen de engelen haar toe: „Wee Maja, (een andere naam voor Lilith) kent uw hart geen mededoogen?" ²⁾ Maar Lilith antwoordt, dat alleen wraak de pijn van haar bedrogen gemoed kan stillen. Nauwelijks heeft zij dit gezegd, of een engelenschaar daalt uit de hemel, en een seraf verkondigt haar dat Jehova aan Adam een levensgezellin wil geven, „een wezen hem gelijk, een kind des Heeren" ³⁾, die zijn pijnen moet verzachten. Lilith moet dus weer mee omhoog stijgen, opdat in Edens hof vrede heerse. Lilith antwoordt honend, dat zij Jehova's listig plan doorziet: „Alleen door Lilith's armen vast omsloten, // Bezit de hoogste wijsheid schepingsmacht." ⁴⁾ Wel wil zij weer mee naar de eeuwige zalen, maar niet als koningin: rust is het enige wat zij verlangt. De seraf antwoordt echter: „Jehova's kus die uit den slaap u wekte, // Wordt op uw lippen nimmer uitgewischt." ⁵⁾ Dan stelt Lilith één beding: de gezellin die Adam's tranen zal drogen en zijn reine vreugde zal delen moet Lilith's beeltenis dragen. Dat wordt toegestaan, echter met dien verstande, dat Eva niet zwart van ogen en haar zal zijn zoals Lilith, maar blond van haar, terwijl uit haar ogen, blauw als de hemel, niet der wellust gloed, maar 't licht der liefde strale. Dan klinkt een juichgeschal en Lilith vaart op engelenarmen weer ten hemel. En hiermede eindigt de eerste zang.

Terwijl Lilith weg is en Adam onrustig slaapt, liggen de vier zusters wakend de terugkomst van haar vorstin af te wachten. Lilith keert weer. Vol bitterheid verkondigt zij, dat de vrouw aan wie zij het leven zal schenken wel Adam's tranen zal drogen, maar dat ook haar eens des levens angst zal benauwen. Maar niet op Lilith zal de schuld komen van al het lijden dat dan volgen zal. Neen, als eens het mensdom tot millioenen is vermeerderd en zich in onderlinge haat verteert, „Wanneer de zoon den vader heeft gevonden, // Zijn doelloos werk doorgrond, zijn wil gepeild," ⁶⁾ // Dan beve hij, die Lilith wakker kuste, // Die uit het niet

¹⁾ a.v. 20. — ²⁾ a.v. 24. In de 2e druk is Maja overal door Lilith vervangen. — ³⁾ a.v. 25. — ⁴⁾ a.v. 26. — ⁵⁾ a.v. 27. — ⁶⁾ In de 2e dr. zijn deze 2 regels geheel vervallen.

een wereld op deed staan!" 1) Eens zal Jehova Lilith om genade smeken. Want moge Hij in het rijk des lichts heersen, Lilith zal over de mensen heersen in eeuwigheid. De zusters vragen wat haar aandeel zal zijn in de buit en Lilith antwoordt: „Waar Maja heerscht is daar ook niet uw rijk? // Wie mij aanbidt moet om uw gunsten boelen, // Wie mij verzaakt ligt voor u neergeknield." 2) Daarop beveelt Lilith de zusters om Eva aan Adam's zijde te leggen, echter pas nadat ze Eva's blonde hoofd met donkere sluiers 3) hebben omgeven, opdat Adam mene Lilith's beeltenis te aanschouwen en de storm der wellust zich weer in zijn ziel verheffe. — In zijn door dromen verontruste slaap hoort Adam dan een weke stem: „Adam, liefste broeder?" 4) Hij ontwaakt, weet niet of hij nu Lilith weer naast zich ziet of een ander. Maar als de donkere nevels optrekken en hij vraagt wie zij is, en zij hem gezegd heeft dat ze hem liefheeft als een broeder en dat ze zijn leed aan haar boezem wil bergen, roept hij uit: „O! zuster, schoon als de eerste dageraad, // Ik heb u lief en wil u Eva heeten." 5) Alles wordt dan ineens lieflijk en vredig en de vier zusters, „de borst van nijd doorkankerd", ijlen naar Lilith, die terstond begrijpt dat ze gefaald hebben en ze honend toeroept dat zij ook zonder de vier zusters het doel van haar wraak kan bereiken. Immers: „Al wie in d'arm der wellust werd geschapen, // Valt vroeg of laat der wellust weer ten prooi!" 6) Als een furie jaagt Lilith door de wouden en over de bergen, terwijl ze roept dat alle dieren ook h ar lof spoedig zullen zingen, daar ze ook om h n hals de schakel smeedt, die al wat leeft voor eeuwig aan haar verbindt. Zo nadert ze Adam en Eva, die „Ofschoon in dollen woede 't jeugdig leven // Zich weer den dood in de armen schijnt te storten", 7) nog rustig nederliggen, niet begrijpend wat er eigenlijk om hen heen gebeurt en wat hen wacht. Dan hoort Eva zich plotseling bij haar naam roepen en hoewel Adam haar eerst verzekert, dat het niets anders is dan de wind, later dat het een slang is die door het geboomte schuifelt, rijst zij op, als ze ten derde male wordt geroepen en snelt haar moeder Lilith in de armen. Deze is dan plotseling geheel vertederd en gunt haar niet anders dan vrede aan Adams zij, terwijl ze zegt: „Op mij, op mij alleen koom' 't eeuwig lijden // Dat uit den slaap Jehova

1) a.v. 33. — 2) a.v. 34. — 3) In de 2e dr. is geen sprake van donkere sluiers. — 4) a.v. 36. — 5) a.v. 38. — 6) a.v. 41. In de 2e dr. zijn deze regels vervallen. — 7) a.v. 42.

heeft gewekt." 1) Lilith heeft echter buiten de zusters gerekend, die onverbiddelijk haar aandeel komen opeisen. Vergeefs roept Lilith om erbarmen voor Eva. De heerszucht rukt Eva los van Lilith's boezem 2) en lispelt haar in het oor, dat Adam eigenlijk nog steeds Lilith's beeld in 't hart draagt. Eva zal, als ze de donkere sluier om de slapen windt en Adam zo toespreekt, zelf wel bemerken dat het waar is. 3) Nog is Eva slechts Adam's slavin en moet zijn gunsten delen met Lilith. Als Eva echter Adam weet te overwinnen zal alles op aarde aan haar onderworpen zijn. Oorlog en vrede zullen in haar handen liggen. Zo spreekt aan het einde van de tweede zang de sluwe heerszucht en zo zijn de rust en liefde uit Eva's gemoed geweken. 4)

Diep ongelukkig is Adam achtergebleven en al roepend: „Eva, Eva, keer!”, zoekt hij overal waar zij kan zijn gebleven. Dan verschijnt Eva, maar met de donkere sluier om de slapen, zodat Adam Lilith meent te zien. Aanvankelijk is hij bevreesd, wil niets van haar weten, maar als Eva dan met Lilith's stem vraagt: „Heeft Adam Lilith niet meer lief?”, wordt het hem te machtig en erkent hij: „Ik had u lief. Was dat zulk zwaar vergrijp?” 5) Zo verneemt Eva dus dat Adam inderdaad Lilith liefhad, en een kreet van jaloezie ontsnapt haar lippen. Zij beseft dat Adam aan Lilith zijn liefde wijdde, terwijl zij, Eva, alleen goed genoeg was om hem te troosten: „Zij is slavin en Lilith heerscheres.” 6) Maar nu zal Eva zich wreken. Zij blijft in de rol van Lilith en weet Adam's begeerte zo fel op te jagen, dat hij, wanend Lilith voor zich te zien, hartstochtelijk uitroept: „voor een oogenblik van zaligheid // In Lilith's arm, aan Lilith's borst genoten // Is Eva's zustermin een luttel prijs.” 7) // Verzinke zij met alle pracht van Eden, // En 't koestrënd licht dat uit den hemel straalt, // Voor immer uit mijn oogen in het niet.” 8) En als hij dan „zwijmeldronken // Aan Eva's blanken boezem nederzijgt // Valt op hun hoofden uit demonen-handen // Een regen neer van donkre vio-

---

1) a.v. 45. — 2) In de 2e dr. is deze episode aanzienlijk gewijzigd. Dan bezwijkt Lilith al bij de eerste aanval van de heerszucht en vecht ze eigenlijk niet voor haar dochter en behoeft ook de heerszucht Eva niet van Lilith's boezem los te rukken. — 3) In de 2e dr. is het Lilith zelf, die Eva aanraadt Adam te misleiden en dan niet met een donkere sluier, maar met een krans van donkere violieren, de doodsbloemen. — 4) In de 2e dr. eindigt de tweede zang met een daad van Eva: zij gaat op zoek naar de donkere violieren „En rukt de purp'ren doodsbloem van haar stengel.” — 5) a.v. 54. — 6) In de 2e dr.: „Zij moet hem dienen aan het dier gelijk.” — 7) in de 2e dr. is deze minachting voor Eva's zustermin vervallen. — 8) a.v. 57.

lieren, // De geurige bloemen aan den dood gewijd. // Wee, drie-
 werf wee, dat Lilith moest ontwaken!" 1) Lilith moet nu zelf de
 gevolgen van haar vloekwoord aanschouwen, zonder er iets aan
 te kunnen veranderen. „Want zelfs Jehova kan haar niet onthef-
 fen // Van 't godlijk woord gesproken door haar mond." 2) Dan
 komen de vier zusters nader, en heerszucht geeft haar het vlam-
 mend zwaard in de hand, dat duivlenhanden 3) in de nacht heb-
 ben gesmeed. En met één zwaardslag is 't paradijs onttoegen
 aan 's mensen blik voor eeuwig. Ontzet ziet Adam dat zijn vloek
 terstond is verwerkelijkt. 4) Alle pracht van Eden is inderdaad
 verzonken. Maar als hij dan verblind door 't vlammend zwaard
 zijn blik naar de aarde terugwendt ziet hij Eva, sidderend van
 angst, in zijn armen liggen en beseft hij, dat het niet Lilith was
 die hij in zijn hartsocht heeft omhelsd. „Nu welde stervenslust
 in beider harten, // Een leeg verlangen naar der dingen eind." 5)
 Maar een vurige geselslag zweept hen omhoog: Lilith staat achter
 hen met het vlammend zwaard en de vier zusters juichen haar toe
 als vorstin der wereld en uitdagend roepen zij: „Gevallen is uw
 schepsel machtig God!" 6) En zegevierend proclameren ze hun
 oppermacht over het mensdom, dat wel, God's naam in hun ge-
 beden preevlend, een vloek voor Lilith op de laffe tongen heeft,
 maar haar in zijn hart aanbidt. Voor één kus van haar lippen
 zal de mensheid zich in onderlinge haat verteren en gebrek en
 ziekte dragen. Maar als dan eindelijk de twijfel het licht der hope
 verdooft, „En kent de mensch de nacht waarin hij wroet, // Dan
 zal zijn hand, met wanhoopskracht gewapend, // Het wonder bre-
 ken door uw macht gewrocht, // En zoete rust op Lilith's oog doen
 dalen." 7) Maar Lilith wenst niet de oppermacht over het mens-
 dom, doch geeft aan de heerszucht het vlammend zwaard in han-
 den. Zij, Lilith, wil slechts de pijn stillen in des mensen borst.
 Alleen: „Wat moet geschieden kan mijn hand niet weren, // Zij
 lijden, die tot lijden zijn veroordeeld, // En voor Jehova's kus is
 uitgewist // Op Lilith's mond, en 't hemelsch zonnelicht // Met
 eeuwgen slaap mijn oog weer houdt geloken, // Vinde op deze
 aard' door Lilith's zwaard gedreven // Des menschen voet geen
 oogenblik van rust." 8) Wie aan de heerszucht ontsnappen mogen,

1) a.v. 57. — 2) a.v. 58. In de 2e dr. komt deze onmacht om aan gedaan
 werk iets te veranderen niet tot uiting en zijn deze twee regels vervallen.
 — 3) In de 2e dr. is het zwaard gesmeed door de vier zusters. — 4) In de
 2e dr.: „Zijn offer aanvaard." — 5) a.v. 59. — 6) a.v. 60. — 7) a.v. 61.
 Deze gehele passage is in de 2e dr. vervallen. — 8) a.v. 62/63.

bezwijken voor de hebzucht; en tenslotte behouden honger en dorst hun macht over alle overigen. Terwijl zo de vier zusters in Lilith's naam moeten regeren, wil Lilith zelf slechts de kracht behouden om de mens een kort oogenblik in geluk te doen geloven; en in de traan „Die in het oog van wellust dronken parelt, // Vind' zij haar hoop, haar loon, haar eenige weelde." ¹⁾ Zo sprekend legt Lilith het zwaard op de armen der heerszucht en zet haar diadeem op 't machtig voorhoofd van dezelfde zuster.

„En als met wreede, pijnigende slagen
Het eerste menschenpaar wordt voortgejaagd,
Werpt Lilith's oog een droeven blik ten hemel,
En roept haar mond voor 't laatst ²⁾ Jehova toe:
„Wee, driewerf wee, dat Lilith moest ontwaken!" ³⁾

De verschijning van *Lilith* heeft indertijd de pennen wel in beweging gebracht. Vosmaer nam het voor Emants op en prees in zijn *Spectator* het gedicht als „iets nieuws". ⁴⁾ Dit was aanleiding voor Boissevain om in de *Gids* een uitvoerig artikel te publiceren onder de titel: *Iets nieuws*, ⁵⁾ en daarin niet slechts Emants' *Lilith*, maar ook zijn *Drietal novellen*, benevens en passant het gehele naturalisme eens fris er van langs te geven. De jonge Kloos ging daarop Boissevain te lijf (onder het pseudoniem Q.N. in de *Spectator*) in een artikel *Lilith en de Gids*, ⁶⁾ waarin hij niet alleen de litteraire schoonheid van het gedicht prees, maar bovendien afrekende met Jahweh en de hele Oud-Testamentische „mythologie". Daarna verscheen van Alberdingk Thijm (eerst in brochurevorm, later als artikel in de *Dietsche Warande*) een essay: *Emants' Lilith*, waarin hij een zijdelingse uitval deed tegen Q.N.; waarop deze Q.N. de heer Thijm weer à faire nam door diens brochure voor te stellen als een „grapje", waarmee Thijm de litteraire wereld in het ootje had willen nemen. ⁷⁾

Inmiddels had Emants zelf reeds geantwoord op een critiek van H.v.R. (Haverkorn van Rijswijk) in de *N. Rott. Ct.* (1 Oct.

---

¹⁾ a.v. 64. — ²⁾ In de 2e dr. i.p.v. „voor 't laatst": „nog eens" — ³⁾ a.v. 65. — ⁴⁾ De *Nederlandsch Spectator* 1879. 337. — ⁵⁾ *De Gids*, Dec. 1879. — ⁶⁾ t.a.p. 1879. 407. — ⁷⁾ De *Ned. Spectator* 1880. 42: *Alberdingk Thijm gerechtvaardigd*.

'79) met een ingezonden stuk in hetzelfde blad, in het nummer van 7 Oct. In dit artikel zette hij de levensbeschouwing, die hij in *Lilith* in beeld had gebracht, vrij uitvoerig uiteen. Ongetwijfeld is wat Emants zelf over zijn gedicht en de daarin uitgebeelde levensbeschouwing zegt van groot belang. Men zou zich echter vergissen wanneer men meende dat met dit artikel het laatste woord daarover was gesproken, althans de hoofdzaak daarin was genoemd. Ook *Lilith* wordt eerst begrijpelijk tegen de achtergrond van Emants' leven en van zijn andere werken. Dit blijkt al dadelijk uit het misverstand over het eerste gedeelte van *Lilith*, een misverstand dat zowel bij Boissevain als bij Thijm aanwezig was. Immers de eerste heeft zijn verwondering, om niet te zeggen zijn verontwaardiging te kennen gegeven over de illusie van Bilderdijkiaanse rechtgelovigheid, die door de aanhef van *Lilith* wordt gewekt; een illusie die dan al te smadelijk verstoord wordt door het allesbehalve orthodoxe vervolg. Boissevain meende zelfs, dat Emants zijn lezers wel eens behoorlijk had kunnen waarschuwen: „Wanneer een dichter dus begint, heeft men recht tot de onderstelling... dat hij iets meent van wat hij zegt, en ten minste eerbied gevoelt voor den Almachtigen God. Er was geen aanduiding onder de bladzijde, geen woord uit de inleiding dat uit den waan helpt.”¹⁾ Kloos drijft met deze verontwaardiging van Boissevain de spot, als hij schrijft over het „tooneel in den Hemel, le zang, dat aan Milton doet denken, en waardoor de heer B. zich liet verleiden, om Emants voor zoo bijzonder vroom te houden, en hem verwijt van niet in een voetnootje een mededeeling gedaan te hebben, als volgt, denk ik: „Ik zeg dit nu wel, maar ik geloof er toch niets van. Het komt maar zoo in het vers te pas. Marcellus Emants”.”²⁾ — Thijm had zich niet zo geërgerd als Boissevain, daar hij na het eerste begin, waarbij hij ook „Mozaisch-Christelijken bodem onder zijne voeten” voelde, de „saut périlleux” van Emants mee kon maken en zich verder nog alleen maar wist te midden van goden en godinnen „waar symbolisme en ontucht op de ongeregeldste manier in doorelkander loopen.”³⁾ Geen der drie kampioenen heeft echter de ware zin van dit orthodoxe begin van de *Lilith* begrepen, omdat zij allen niet zagen dat Emants in zijn gedicht een stuk autobiografie heeft gegeven. Het eerste gedeelte van de *Lilith* klinkt inderdaad verhe-

1) De Gids 1879. IV. 429. — 2) De Ned. Spectator 1879. 407. Herdrukt in *Veertien jaar lit. gesch.* Aldaar pag. 33. — 3) *Emants' Lilith*. 11.

ven godsdienstig en vroom. Luister slechts hoe Adam zijn Schep-
per prijst:

„O! heerlijkheid, als mijn bewondrend oog
„Tot op dees' dag er geene mocht aanschouwen,
„Wie schiep uw pracht, wie schonk u aan mijn blik?
„Ja, 'k voel het thans: ik leef! — Ik ben ontwaakt
„Om mijn te noemen al wat Edens hof
„Aan geur en tinten, klank en schoonheid bergt!
„Dank gever, die voor 't lieflijk tonenspel
„Mijn oor ontsloot, die voor des levens glans
„Den dichten sluier van mijn oogen nam,
„En heel dees' rijkdom mij hebt toegewezen!
„Waarheen mijn hoofd zich wend', mijn voet zich richt',
„Steeds doemen nieuwe wondren voor mij op,
„En vliedt, door 't zinkend hemelsblauw omneveld,
„De grenslijn van mijn zoeken verder weg.
„O! frissche kleurenpracht, bij 't morgendauwen
„Nog in den levenszwangren knop besloten,
„Nu reeds tot vollen vervengloed gerijpt,
„Mijn blik daalt weildedronken in u neder.
„Gewiekte, bonte kinderen van 't woud,
„Die met uw duizendstemmig juichgeschal
„Mijn schreden begeleidt, ik heb u lief!
„U allen, al wat leven heeft als ik
„En mij des levens schoonheid doet genieten!”

Zoo prijst zijn God de stem des eersten menschen,
En Cherubijnen dragen 't woord omhoog
Om 't voor den troon des Scheppers neerteleggen.

Dit is echter niet bedriegelijk, (zoals Boissevain meent) of een
litteraire fraaiïghed (zoals Thijm en Kloos het feitelijk zagen),
maar dat is de zuivere weergave van de stemming, waarin de
jonge romantisch-idealistische Emants verkeerde vóór hij door
de harde werkelijkheid (en dan vooral door de sexuele kant er-
van) wreed werd ontgoocheld. Het is dezelfde Emants als die in
Quatuor zijn religieuze versjes publiceerde; dezelfde ook als de
Frits in *Jong Holland*, vóór zijn ellendige ontmoeting met de wel-
lust. Dit alles wordt bewezen door een verschil tussen de eerste
en de tweede druk, een verschil waar men bijna overheen leest.

Immers in de eerste druk volgt er op Adam's lofzang op zijn schepper en diens schepping: „Zoo prijst zijn God de stem des eersten menschen“;¹⁾ terwijl deze regel in de tweede druk luidt: „Zoo prijst het jonge menschenhart zijn God“.²⁾ Emants heeft dus het misverstand bij zijn lezers wel degelijk gevoeld en in de tweede druk heeft hij ze op het goede spoor willen helpen. Het spreekt echter vanzelf, dat iemand als hij, die zo gesloten was over zijn eigen leven en steeds slechts in de verhulde vorm zijn autobiografie gaf, het misverstand niet uit de weg kon ruimen door openlijk te verklaren, dat hij in het eerste deel van zijn *Lilith* zijn gevoelens had weergegeven van voor de grote ontgoocheling.

Wat heeft Emants nu in de *Lilith* als zijn levensbeschouwing gegeven? Volgens zijn eigen toelichting³⁾ het volgende: Lilith, de wellust, doet het leven ontstaan en houdt het ook in stand. De wellust zelf genoot echter alleen de omarming van de Schepper aller dingen. Geen sterfelijk mens kan haar ooit geheel bezitten, hoe hij er ook naar jaagt en hoezeer hij ook door hebzucht en heerszucht tenslotte tot zijn doel denkt te komen. Lilith is dan ook tegelijk Maja, doordat ze de mensen in begoocheling gevangen houdt. Ze begoochelt ze door ze een geluk voor te spiegelen dat nooit te bereiken is, en door ze de goede eigenschappen van de geliefde als onder een sterk vergrootglas te doen zien. Waren de mensen niet door die begoocheling bevangen, dan zouden ze nooit al de lasten op zich nemen die het huwelijk met zich meebrengt. Juist door deze begoocheling echter blijft het menselijk geslacht voortbestaan, hoewel ieder geslacht op zijn beurt weer tevergeefs tracht het voorgespiegelde geluk te bereiken en hoewel eigenlijk het leed op deze wereld het genot verre overtreft. Toch zal aan dit ellendig bestaan (ellendig door dit overwegen van het leed) nooit een einde komen, zolang Lilith niet tot rust is gekomen, m.a.w.: zolang de wellust de mens lokt en begoochelt (waarbij volgens Emants wellust niet moet worden verward met overdaad van wellust, wat men er meestal onder verstaat). Immers ook Eva, hoewel zij oorspronkelijk door Adam wordt gezien als afspiegeling van de goddelijke liefde, blijkt tenslotte dochter van Lilith, zo goed als Adam een zoon van Lilith is. Ook in Eva werken haar moeders eigenschappen door, en zo weet zij tenslotte in Lilith's gedaante Adam te verleiden.

¹⁾ t.a.p. 8. — ²⁾ t.a.p. 8. — ³⁾ In het ingezonden artikel in de Nieuwe Rott. Crt. 7 Oct. 1879.

den tot die hartstochtelijke overgave aan de wellust, waarbij hij de vrede van het paradijs prijsgeeft. Eva komt daartoe echter pas nadat de heerszucht haar door de prikkel der jaloezie ertoe heeft opgezweept: Eva wil Adam alléén bezitten. Terstond nadat Adam en Eva zich dan aan de wellust hebben overgegeven komt bij hen de ontgoocheling, de ontnuchtering, en zij beseffen dat zij het aanzijn hebben geschonken aan een eindeloze reeks van mensengeslachten. Lilith is dus heerseres, maar al gaat op aarde alle macht van haar uit, toch wordt niet zij, maar de heerszucht vereerd, omdat die de middelen schijnt te verschaffen om aan alle andere behoeften te voldoen. Met Lilith's zwaard toegerust heerst zij over de wereld. Lilith zelf gaat echter rond bij de mensen, bij de moeden en ellendigen, en troost ze nog voor een ogenblik met de begoocheling van geluk. Tot zover Emants' eigen verklaring, die ongetwijfeld de hoofdgedachte van *Lilith* weer geeft.

En toch heeft Emants in deze toelichting een belangrijk element niet genoemd. Zijn gedicht is niet zozeer een *beschouwing*, het is veel meer een *aanklacht*. Een aanklacht die tegelijk een verontschuldiging inhoudt. Want niet Lilith is de laatste oorzaak van alle ellende, maar hij die Lilith wekte uit de slaap. „Hij, dien gij vader, koning noemt”, hij is bezwiken voor het vuur der lust. Hij heeft met een zachte (in de tweede uitgave staat: met een ruwe) kus de wellust doen ontwaken. Hém slingert Lilith dan ook haar „driewerf weel” toe. En deze aanklacht komt in het gedicht niet slechts eenmaal, maar tot driemaal toe voor. Het is ook de laatste regel van dit epos. Het is de willekeurige tiran Jehova, die tenslotte de oorzaak is van alle ellende op deze wereld. Hij heeft het demonisch mechaniek, waarvan wellust de drijfveer is, in elkaar gezet, en zolang die drijfveer er in zit zal het blijven doordraaien en eindeloos een mensengeslacht in stand houden, dat geen waar geluk zal kennen, en dat door geen hervormer, hoe goed hij het ook bedoelt en hoe energiek hij er zich ook voor inspant, ooit een stap zal vorderen op de weg naar een schoon en volmaakt leven. Wanneer dus een idealist faalt in zijn pogen, dan is hem daar evenmin een verwijt van te maken, als dat men de slinger van een uurwerk het kwalijk kan nemen, dat hij in der eeuwigheid niet verder komt dan de luttele centimeters van de uurwerkkast, waarbinnen hij heen en weer moet blijven pendelen. Immers zó is dat uurwerk nu eenmaal gemaakt en zo loopt het door, zolang de veer daarbinnen zijn spanning houdt.

Aanklacht tegen de schepper aller dingen, verontschuldiging van de goedbedoelende doch falende mens,¹⁾ — dát is de eigenlijke kern van Emants' *Lilith*. Het laat zich begrijpen, dat de schrijver in zijn toelichting deze diepste kern niet raakte. Niet toevallig is het echter dat Emants, behalve in de lofzang aan het begin, die een naklank is van zijn jeugdige geestdrift voor de schoonheid en — naar hij toen nog dacht — de goedheid der schepping, en naast de erotische passages, die van een zeer directe en zuivere sensualiteit zijn, juist in de aanklacht-fragmenten de grootste vormkracht blijkt te bezitten. De zo fel aanwezige inhoud vindt daar als 't ware vanzelf z'n vorm.

Als *Lilith* voor de tweede maal van Jehova's zijde naar de aarde is weergekeerd, profeteert ze dat het mensdom, tot miljoenen vermeerderd, in een strijd van allen tegen allen zal ondergaan, en dan spreekt ze:

„Wanneer de zoon den vader heeft gevonden,
„Zijn doelloos werk doorgrond, zijn wil gepeild,
„Dan beve hij, die *Lilith* wakker kuste,
„Die uit het niet een wereld op deed staan!
„Want elke zucht aan menschenborst ontweld
„Zal als een vloek van de aard' ten hemel rijzen,
„Een donderslag gelijk zijn troon doen wanklen
„Totdat de kroon op 't machtig voorhoofd siddert,
„Aan *Lilith*'s voet zijn sceppter nedervalt,
„En hij, Jehova, om genade smeekt!” —²⁾

In de tweede druk zijn vervallen de regels: „Wanneer de zoon den vader heeft gevonden, // Zijn doelloos werk doorgrond, zijn wil gepeild.” Heeft Emants begrepen, dat hij zich met deze regels wat al te zeer blootgaf? Immers wie kan met deze zoon, die het doelloos werk heeft doorgrond, anders bedoeld zijn dan een mens als Emants zelf, die—zoals uit de gehele *Lilith* blijkt—in-derdaad onthult dat Jehova's werk een tiranniek bedrijf is? Door welke onthulling voor degenen, die het met Emants doorzien, Jehova, of liever God, heeft afgedaan, terwijl men de wellust als de werkelijke agens van alle wereldgebeuren zal aanwijzen.

Het gedicht *Lilith* is de meest konsekwente, de meest verbeterene en vastberadene poging om God als de schuld van alle ellende aan te wijzen, hem zo te onttronen in de ogen der men-

¹⁾ „Zult gij Mij verdoemen, opdat gij rechtvaardig zijt?” — vraagt God aan Job (Job 40:3 b). — ²⁾ t.a.p. 33.

sen, en de mens zelf tenslotte van alle schuld vrij te pleiten. In *Lilith* heeft Emants de vader, de auctor intellectualis inderdaad gevonden! In *Lilith* heeft hij zich gewroken én getroost over alle desillusies die hij had ondervonden bij zijn pogingen om als groots hervormer de mensheid de weg naar het ware heil te wijzen.

HOOFDSTUK VI

DE HOOFDSCHULDIGE (II)

Na *Lilith* heeft Emants in *Godenschemering* nogmaals een gedicht gegeven, dat zijn levensbeschouwing bevatte. Het was echter niet slechts een herhaling van de opvattingen die hij in *Lilith* in beeld had gebracht, doch het legde de nadruk op een andere factor, die ook in de geschiedenis der mensheid een belangrijke rol heeft gespeeld. Werd in *Lilith* de *wellust* getoond in ontstaan en werking, in *Godenschemering* gaat het over de *weelust*. De inhoud van dit gedicht komt hierop neer:

Loki, de listige, de scherpe onthuller van alle zwakheid van mensen en goden, weet door te speculeren op vrouwelijke nieuwsgierigheid Idoena, de gemalin van de zangergod Bragi, weg te lokken van een feestmaal der goden in het paleis van de zeegod Aegir, en haar in handen te spelen van Tiassi. Daar Idoena de korf met heilige appelen bewaart, die de goden eeuwige jeugd schenken, is met haar verdwijning uit der goden kring hun frisse kracht gebroken. Wel zal Loki zelf Idoena weer terugbrengen, maar het is duidelijk geworden: ook goden kunnen niet eeuwig jong blijven, ook zij moeten rekenen met een ondergang. Odien beseft dit, hij heeft de hand der Nornen¹⁾ hierin gezien en weet dat tegen Nornen-wil mens noch god iets vermogen. Frikka zijn vrouw, zegt echter: „Geen Nornen-hand reikt over Bifrost²⁾ heen!”³⁾ Zij vertelt hem verder, dat hij niet bezorgd hoeft te zijn voor zijn zoon Balder, de jeugdige zonnegod, daar zij alles op aarde heeft laten zweren Balder geen leed te zullen doen. Intussen is Idoena door Loki zelf weer teruggebracht, waarop alle

1) Nornen zijn een soort schik-godinnen. — 2) Bifrost is de regenboogbrug, die naar Asgaard, het verblijf der goden (Asen) leidt. — 3) Wij citeren van *Godenschemering* de laatste (5e) druk. 22.

goden naar Toor's paleis trekken voor een feestgelag. Alleen Odien blijft achter met Loki. Dan volgen deze regels, die getuigen van Emants' plastisch vermogen:

't Was nacht op aard'
En stoorloos stil in 't gansche starrenrijk.
Geen flonkersteen ontbrak aan 't hemelfloers,
Omlaag, in Midgaards dreven, blonken flauw,
Als bloemen op een donk'ren blaad'rengrond,
Der menschen vuren dicht opeen ontvonkt.
Daarhenen was Alvaders oog gewend,
Terwijl Laufēja's zoon hem van ter zij
Bēgluurd', een flauwen glimplach om den mond,
De krachtig' armen op de borst gekruist,
De rechter hand door 't rossig baardhaar rekend.
Als d' adem van den dood den aardsehen held,
Omstond de stilt' Alvaders hoofd
En Loki dorst haar niet verstoren.

Na een lange stilte vraagt Loki, of Odien nu ook heeft ingezien dat er eens een eind zal komen aan zijn heerschappij. Wie zal hem dan opvolgen: de brute krachtmens Toor, of de schone Balder. Of — een derde zoon, „Die, reuzenkracht en Asen-wijsheid rijk, // Het eeuwig recht kon doen ontzien op aard' // En in den hemel!”¹⁾ Met welke zoon Loki zichzelf bedoelt. Odien echter antwoordt, dat Loki geen Ase is, daar zijn moeder (de reuzin Laufēja) geen Asin was; en dat hieraan niets te doen is, want „wat verleden is, wie wischt het uit?”²⁾ Ook Odien zelf vermag niets tegen de wil van het noodlot en erkent:

„Door scheppingsdrang gedrongen had ik nauw
„Het leven in den nieuwen vorm geleid,
„Of aan den wil der Nornen viel hij toe
„En Midgaards heer was aan mijn macht ontruikt.
„Toen werd des levens weelde tot een waan.” —³⁾

Al roepen de stervelingen ook Odien aan om hulp en uitreding, hij kan ze niet helpen, erkent hijzelf, want wat de Nornen bepalen gebeurt toch. Het enige wat hij de mensen nog kan schen-

---

¹⁾ a.v. 30. — ²⁾ a.v. 31. — ³⁾ a.v. 33. Midgaard is het verblijf der mensen.

ken is: de waan van de hoop voor de wakenden, de waan van de droom voor de slapenden. Zo verzachten Odien en Frikka tenminste nog enigszins het lot der stervelingen. Maar wat doet Loki voor hen? Daarop antwoordt deze, dat ook hij de mensen heeft willen helpen, maar dat ze van zijn hulp niet gediend waren, daar hij niet met een zachte glimlach, maar met een alles doorborende blik kwam. Odien zegt: Asen vergeven, maar Loki kent alleen een haarfijn afgewogen vergelding. Waarop Loki honend antwoordt:

„Heerlijke rechtvaardigheid,
„Die heden 't kwaad vergeeft, om 't morgen te
„Doen boeten, die 't aanbidde menschenheir,
„In 't eeuwig streven naar beloofd geluk,
„Geen ander doel dan eind'loos hopen schenkt,
„Geen beet'ren troost dan straks vervolgen waan!”

En na zijn afschuw van deze Asen-macht te hebben uitgescreuwd, dreigt hij:

„Maar siddert, hemelingen, als de dag
„Is aangebroken, dat zich 't mensch'lijk oog
„Niet langer door een waan misleiden laat
„En 't aardsche schepsel van zijn schuld'loos leed
„Den Asen-vorst om rekenschap zal vragen!”

Vergeet dan niet, dat ge Loki uw kind niet hebt willen noemen, want:

„Schoon ik niet aan den voet rust van een troon,
„Gereed er op te stijgen, vruchteloos
„Bevraagt geen mensch Laufjeja's zoon om hulp,
„En heb ik beter' uitkomst hem geleerd,
„Dan 't dwaas berusten in begoocheling,
„In Midgaard reus en mensch, door haat vereend,
„Aanbidde voor mij neer doen buigen . . . dan . . .
„Wacht u, vergelding, goden!”¹

Na deze woorden verdwijnt de verbitterde Loki uit Odien's

¹) a.v. 37/38.

gezicht. Odien, hoewel zeer onder de indruk, schudt het visioen van dreigende ondergang van zich af en laat zich verbidden aan het feestgelag deel te nemen: „Nog is er eed'le vreugd in 't aloude Asen-rijk"! ¹⁾

Loki, vol wrok over Odien's weigering hem als zoon te erkennen, komt in de gedaante van een oude vrouw op het Idaveld, waar de goden, wetende dat Balder onkwetsbaar is, hem spelenderwijs beschieten en bekogelen met rotsblokken en boomstammen, natuurlijk zonder hem te treffen. De vermomde Loki vraagt aan Frikka hoe dit komt en zij onthult hem haar geheim: alles heeft gezworen Balder niet te kwetsen. Alleen enkele dingen, o.a. het mistelkruid dat toch geen kwaad kan, heeft ze het niet gevraagd. Daarop doet Loki de blinde Hoder een pijl van mistelkruid op Balder afschieten, treft hem zo dodelijk en verdwijnt weer snel. Toor en de andere goden willen zich op Hoder wreken, maar Odien, die weer de hand der Nornen heeft ontwaard, weerhoudt ze, vraagt aan Hoder wie hem het wapen deed richten en hoort dat het Loki was. Intussen heeft op Frikka's vraag Hermoder ²⁾ zich aangeboden om Balder uit Hela's schimmenrijk los te kopen. Voor hij echter vertrekt vraagt Odien hem aan Hela te zeggen dat hij, Odien, van de ware schuldige het offer zal eisen, dat Hela voor Balders leven zal vragen. Die ware schuldige, zo onthult hij tevens, is — hij zelf. Want hij, Odien, heeft Loki verwekt bij Laufėja. Maar niet hartstocht had hem daartoe gedreven, doch de *weetlust*, die, van Laufėja's zienersblik gehoord hebbend, meende dat een zoon van haar de mensheid tot een zegen kon zijn. Daarom vertrouwde hij hem ook de grootste schat, het vuur, toe. Helaas, hij werd in zijn hoop bedrogen, want „Nooit ontbloeit een bloesem aan de sneeuw, // Of laait een lichtstraal uit den nacht." ³⁾

Als Hermoder dan naar Hela's rijk is vertrokken, zingt Bragi zijn dodenklacht over de onschendbare Balder, die door het kruipend mistelkruid werd te gronde gericht en aan het eind van iedere strophe klinkt de vraag: „Asen, Asen, wat of dat beduidt?" ⁴⁾ Als Odien dan met Frikka alleen is gebleven, zegt hij:

„O! Frikka, Frikka, wel reikt Nornen-wil
„Ook over Bifrost tot in Odiens burcht." ⁵⁾

---

¹⁾ a.v. 40. — ²⁾ De bode der goden. — ³⁾ a.v. 53. — ⁴⁾ a.v. 55. — ⁵⁾ a.v. 56.

en vraagt, of het nu de wil der Nornen zal zijn, dat hij zijn leven geeft als losgeld voor Balder, zijn zoon. Frikka antwoordt: „Kan ondergaan 't geen onontbeerlijk is? // Wat houdt nog stand, als Odien niet meer heerscht?” Waarop Odien: „Zoo spreekt de blinde mensch, dien blijde hoop misleidt, // En wat hem waarheid dunkt, zijn leêge wenschen.”¹⁾ Wat zal er gebeuren als geen vaste hand de goden meer beheerst en Toors getergde toorn en Loki's list mens en god voor immer van elkaar zullen vervreemden? Frikka tracht Odien nog te troosten: wie zou, als Balder straks uit Helheim weerkeert, nog durven betwijfelen dat „Niet steeds de zeeg' aan 't goed' en schoone blijft?”²⁾ Maar Odien is ontroostbaar.

Loki, die zich in een vuurspuwende berg verscholen heeft, wordt door Odien, Toor en enige andere goden gevangen en aan de wereld-es vastgebonden. Ook zijn vrouw Siguun en zijn zoon Narwi worden gevangen. In machteloze woede hoont Loki alle goden en hun gepraat over heilig recht, want — zo zegt hij — „kon // Een Asen-brein gerechtigt denken . . . mij // Waar d'onvervulde plaats naast Odiens troon, // Die innam eens het kind van Odiens zwakheid! // Ik erfd' Alvaders geest, Alvaders wil, // En wierp in 't stof den werelozen neêr.”³⁾ Maar niet ongewroken zal Loki blijven: de vrede des hemels is eenmaal verstoord en boven Asgaard trekt dreigend het onweer samen. In gedachten ziet hij de brute Toor al heersen over het mensdom en zijn hamer er in wilde woede doorheen jagen. Maar och, de mensen zullen het wel weer aanvaarden, want „welke mensch vat ooit, wat Asen-wil // Voor recht en onrecht houdt.”⁴⁾ En Toor zal hem, Loki, nu toch niets kunnen aandoen, want in de runen staat, dat Odien vóór Loki zal ondergaan. Juist daarom, zo barst hij uit, is hij zo gehaat bij Asen, reuzen en mensen. Dan keert Hermoder weer — zonder Balder. Hela wilde hem slechts loslaten als geen oog op aarde zou weigeren om hem te wenen. Eén was er echter die weigerde: Laufėja. Als Loki dat hoort, voelt hij zich gewroken. Odien, ziende dat de Nornen onwrikbaar zijn en zijn offer niet aanvaarden, stelt zich voor Forsete, de god des rechts, en vraagt recht te doen geschieden, als het moet zelfs een doodvonnis over hem uit te spreken. Maar Forsete weigert, zeggend: „Wie meet Alvaders schuld, wiens onnavorschbre wil // Voor al

---

¹⁾ a.v. 57. — ²⁾ a.v. 59. — ³⁾ a.v. 66. — ⁴⁾ a.v. 67.

wat ademt een'ge maatstaf is." 1) Mensen doorgronden hem niet,

„Wat misslag lijkt, in Odien is 't volmaakt,
„Wat schuld ons schijnt, in hem is 't godd'lijk schoon,
„Zijn willekeur is slechts noodwendigheid!" 2)

Zo spreekt Forsete, en al de goden herhalen deze woorden in koor. Odien besluit zich te begeven naar de bron der Nornen, om daar vonnis over zichzelf en Loki te vernemen en om te zien of er een wijsheid bestaat anders „Dan 't weefsel van ons vreezen en gewensch." 3) Voor hij daarheen trekt wordt Balders uitvaart bezorgd: Op zijn eigen schip, Ringhoorn, wordt een brandstapel opgericht en daarop worden Balder en zijn gade Nanna gelegd met al hun huisraad en wapens. Als Toor het schip van 't strand in zee wil trekken en de kiel vast blijft zitten, komt, gezeten op een wolf, al toverspreuken murmlend een reuzin aan, slaat haar hand aan de kiel en het vaartuig schiet in het water.

Verbluft had ieder d' oude aangeblik;
Maar als zij, op haar wolf gezeten, langs
Alvader heen, weer door de schare voer,
Greep deez', ontstellend, Frikka bij de hand
En stamelde zijn mond:

„Laufeja."

Doch
Reeds rolde een donderslag het luchtruim door.
Zoodra van Ringhoorns dek de hamersteel
Terugkeerd' in de hand van Toor, rees uit
Het geurig hout een gele rookwolk op.
Snel wierp er Odien nog zijn gouden ring
In neêr. Toen bolde 't breed gebaande zeil
Door d' opgestoken wind; hoog steeg de vlam
Aan alle hoeken uit het harsig hout.

En op de weeke golven zacht gewiegeld,
In 't bleeke nat zijn gouden blaak'ring spiegelend,
Dreef 't walmend godenschip naar 't wereldeinde weg.

---

1) a.v. 74. — 2) a.v. 75. — 3) a.v. 76.

Odien is daarna naar de Nornenbron gegaan, heeft er in geblikt en is aan één oog blind geworden. Hij verhaalt, teruggekeerd, wat hij in de bron heeft gezien: de laatste strijd, de godenschemering, wanneer in een gevecht van allen tegen allen aarde en hemel zullen vergaan: „Aan aller godenhaters hoofd // Trok Loki op ten allerlaatsten kamp.”¹⁾ Wel verscheen er een nieuwe wereld, ook een nieuwe godenstad, maar daaronder meer wijzen dan helden. Ook een andere Odien:

„doch op 't vaal
„Ontdaan gelaat verving een doornenkroon
„Den gouden helm; als wapentuig omgaf
„Zijn hand een staf; een roode mantel hing
„Om 't mager lijf en nooit omspeelde meer
„Een lach de droeve lippen.”²⁾

Op aarde echter, waar 't bange mensdom om genade bad, was een man bezig de mens in runen te onderrichten, een spotter naar het scheen, kil van hart, scherp van tong en met de loze blik van Loki. „En 't mensdom, dat zijn runenstaven las, // Verstiet den lijdensgod.”³⁾ Loki vraagt of hij toen op Odiens troon kwam, maar deze antwoordt dat, zolang er Åsen zijn in Asgaard, geen Loki ooit Odiens troon zal bezetten. Steeds valer godenstoeten volgen elkaar op. Tenslotte kwam er een tijd waarin geen Ase meer leefde en op aarde Loki gemaakt werd tot vorst over het mensdom, met gekroond hoofd, maar met geboeide voeten, een dienaar-god.

„En toen deze dienaar-god
„Den mensch d'onmachtigst' aller meesters bleek
„In 't waarheid-maken van des levens weelde,
„In 't lenigen van levensleed, zag ik
„Van hen, die zich op aarde heerschers waanden,
„Veel honderdtallen willig helwaarts gaan,
„Al huilend: haat des levens eeuwig heil!”—⁴⁾

Na dit visioen was Odien door het schouwen in de bron aan één oog blind geworden. Alles overpeinzend besluit hij: „Zoo woekert eeuwig Odiens schuld en wischt geen boetedoening uit

---

1) a.v. 86. — 2) a.v. 87. — 3) a.v. 88. — 4) a.v. 89.

de booze daad." 1). Maar dan, zich vermannend, werpt hij de obsessie van het Nornenwoord van zich af en fier stelt hij vast: Al weten we dan ook niet of er wel van schuld sprake kan zijn bij een zo vast verband tusschen oorzaak en gevolg, in 't Asenrijk zal goed en kwaad onderscheiden blijven en hij, die naar het boze streeft zal gestraft worden.

„Maar hulde zij bewezen aan den held,
„Die, dienend wat een heilig doel hem dunkt,
„Zij 't ook een ijd'le waan ten einde toe
„In hoopvol kampen hoog van moed volhardt." 2)

Loki, zo besluit Odien verder, zal met de darmen van zijn zoon Narwi aan het graniet worden vastgenepen, terwijl een gif-zevende slang boven zijn hoofd zal worden aangebracht. Zo worde 't eind van 't Asenrijk vertraagd. Intussen zal Forsete, Balders zoon, in zijns vaders plaats de zonnewagen besturen. Aldus geschiedt, en de goden trekken naar Toors burcht voor een overwinningsfeest. Alleen Odien gaat niet mee, maar begeeft zich naar zijn hoge hemeltroon. Daar ontmoet hij Frikka, thans van alle illusies beroofd. Samen bestijgen ze dan de troon.

En hand in hand, geen vreugde meer in 't hart,
Maar ook geen angst, verbeidden zij . . . het einde. — 3)

Intussen brult Loki, waanzinnig door het schroeiend slangenvenijn, zijn hoon en haat tegen de goden uit. Siguun komt dan met een van Frikka ontvangen schaal, die ze boven Loki's hoofd houdt om het gif in op te vangen. Zij is half waanzinnig door het verlies van haar kind, kán niet geloven dat het waar is: „Neen, d'onschuld zelf // Kan toch niet schuldig zijn. Wat kan een kind // Misdoen, waarvoor 't de straf des doods verdient?" 4) Maar Loki schreeuwt haar toe: „Vermoord is 't wicht // Alleen wijl 't Loki vader heette!" 4) Honend dankt hij Frikka voor het geschenk van de schaal:

„Ha, huich'larij van 't heerlijk Asen-hart!
„Eerst velt g'in overmacht uw vijand neer,
„Dan heft uw meelij hoonend hem weer op.

---

1) a.v. 89. — 2) a.v. 90/91. — 3) a.v. 94. — 4) a.v. 96.

„Wat beter ware nooit gebeurd, volbrengt
 „Een Ase onbezorgd en op de daad . . .
 „Zijn misdaad . . . volgt . . . zijn godd'lijk mededoogen.
 „Ten prooi aan doelloos lijden prutsten zij
 „Den mensch en paaiden dan den martelaar
 „Met ijd'len waan van hoop." 1)

Als Siguun de schaal moet leeggieten loopt het gif weer over Loki, die in koortsvisioenen zichzelf op Odiens troon ziet. Maar tenslotte ziet hij een veel heerlijker prijs. Niet de hemelheerschappij, maar een onttroning van de goden en de uiteindelijke overwinning van de macht der Nornen, dat alleen is nog zijn wens. Als de schaal weer geleegd moet worden en 't gif hem weer in de ogen sliert, roept hij uit:

„k Zie bleeke bliksems flitsen!
 „Bloedroode vlammen vlagen flakk'rend op!
 „Maar Asgaard rilt als aan de rots ik ruk!
 „De Nornen nijgen 't hoofd en lisp'len noodel
 „Want al wat is, eens valt het Loki toe
 „En Loki voert het tot zijn . . . val!"

Als Loki, zo sprekend, aan z'n boeien rukt, sidderen aarde en hemel, en huiveren mensen en goden. —

„Slechts de ravengod
 Blijft onvervaard en zorgend wijlt zijn blik op aarde." 2)

Evenals bij *Lilith* heeft Emants ook bij *Godenschemering* een toelichting gegeven. In Groot Nederland van 1908³⁾ publiceerde hij een fragment van een rede, getiteld: *Hoe Loki ontstond* en daarin gaf hij, naast zijn opvattingen over het tot stand komen van een kunstwerk in het algemeen, een blik op zijn levensbeschouwing en op de verwerking daarvan in *Loki* (de latere gedramatiseerde bewerking, die Emants van *Godenschemering* maakte). Emants verklaart daarin, dat hij zich steeds heeft gegergd aan de achteruitzetting van het verstand ten gunste van het gevoel, zowel in het dagelijks leven als in de kunst; en vooral ook in de godsdienst: „Alle gelovigen bijvoorbeeld stellen de uit-

1) a.v. 98. — 2) a.v. 101. — 3) Groot Nederland 1908. II. 420—434.

spraken van de rede achter bij de een of andere openbaring." 1) En dat, terwijl z.i. de ontwikkeling van al wat leeft in hoofdzaak de ontwikkeling van het verstand is. „Godenschemering is voor een deel uit genoemde ergernis ontstaan”, zegt Emants zelf, en vervolgt: „Wat trof me in de Edda, terwijl de ergernis, waarvan ik sprak, in mij woelde? Dat het verstand, in de Noorse godenwereld belichaamd in Loki, door de goden al net zo behandeld werd, als 't in onze hedendaagse samenleving behandeld wordt door de mensen. Verkeren de goden in nood, aanstonds roepen ze Loki's hulp aan, begroeten ze hem als hun redder, smeken en vleien ze hem, maar is het gevaar afgewend en willen ze weer onbezorgd van het leven gaan genieten, dan doen ze dadelijk hun best Loki op een afstand te houden. En woedend worden ze als Loki toont hen te doorzien, als hij tal van misslagen, ongerechtigheden, overtredingen van eigen wetten hun meedogenloos voor de voeten werpt. Dan noemen ze hem lasteraar en zouden ze in hun domheid hem liefst op staande voet vermorselen en vernietigen. Alsof daardoor het kwaad hersteld zou worden en Loki ongelijk zou krijgen! Levert hij eindelijk het bewijs, dat hun onsterfelijkheid maar een waan is, en dat zelfs het moederhart, zo hoog door Odien aangeslagen, niets vermag tegen het noodlottig verband van oorzaak en gevolg, dan binden ze hem tot straf met de darmen van zijn zoon aan een rotsblok vast en bevestigen zij boven zijn hoofd een slang, wier brandend vergift voortdurend neerdruipt op zijn hoofd. Tot heerschappij over de goden brengt Loki 't niet; wel eindigt hij met de mensen te beheersen, maar dan is hij tegelijkertijd hun dienaar.” 2)

Emants verklaart dan verder dat, toen hij eenmaal aan het herscheppen ging van die oude godenwereld, hij z'n gedachtenverband vergat en die goden even levende figuren liet worden als romanpersonen. „Vandaar dat Loki volstrekt niet bloot het verstand is geworden. Veeleer zou men hem een mens met bijzondere krachten toegerust kunnen noemen, in wie het verstandsleven de boventoon voert. De konsekwentie heeft hierdoor wellicht geleden; maar ik geloof dat het levensware er door gewonnen heeft.” 3) In de figuur van Loki heeft Emants uitgebeeld: „de scherpe klare, niet gevoelloze, doch veeleer gevoelsvrije, door geen gevoel in zijn denken belemmerde ziener”; 4) daartegenover in Odien „de gevoelvolle wereldwijsheid”. „Loki en Odien zien

1) t.a.p. 427. — 2) a.v. 431. — 3) a.v. 432. — 4) a.v. 433.

beide de ellende van het leven, maar Loki acht die ellende onafscheidelijk van het leven, vindt alle pogingen om het leven te verbeteren ijdel geknutsel, ziet in het zich-losmaken-van-het-leven het enige middel om die ellende te doen ophouden. Odien voelt de gehechtheid van al wat leeft aan zijn bestaan, meent, dat het leven wel degelijk verbeterd kan worden, doorziet zowel zijn eigen misslagen als die van anderen, hoopt door boetedoening en bestraffing van de kracht die hem uit den boze lijkt de noodlottige gevolgen te kunnen afwenden." ¹⁾ Voorts geeft Emants dan nog een enkel woord van toelichting bij enige andere figuren. De vrouwen: verpersoonlijkingen van het medelijdend gevoel, dat niet of onzuiver redeneert; Toor: de brute kracht, die ook slechts op z'n gevoel afgaat; Balder: de onkwetsbaar schijnende jeugd. En waarschuwt voor een „hineingeheimnissen" bij de andere figuren. Alleen wijst hij er nog op dat het goed te pas kwam dat Laufėja, de door droeve ervaring wijs geworden vrouw, de moeder van het verstand werd.

In deze toelichting heeft Emants wel veel verklaard, maar, evenals in de toelichting bij *Lilith*, ook veel onaangeroerd gelaten.²⁾ Wat is dan de levensbeschouwing die in *Godenschemering* is uitgebeeld? In grote trekken de volgende:

In de godsdienst wil men als 't er op aan komt van het verstand en van de rede niets weten. Waarom niet? Kan de godsdienst zelf de mens dan helpen? Ja, zegt Emants, in zoverre hij de mensen in de hoop op een beter hiernamaals een zekere troost biedt; neen, in zoverre er toch niets te veranderen is aan wat het noodlot heeft beschikt. Het alles onthullend verstand ziet dat in en het is daarom bij velen gehaat. Het wil de mensen verlossen van hun illusies, maar de mensen willen zich niet laten verlossen. Toch is het verstand ook iets goddelijks. De schepper zelf heeft het verwekt. Maar omdat het hem niet dienstbaar wilde zijn, wordt het niet als goddelijk erkend. Dit verstand, zich miskend voelend, wordt nu de vijand van de godsdienst en zal de mensen eens laten zien op welke wijze ze zich laten begoochelen. Dan zullen ze van geen God meer willen weten. Wanneer het verstand dan de zoon van de Schepper heeft laten zien als sterfelijk wezen, komt er een besef dat het eens met alle godsdienst gedaan zal zijn. Daarom wordt het verstand, (of de mens die zich ge-

¹⁾ a.v. 433. — ²⁾ De lezing had dan ook als titel: „Hoe Loki ontstond" en niet „Wat Loki betekent". De pretentie van „toelichting" is dus minder dan bij het ingezonden artikel over *Lilith* in de N. R. Crt.

heel daardoor laat leiden) gestraft. Eerst worden zijn geestekinderen afgemaakt en hij zelf onschadelijk gemaakt: door middel van de inhoud van zijn geestekinderen¹⁾ wordt hij „vastgezet” en a.h.w. aan de kaak gesteld, en intussen wordt hij met venijn overgoten. Alleen zijn vrouw verzacht tijdelijk deze kwelling door het gif gedeeltelijk voor hem op te vangen. Maar niet eeuwig zal het verstand gebonden blijven. Eens zal het aan het hoofd van alle godenhaters optrekken voor de allerlaatste strijd, en dan zal de schepper vallen vóór het verstand valt. Zo is de heidense godsdienst door het verstand aan z'n eind gekomen. Zo komt ook de christelijke godsdienst aan z'n einde doordat de mensen, onderricht door het verstand, de lijdensgod zullen verstoten. Dan zal er een tijd komen dat het verstand zal heersen, maar — als dienaar van de mensen. Die zullen alles met hun verstand aan zich kunnen onderwerpen. Maar de uitvindingen die ze doen, zullen henzelf ook weer te gronde richten. Wat er daarna zal gebeuren? Dat zal de mens eerst weten als hij volledig van alle godenvrees is verlost. Zoals de Norne tot Odien zeide: „Eer // D'ontvreugde mensch ook nog van godenvrees // Bevrijd is, klinkt geen vreemde stem meer heen // Door 't klaat'ren van mijn woorden”.²⁾

Toch is deze bevrijding van godenvrees niet het hoogste doel. Het hoogste doel is: de blinde levensdrift te doen ophouden. „Als nu dit verstand, de levensrekeningen opmakend, allengs tot het inzicht komt van het onvermijdelijk nadelig saldo aan geluk, dat deze levensrekeningen moeten opleveren, is 't dan niet aan te nemen, dat het tenslotte het misleidende van de instinctieve levensdrang zal inzien, aan die drang op de een of andere manier de kop inknippen en het enig geluk zoeken in het niet-zijn?” Zo spreekt Emants in z'n toelichtend artikel;³⁾ en Loki spreekt:

U, onweerstaanb're,
 „Onkreukb're blinde, rechtelooze kracht,
 „Die, sluim'rend onder 't eeuwenheugend slib,
 „In 't grond'loos diep der grimm'ge Nornenbron,

---

¹⁾ Bijv. door citaten uit zijn werk, waardoor blijkt dat hij een godloochenaar is. — ²⁾ *Godenschemering*. 5e dr. 89. In de eerste druk stond: „Niet // Aler van banden Loki is bevrijd, // Bevraagt een god de bron der Nornen weder.” Bevrijding van godenvrees en bevrijding van Loki (het absolute verstand) worden hier dus synoniem genomen. — ³⁾ t.a.p. 423.

„Aan al wat is het aanzijn hebt geschonken,
 „Die levenloos des levens lijnen leidt
 „En doodt het oog, dat tot u door wil dringen,
 „U, u alleen acht Loki zijner waard,
 „Uw einde zij des vuurgods zegel!"¹⁾

De bange mensheid smeekt nu nog de godheid om genade en gaat op de vlucht voor „den zoon die redding biedt", voor het alles ophelderend verstand (of voor de mens, die alles met zijn verstand wil onthullen). Het zij zo, zegt Loki,

„Vlied en vlei uw god,
 „Totdat Verdandi's razelend gedeun
 „Skoelds runenschat ten einde heeft gereld,
 „Of . . . tot u 't lijden heeft geleerd en loos
 „Uw wil haar d'wingt het allerlaatste woord
 „Terstond voor d'and'ren uit te stoten." ²⁾

Met andere woorden: ga maar door totdat er tenslotte een eind aan alles komt of — tot ge, door lijden wijzer geworden, de allerlaatste en allerdiepste waarheid van dit bestaan hebt vernomen, n.l.: dat het leed oneindig groter is dan het genot en dat het dus het beste is „de levensdrang de kop in te knijpen".

Dan zou het spoedig uit zijn met alle godsdienst:

„Geduld maar, goden, drinkt en dommelt voort.
 „Eens leer 'k den mensch nog waren levenslust,
 „Verlossing uit uw logenwaan t' erlangen." ²⁾

Hiermede bedoelt Emants, dat het inzicht dát het leed het genot overheerst, het „pessimisme" dus, de mensen pas ware levenslust kan schenken, daar ze dan het ergste onder de ogen hebben gezien en niets hun dus meer kan tegenvallen. Zo zullen ze voorgoed tegen alle desillusie gewapend zijn — doordat ze bijtijds zich van alle illusie hebben bevrijd. Hoezeer Loki hier Emants' eigen opvattingen weergeeft blijkt uit een brief in de Spectator van 1888.³⁾ Daarin vraagt Emants aan een zekere Damas, die

¹⁾ t.a.p. 100. — ²⁾ a.v. 100. — ³⁾ De Ned. Spectator 1888. 380. Een typische aanwijzing voor de overeenkomst tussen Loki en Emants zelf vindt men door vergelijking van de volgende twee citaten: „Als Loki lacht, verlamt zelfs Asenvreugd." (*Godenschemering*. 5e dr. 35.) en: „Mijn moeder

uitvoerig over hem had geschreven: „Mag ik daaruit afleiden, dat u al tegenstribbelend tot het pessimisme wordt bekeerd? — Ik hoop 't, want m.i. zijn er geen vroolijker menschen dan pessimisten, die zoo zelden worden teleurgesteld.” Damas had het doen voorkomen alsof Emants het pessimisme een verheven aandoening der menselijke ziel had genoemd, maar Emants zegt dat die woorden nimmer door hem zijn neergeschreven. „Integendeel — zo vervolgt hij — beschouw ik het pessimisme als een verstandszaak”. En in het toelichtend artikel zegt hij het nogmaals: „Pessimisme is voor mij de uitkomst van een zuiver verstandelijke en berekenende beschouwing.”¹⁾

Hier hebben we dus in gewoon nuchter proza dezelfde beschouwing als in *Godenschemering* in poëzie is weergegeven. Het verstand brengt de mensen tot pessimisme en dat geeft pas „ware levenslust”. Loki zal de mensen die levenslust leren. Emants heeft, nadat hij als „idealistisch” hervormer had gefaald, een nieuwe bevrijdende taak voor zich gezien: de mensen genezen van hun optimistische waan en ze „bekeren” tot een pessimistische, doch reële kijk op het leven. In dezelfde brief als hierboven werd geciteerd, schrijft hij, dat hij zich „troost met de overwinning elders op een anderen optimist behaald.” Zo blijkt dus, dat Emants niet zozeer een „beschouwing” als wel een nieuw „evangelie” heeft willen geven. Niet ten onrechte zou men hem een *apostel van het pessimisme* kunnen noemen. „Bekeren” en „overwinning behalen” zijn dan de termen van een nieuw „Heilsleger”, waarvan Emants de generaal is. Dat dit leger vooral te vechten zal hebben met de bestaande godsdienst is wel duidelijk. De felle uitingen van Loki geven Emants' eigen haat tegen de godsdienst weer. Misschien is het eerlijker om te zeggen: zijn haat tegen God. In *Juliaan de Afvallige* en in *Adolf van Gelre* ging het nog in hoofdzaak tegen de godsdienst. In *Lilith* en in *Godenschemering* gaat het rechtstreeks tegen God zelf. Of dit nu in allen dele de god van de Bijbel is, laten we voorlopig nog onbesproken. In ieder geval heeft hij wel vele trekken van de god zoals vele Christenen hem zich in die tijd voorstelden. Dit blijkt uit allerlei uitingen van Loki en van Odien. Zo bijv. wanneer er gesproken wordt over het gul vergeven als „godd'lijk Asenrecht”;²⁾ over het bezoeken van de misdaad der vaderen aan

---

kon kort voor haar sterven zeggen: „Als Marcellus eens een geestigheid wil vertellen dan is niets hem te heilig.” (d'Oliveira t.a.p. 125.)

¹⁾ *Hoe Loki ontstond*, t.a.p. 422. — ²⁾ *Godenschemering* 5e dr. 36.

de kinderen, wanneer Loki zegt dat Narwi vermoord is „Alleen wijl 't Loki vader heette".¹⁾

Maar één eigenschap bezit deze Odien-god zeker niet: hij is niet almachtig. Odien is tenslotte ondergeschikt aan het noodlot. Dat blijkt herhaaldelijk. De wil der Nornen „reikt over Bifrost"; nauwelijks had Odien de wereld geschapen of hij was „aan de wil der Nornen vervallen". Noch Loki's straf, noch Odien's offer bezweren „de wraak des Albeschikkenden" (te weten: de Nornen). Nu is dit echter het tegenstrijdige: Enerzijds is Odien dus onderworpen aan het Noodlot. Anderzijds wordt hij door Emants toch herhaaldelijk „schuldig" genoemd, of laat hij Odien zichzelf schuldig noemen, als deze verklaart dat hij, Odien, Loki verwekte en dat daarom „Loki's vader draag' alleen de schuld".²⁾ Ook later zegt Odien: „Een vloek gelijk, die op een sterv'ling ligt, // Drukt loodzwaar op Alvaders wil de schuld",³⁾ en „Door schuld des vaders viel een schuld'loos kind".⁴⁾ Wanneer wij nu naar de daad teruggaan waarmee de schuld is begonnen: het verwekken van Loki bij de reuzin Laufėja, dan is het niet geheel duidelijk of Odien daarbij anders had kunnen handelen. Zelf zegt Odien:

„mijn kind
„Is Loki; maar geen harts-tocht schonk hem 't licht.
„De weetlust was 't, die over 't wereldrond
„Van stee tot stee den wand'laar stuwde' en van
„Laufėja's ziensblik had reeds de faam
„Zich breed en wijd in 't menschenland verbreed.
„Toen waande' ik nog mijn willen sterk genoeg
„Om 't schuldig werk den scheps'len tot een heil,
„Den hemel tot een weer te kunnen wenden." ⁵⁾

Weer wordt hier dus van een schuldig werk gesproken, maar anderzijds wordt gezegd dat de weetlust hem „stuwde". Is het nu schuld dat hij zich heeft laten stuwen, dat hij bezwiken is voor de drang der weetlust? In *Lilith* staat van Jehova, dat hij bezweek „voor 't vuur der lust, dat in zijn borst ontvlamde." In *Lilith* wordt ook niet van een Noodlot of een dergelijke macht gesproken waaronder Jehova ondergeschikt zou zijn. Zo is Jehova dan ook volgens Emants' tekening een „misdadige slappeling", terwijl we in Odien meer een „tragisch figuur" vinden, die misschien

1) a.v. 96. — 2) a.v. 52. — 3) a.v. 74. — 4) a.v. 75. — 5) a.v. 53.

wel schuld heeft, maar die toch eigenlijk ook weer niet anders kón.

Odien zelf brengt aan 't slot nog eenmaal de schuldvraag ter sprake, waar hij zegt: Wij weten niet of haat of liefde ons levenslot bepalen

„Doch gaap' er tusschen goed en kwaad geen kloof,
„Moog' een'ge wet het eeuwig leven zijn
„Van elke daad voortwoek'rend in 't gevolg,
„In 't Asenrijk zoolang er Asen zijn,
„Blijv' als van duister 't licht, van 't booze 't goed
„Gescheiden." 1)

M.a.w.: Als er dan alleen gesproken kan worden van een wet van oorzaak en gevolg en dus eigenlijk niet van goed en kwaad, tóch zullen we goed en kwaad uit elkaar blijven houden.

Odien gaat dan verder:

„Zij de schennis ook verschoond,
„Nog onbewust van schuld volbracht, alear
„Een Ase wordt blind werktuig van het lot,
„Kan schuld er zijn in 't vrije willen en
„Gestraft word' elk, die naar het booze streeft,
„Zij ook zijn streven macht'loos of gestremd." 2)

Deze regels geven Emants' ethiek weer. Een ethiek-quand-même, zou men het kunnen noemen. Immers met het wegvallen van absolute normen, en daarmee van een wezenlijk onderscheid tussen goed en kwaad, hangt iedere ethiek in de lucht.

Uit bovenstaande regels wordt niet duidelijk of en in hoeverre een Ase meer is dan werktuig van het lot. Emants laat deze woorden door Odien spreken en het is niet geheel zeker in hoeverre hij er persoonlijk mee instemt. De regels die er op volgen:

„Maar hulde zij bewezen aan den held,
„Die, dienend wat een heilig doel hem dunkt,
„Zij 't ook een ijd'le waan, ten einde toe
„In hoopvol kampen hoog van moed volhardt" 3)

doen echter sterk denken aan de woorden van Juliaan, die wij ook

---

1) a.v. 90. — 2) a.v. 90. — 3) a.v. 91.

reeds citeerden: „Welaan dan, laat ons man zijn tot het einde”; zodat het wel waarschijnlijk is, dat wij hier met Emants' persoonlijke overtuiging te doen hebben. Maar ook als dat inderdaad zo is, wat zeggen deze regels dan nog over Odiens schuld?

Hoe wij ook zoeken, wij vinden niet anders dan de wonderlijke tegenstrijdigheid van enerzijds een Odien wien (door Loki-Emants) de felste verwijten voor de voeten worden geworpen aangaande zijn ongelukkig wereldbestuur; anderzijds een Odien die aan de macht van het Noodlot ondergeschikt is. Op de waarschijnlijke reden van deze tweeslachtigheid komen we nog terug. Hier kan in ieder geval reeds geconstateerd worden dat Emants zowel in *Lilith* als in *Godenschemering* de hoofdschuldige heeft willen aanwijzen; hem, aan wie het in laatste instantie moet worden geweten dat de mensen zijn zoals ze zijn: door de prikkel van de wellust voortgedreven om de blinde levensdrift van geslacht op geslacht in stand te houden; door het machteloos maken van de weetlust (die nog wel door de godheid zelf verwekt is) verhinderd om hun uiteindelijke verlossing te bewerken door bewust een eind te maken aan die blinde levensdrift.¹⁾

---

1) Na deze uiteenzetting zou men kunnen menen, dat *Godenschemering* een zo onverbloemde weergave van Emants' levensbeschouwing is, dat ieder die er aanstonds in zou herkennen. Hoe weinig dit het geval is blijkt wel hieruit, dat verschillende recensenten er niets meer in zagen dan een — zij het wat vrije — weergave van de Edda. Nog in 1911 schreef Fr. Berthold (Pluym) in *De Katholiek*, nadat hij eerst, onder verwijzing naar Thijm, nog eens de *Lilith* hartgrondig had veroordeeld: „Met genoegen zagen wij daarentegen den derden druk van *Godenschemering* verschijnen. Het gedicht is te bekend, en daarbij gelukkig slechts in goeden zin bekend, om van dezen derden druk nog een uitvoerige bespreking en aanbeveling te geven. Het blijft een genot, en niet van de gewone soort, deze vijf zangen weer eens door te lezen.” (1911. II. 219—223). Trouwens, ook Vosmaer gaf in zijn bespreking in de *Spectator* geen blijk ervan, dat hij er iets meer in zag dan een weergave van de diepzinnige Noorse mythologie. (*Spectator*. 1884. 47.) Hetzelfde was het geval met Jan ten Brink.

HOOFDSTUK VII

EMANTS' LEVENSBESCHOUWING EN DE WIJSBEGEERTE VAN SCHOPENHAUER EN VON HARTMANN

In 1876 schreef F. Smit Kleine in een brief ¹⁾ aan z'n vrienden Emants en van Santen Kolff: „Ken je Vauvenargues, Emants? Hij is niet zulk een groot wijsgeer als je geliefde Arthur maar 't is een beminnelijk filosoof etc.” Met deze Arthur kan wel niemand anders dan Schopenhauer zijn bedoeld, en uit het adjectief „geliefde” kunnen we opmaken dat Emants in die tijd al zeer met deze wijsgeer was ingenomen. Van wanneer precies de kennismaking dateert valt niet met zekerheid te zeggen. In het inleidend artikel van *Spar en Hulst*, daterend van Februari 1872, zeggen de redacteuren Emants en Smit Kleine, dat ze aan de opneming van bijdragen „geen andere voorwaarden verbinden, dan dat zij oorspronkelijk van gedachte, en door den vorm „geniessbar” zijn.” ²⁾ Aangezien dit „geniessbar” een typisch Schopenhaueriaans woord is, zou men hieruit reeds, zij het met enige voorzichtigheid, tot een zekere bekendheid met deze filosoof kunnen concluderen. Het artikel *Bergkristal* in genoemd tijdschrift is echter nog geenszins van Schopenhauer's denkbeelden doortrokken, ademt integendeel nog een zeker vooruitgangsoptimisme. Dit artikel werd echter geschreven n.a. van een bezoek aan de passiespelen te Oberammergau in 1871, en zal dus iets ouder zijn dan de redactionele inleiding.

In *Juliaan de Afvallige* breekt dan wel een zeker pessimisme door, maar meer als overtuiging dat er „diep bederf” in 't mensdom is, niet als zou het gehele menselijke leven uit lijden bestaan.

¹⁾ Gepubliceerd in *De Banier*, 1876, III, 60; gedateerd: Witte Dinsdag avond 1876. — ²⁾ *Spar en Hulst*, 1872.

In het eerste artikel in *De Banier*, getiteld *Fabel*,¹⁾ komt dan de onverbiddelijke wet van oorzaak en gevolg tot uiting, evenals in het artikel over *Een bezoek aan de Vesuvius*,²⁾ waar alles gezien wordt als beheerst door de Moira. In deze artikelen zou men een zekere overeenkomst kunnen ontdekken met Schopenhauer's causaliteitsgedachte, zoals die vooral is neergelegd in zijn werk: *Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde*. Wanneer we echter over Emants' overeenkomst met Schopenhauer spreken, dan denken we niet in de eerste plaats aan het causaliteitsprincipe, maar aan het pessimisme.

Nu is met vrij grote stelligheid te constateren, dat Emants' overgang van een zeker romantisch idealisme tot een volslagen pessimisme moet vallen in de jaren 1872—1877. In 1872 schreef hij nog de volgende slotwoorden aan zijn blijspel *Jonge Harten*: „'t Is toch aardig met die aardsche zaken. Al gooiën sommige menschen zooals mijne zuster ze voortdurend in de war, ze zijn even als de katten en komen altijd op haar poten neer.”³⁾ Deze woorden worden gesproken door de „filosofische” oom Jacob, die ook zijn geloof uitspreekt in het toekomstig geluk van de jonge geliefden. In de latere uitgave van ditzelfde spel (1888) is dit optimistische slot geheel vervallen. In 1877 schreef Emants n.a. van een beoordeling door Van Loffelt van zijn (niet gepubliceerde, maar wel gespeelde) stuk *Een gevangen vogel*, een anti-critiek in de *Kunstbode*⁴⁾, getiteld: *Geen blij eindend treurspel, maar een treurig eindend blijspel*, en verdedigt daarin het treurig slot van dit spel, als zijnde in overeenstemming met de werkelijkheid, al zegt Van Loffelt dat dit kil en troosteloos is. „Wanneer — zo schrijft Emants — het „tot weerziens” van den heer Loffelt goed gemeend is, dan hoop ik hem nog meermalen proefjes van dergelijke — voor hem — troosteloze berusting ter beoordeeling aan te bieden.” Daarmee geeft hij dus de pessimistische toon aan, die van dan af door heel zijn werk zal blijven klinken.⁵⁾

1) t.a.p. 1875, I, 137. — 2) Nederland, 1874, I, 52. — 3) In Spar en Hulst 1872, 256. — 4) 1877, 9. — 5) Deze toon vinden we ook in *Op reis door Zweden*, 353: „Daar is geluk waar niet meer wordt gestreefd, / Waar angst en hoop, waar nijd en vrees bedaren / Waar voor een poos geen enk'le wensch meer leeft, / En schoone beelden 't ledig kunnen vullen.” Uit het feit dat hier nog slechts voor een poos het willen en wensen wordt geschorst en niet voor immer, blijkt dat Emants hier nog niet geheel op Schopenhauer's standpunt staat. Het vullen van het ledig door schone beelden, stemt weer wel met Schopenhauer's opvatting omtrent de taak van de kunst overeen. (vgl. *Die Welt* I, 315, 316.)

Wil dit nu zeggen dat Emants in die tussentijd door Schopenhauer tot het pessimisme is bekeerd? Geenszins! Zelf heeft hij later verklaard: „Wil men daarom (nl. om het pessimisme) mij Schopenhaueriaan noemen, 't is mij wel, al ben ik 't lang niet in alle opzichten met Schopenhauer eens; maar dan moet ik ook nog vaststellen, dat ik allang pessimist was eer ik een letter van Schopenhauer had gelezen. In die merkwaardige wijsgeer heb ik maar logieser beredeneerd, scherper geformuleerd en sistematischer ineengezet terug gevonden wat betrekkelijk vaag en volkomen onsistematis in mij zelf leefde.”¹⁾ Emants heeft in Schopenhauer niet zozeer zijn leermeester gezien, als wel een congeniale geest, die alleen wat konsekwenster en systematischer redeneerde. Voor we nagaan welke overeenkomst er bestaat tussen beider werk, willen we eerst wijzen op overeenkomst in beider wezen.

Van Schopenhauer zegt J. E. Erdmann: „Einem aussergewöhnlichen Triebleben stand die Klarheit des Intellekts gegenüber”.²⁾ Wie in Lilith het „Triebleben”, in Loki de „Klarheit des Intellekts” gepersonifieerd heeft gezien, zal in Emants een dergelijke tweespalt ontdekt hebben. Waar nu Dr. Stuiveling als de essentie van de romantiek aangaf: „de onheilbare gespletenheid” en schreef: „Alle romantische kunst is afkomstig van in-zichzelf-verdeelde persoonlijkheden”,³⁾ daar zouden we op grond hiervan kunnen besluiten, dat Schopenhauer en Emants typische romantici zijn geweest.

Ook Ziegler noemde Schopenhauer „ein Kind der romantischen Periode”,⁴⁾ terwijl Vorländer zegt: „Schopenhauer zählt also..... zu der Philosophie der Romantik”.⁵⁾ Ziegler wees in dit verband op zijn cultus van het genie en zijn grote liefde voor de muziek. Ook de jonge Emants kende deze voorliefde voor het genie en in het bijzonder ook voor de muziek. In zijn huis in de Parkstraat, dat hij speciaal had laten inrichten, bevond zich o.a. ook een „koncertzaal”.⁶⁾

Beiden hebben ook al vroeg over het wereldraadsel nagedacht. Schopenhauer schreef in zijn dagboek: „In meinem 17 Jahre, ohne

---

1) *Hoe Loki ontstond*, t.a.p. 423. — 2) *Grundriss der Geschichte der Philosophie* 666. — 3) *Rekenschap* 172. — 4)

5) *Geschiede der Philosophie* 6e Aufl. band 2, 348. — 6) Zie het kerstnummer van *De Portefeuille* 1887, waar het huis van Emants wordt beschreven: „een fluitspelend engeltje troont boven de deur der muziekzaal” (49); en ook de *Karakterschets* in *De Hollandsche Revue*, 1898, 33.

alle gelehrte Schulbildung, wurde ich vom Jammer des Lebens so ergriffen, wie Buddha in seiner Jugend, als er Krankheit, Alter, Schmerz und Tod erblickte".¹⁾ En Emants verklaarde in zijn interview met d'Oliveira, dat hij „als jongen al onduidelijk in (zich) voelde leven: dat idee dat het verdriet of de slechte afloop of wat men kan noemen het pessimistische in de zaken: sterk overheerscht het optimistische, en dat het goeie een moment is dat toch weer slecht eindigt".²⁾ Dit schijnt in tegenspraak met de hierboven geciteerde slotwoorden van de eerste uitgave van *Jonge Harten*. Toch behoeft dit niet zo te zijn. Het is zeer goed mogelijk, dat Emants als jongen in diepste wezen een melancholicus was, maar dat hij er zich als 't ware overheen probeerde te zetten en de wereld toch mooi wilde zien. Schopenhauer kan dan bij hem de rol vervuld hebben, die Oribazius, de „geneesheer" bij Juliaan vervulde: hij kan hem het optimisme als onwezenlijk hebben doen zien, en hem tot het inzicht hebben gebracht, dat hij beter zijn eigen melancholische natuur kon volgen dan zich tot een krampachtig optimisme op te schroeven.

Een dergelijke „bevestiging achteraf" van wat hij zelf reeds zo voelde, kan Emants ook gelezen hebben in Schopenhauer's *Aphorismen zur Lebensweisheit*,³⁾ waar deze spreekt over de taak van een innerlijk rijk mens: „Ein solcher innerlich Reicher bedarf von auszen nichts weiter, als eines negativen Geschenks, nämlich freier Musze, um seine geistigen Fähigkeiten ausbilden und entwickeln und seinen innern Reichtum genieszen zu können, also eigentlich nur der Erlaubnisz, sein ganzes Leben hindurch, jeden Tag und jede Stunde, ganz er selbst seyn zu dürfen. Wenn einer bestimmt ist, die Spur seines Geistes dem ganzen Menschengeschlechte aufzudrücken; so giebt es für ihn nur Ein Glück oder Unglück, nämlich seine Anlagen vollkommen ausbilden und seine Werke vollenden zu können, — oder aber hieran verhindert zu seyn."⁴⁾

Hier is wel een zeer merkwaardige overeenkomst met de jonge Emants, die zelf overtuigd was het stempel van zijn geest op het gehele menselijk geslacht te moeten drukken, en die z'n studie in de rechten dan ook niet voltooide, omdat hij zich geheel aan de kunst wilde geven. Duidelijk heeft Emants dit conflict geobjectiveerd in de figuur van Frits uit *Jong Holland*, waar hij

---

1) Geciteerd bij Erdmann, t.a.p. 664. — 2) t.a.p. 114, 115. — 3) Wij citeren de uitgave van Reclam, Leipzig. — 4) t.a.p. 33.

hem laat schrijven: „Ook ik heb mijn roeping, ook ik heb een doel, dat mij machtig aantrekt en waarheen ik op straffe van een onbevredigd leven mijn koers richten moet. Dit doel ligt ver op het gebied der kunst, en het menschelijk leven is kort. Zal ik mij niet altijd verwijten, indien ik thans twee jaren mijns levens wegwerp zonder een stap nader tot dat doel te komen.....?“¹⁾ Moest iemand die zo schreef zich niet aangesproken voelen tot wat Schopenhauer zeide over de man, die niet slechts innerlijk maar ook uiterlijk rijk is: „Seinen höchsten Werth aber erlangt das angeborene Vermögen, wenn es Dem zugefallen ist, der mit geistigen Kräften höherer Art ausgestattet, Bestrebungen verfolgt, die sich mit dem Erwerbe nicht wohl vertragen: denn alsdann ist er vom Schicksal doppelt dotirt und kann jetzt seinem Genius leben: der Menschheit aber wird er seine Schuld dadurch hundertfach abtragen, dasz er leistet was kein Anderer konnte und was hervorbringt, das ihrer Gesamtheit zu Gute komt, wohl auch gar ihr zur Ehre gereicht.“²⁾ Wij kunnen niet nagaan of Emants deze woorden gelezen heeft vóór hij het besluit nam zijn studie op te geven of daarna. In ieder geval is hier sprake van een treffende overeenkomst in beider omstandigheden en opvattingen.

Wij zijn hiermede reeds van overeenkomsten in hun wezen voortgeschreden tot overeenkomsten in hun werk. Voor we nu op beider hoofdwerken ingaan, willen we eerst nog op enige kleinere overeenkomsten wijzen, die rechtstreeks uit hun wezen voortvloeien. Dan is daar allereerst beider afkeer van en minachting voor wat Sombart en Scheler de „seigneuriale“ levenshouding hebben genoemd, een afkeer die bijv. tot uiting komt in de burger-minachting voor het duel. Schopenhauer wijdt in z'n *Aphorismen* bladzijden lang uit over wat hij „die ernsthafteste Posse der Welt“³⁾ noemt. Hij voelt er zich vooral door getroffen, dat in gezelschap de „physische Ueberlegenheit und die Husarenkourage“ praevaleert boven „geistige Ueberlegenheit“.⁴⁾ Emants blijkt deze geprikkeldheid t.a.v. de officiersstand te delen. Het duidelijkst komt dit tot uiting in zijn toneelspel *Haar Zuster*, waarin ook een duel voorkomt, dat dan ook als eigenlijk een „ernsthafte Posse“ wordt voorgesteld. Hetzelfde is het geval in de novellen *Zwijgen* en *Najaarsstormen*.

Typisch is ook beider afkeer van de domme menigte. Als Schopenhauer van de wereld zegt: „Zudem hat in der Regel

¹⁾ t.a.p. II, 235, 236. — ²⁾ *Aphorismen* 43. — ³⁾ t.a.p. 77. — ⁴⁾ a.v. 79.

die Schlechtigheit die Herrschaft darin und die Thorheit das grosze Wort", ¹⁾ dan springt ons dadelijk Emants' toneelstuk *Domheidsmacht* in de gedachten. Dat zowel Emants als Schopenhauer in de „Pfaffen", die de „Vernunft in Ketten hielten" ²⁾ hun verklaarde vijanden zagen, is op zichzelf in een tijd, waarin het anticlericalisme welig bloeide niet zo verwonderlijk.

Een van de belangrijkste overeenkomsten, die als 't ware beider werk doordrenkt, is de angst voor de verveling. In z'n *Aphorismen* spreekt Schopenhauer meer dan veertig maal over Langeweile, langweilig en sich langweilen; terwijl ook in z'n hoofdwerk deze woorden telkens weer opduiken. Het leven van de mens „Schwingt also, gleich einem Pendel, hin und her, zwischen dem Schmerz und der Langeweile, welche beide in der That dessen letzte Bestandtheile sind." ³⁾ „Die Langeweile aber ist nichts weniger, als ein gering zu achtendes Uebel: sie malt zuletzt wahre Verzweiflung auf das Gesicht." ⁴⁾ De ellende van de armen bestaat in „Noth und Entbehrung", die van de rijken in „Langeweile". Als men de ene ellende ontkomen is vervalt men onvermijdelijk in de andere. Om aan de verveling te ontkomen verzint de rijke „Philister" al het mogelijke: „Ball, Theater, Gesellschaft, Kartenspiel, Hasardspiel, Pferde, Weiber, Trinken, Reisen u.s.w." ⁵⁾ De kunstenaar heeft wel andere bemoeiingen, maar de „Mensch ohne geistige Bedürfnisse" vervalt aan bovengenoemde tijdpasseringen. — In *Jong Holland* komt een passage voor die de letterlijke uitwerking van Schopenhauer's stelling kon zijn. Adolf Heykoper vertelt dat hij geen maatschappelijk baantje wilde zoeken en vervolgt: „Aan den lauwerkrans des dichters dacht ik in 't geheel niet, daar het mij nooit had mogen gelukken twee regels op rijm en maat met elkander te verbinden. *Theoretisch* ⁶⁾ had ik mij moeten vervelen, ik amuseerde mij evenwel uitmuntend, leefde lekker, speelde hoog en maakte het hof aan alle mooie meisjes." ⁷⁾ Bij dit „theoretisch" vraagt men zich af: Zou Emants hier de theorie van Schopenhauer niet bedoeld hebben?

Dit is echter niet de enige plaats in Emants' werk waar over de verveling wordt gesproken. De atmosfeer van bijna al zijn werken is doortrokken van verveling, wat geen wonder is, daar

1) a.v. 24. — 2) a.v. 74. — 3) *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Herausg. v. Paul Deussen, Band I, 368. — 4) a.v. 369. — 5) *Aphorismen* 36. — 6) Curs. van mij. — 7) t.a.p. II, 219.

ze vrijwel zonder uitzondering spelen in de hogere standen. Uit verveling zoeken Clara uit de novelle *Spreden*¹⁾ en Emma uit de novelle *Zwijgen*¹⁾ naar de afleiding van een minnaar. Om de dodelijke verveling van het ouderlijk huis te ontvluchten verdraagt Theo²⁾ de waanzinnigste nukken van zijn maintenee Tonia, en trouwt z'n zuster in koele berekening met iemand van wie zij absoluut niet houdt, maar die de „afleiding” van verre reizen en interessante milieu's belooft. Reeds in zijn bundel *Op reis door Zweden* (1879) spreekt Emants over „de demon der verveling”.³⁾ In *Een Nagelaten Bekentenis* komt deze demon tot uiting in dit ene zinnetje: „En langzaam, heel langzaam, sloop de verbitterende verveling onze woning binnen”.⁴⁾ In de novelle *Op Zee* treffen we deze zin aan: „In zijn lange lege morgens begon hij weer te kampen met de ondragelijke verveling”.⁵⁾ Ook in de novellenbundel *Monaco* wordt herhaaldelijk over de verveling gesproken. Zo bijv. waar Osinsky verhaalt over zijn „onophoudelijken strijd tegen verveling!” „en vond toch op den bodem van elken beker denzelfden droesem..... verveling.” (2e dr. resp. 190 en 192.) Zo zouden we door kunnen gaan met voorbeelden te noemen.

Wij willen tenslotte nog wijzen op een rechtstreekse uiting van Emants over dit onderwerp in het interview met d'Oliveira: „Als er niets meer te strijden valt — dan worden wij overvallen door de morele ijsperiode — dat is grenzelooze verveling.”⁶⁾ Deze uiting stemt merkwaardig overeen met de volgende van Schopenhauer: „glücklich genug, wenn noch etwas zu wünschen und zu streben übrig blieb, damit das Spiel des steten Ueberganges vom Wunsch zur Befriedigung und von dieser zum neuen Wunsch, dessen rascher Gang Glück, der Langsame Leiden heiszt, unterhalten werde, und nicht in jenes Stocken gerathe, das sich als furchtbare, lebenserstarrende Langeweile, mattes Sehnen ohne bestimmtes Objekt, ertödtender languor zeigt.”⁷⁾

Een andere belangrijke overeenkomst tussen Emants en Schopenhauer ligt in beider determinisme. Schopenhauer wijst op de onmogelijkheid om een mens te veranderen: „Was der Mensch eigentlich und überhaupt will, die Anstrebung seines

---

1) In de bundel *Dood*, later herdrukt onder de titel *Afgestorven*. — 2) In de roman *Inwijding*. — 3) t.a.p. 33. — 4) t.a.p. 2e dr. 127. — 5) t.a.p. 88. Zie ook 139: „Ook aar vervolgte hem de verveling”. — 6) t.a.p. 118. 7) *Die Welt* etc. 196.

innersten Willens und das Ziel, dem er ihr gemäsz nachgeht. Dies können wir durch äuszere Einwirkung auf ihn, durch Belehrung, nimmermehr ändern: sonst könnten wir ihn umschaffen. Seneca sagt vortrefflich: *velle non discitur.*"¹⁾ Zozeer is Schopenhauer met dit woord van Seneca ingenomen, dat hij het nog vijfmaal citeert in dit (vierde) deel van *Die Welt als Wille und Vorstellung.*²⁾ Ook Emants zal dit woord van Seneca van harte beaamd hebben; het is de grondtoon van vrijwel al zijn werken en het geeft er een trek van hopeloosheid aan. In *Jong Holland* zegt Frits: „Hij kan wat hij wil, werd zoo dikwijls van mij gezegd, maar die het zeiden, vergaten altijd er bij te voegen: hij kan niet willen”.³⁾ Nog duidelijker komt die onmacht om aan een mens (zichzelf vooral) iets te veranderen tot uiting in *Een Nagelaten Bekentenis*, o.a. in deze woorden van de hoofdpersoon Termeer: „Maar al te dikwijls heb ik de opmerking hooren maken: een mensch, die zijn fouten kent, is ook in staat ze uit te roeien. Ach, ach, wat moeten zij, die zoo spreken, met weinig zelfkennis bedeed zijn.”⁴⁾ Het duidelijkst in het gesprek dat deze Termeer heeft met een (vrijzinnige) dominee, die hem er op wijst dat hij zijn begeerten moet onderdrukken en dan zegt: „Daartoe dient immers onze wil, die bestuurd moet worden door de intelligentie.” Waarop Termeer o.a. zegt: „U heeft mooi voorschrijven: je moet zus of zoo; als je niet kunt, is er een eind aan alle moeten. Zeg vrij aan een zuiplap: je moet het drinken laten; zie het verkeerde ervan in, dan wil je ook je verplaatsen in omstandigheden, waarin je onmogelijk drinken kunt. Hij zal het verkeerde inzien, hij zal wenschen zich in die omstandigheden te verplaatsen; maar doen zal hij het niet en drinken zal hij wel. De onoverwinnelijke neiging zit hem even goed in het bloed, als bij een ander de liefhebberij van dat bloed om kalk af te zetten in zijn gewrichten of steentjes in zijn blaas.”⁵⁾

Het is alsof wij Schopenhauer horen: „Von auszen kann auf den Willen allein durch Motive gewirkt werden. Diese können aber nie den Willen selbst ändern: denn sie selbst haben Macht über ihn nur unter der Voraussetzung, dasz er gerade ein solcher ist, wie er ist. Alles, was sie können, ist also, dasz sie die Richtung seines Strebens ändern, d.h. machen, dasz er Das,

¹⁾ a.v. 347. — ²⁾ a.v. 348 (2 ×), 359, 435, 436. — ³⁾ t.a.p. II, 255. —
⁴⁾ t.a.p. 2e dr. 10. — ⁵⁾ a.v. 156, 157.

was er onveranderlich sucht, auf einem andern Wege suche als bisher." 1)

In *Op Zee* komt dit determinisme ook duidelijk naar voren als Karel Satis van de mensen zegt: „Maar zelfs al gruwen zij in volkomen oprechtheid van 't geen kwaad heet, al verwensen zij hun verkeerde neigingen om de gevolgen, die zij eerlijk verfoeien....., omgewend naar hun binnenste binnenste nemen zij die neiging-zelf noch als iets goeds waar, noch als iets slechts, noch als iets moois, noch als iets leliks; maar eenvoudig als een macht, die hen voortdrijft, als een honger, die stilling eist. Gelijk stieren op het rood hollen zij aan op de bevrediging van hun behoeften, hoe die ook zijn. Komen zij er niet met middelen, die de beginselentoets kunnen doorstaan, welnu dan nemen zij ten slotte ongeijkte te baat: eerst voorzichtig en in 't geheim, allengs driester en minder bedektelijk." 2)

Inderdaad: *velle non discitur* zou als motto kunnen dienen voor een „Verzamelde werken van Emants." 3)

Naast deze overeenkomsten moeten wij thans wijzen op het verband tussen Emants' voornaamste werken, *Lilith* en *Godenschemering*, en het hoofdwerk van Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*. De gedachten, in laatstgenoemd werk ontwikkeld, komen in het kort hierop neer:

De wereld is mijn *voorstelling*, er is geen object zonder subject. Hiermede stelt Schopenhauer zich tegenover het naïef realisme. Ook mijn eigen lichaam is dus mijn voorstelling. Maar als we dit zeggen voelen we een zekere onbevredigdheid. Mijn lichaam

---

1) *Die Welt* etc. 347. Hierbij sluit aan de opvatting van Letourneau in zijn *Physiologie des passions*: dat een bepaalde hartstocht slechts overwonnen wordt door er een andere voor in de plaats te stellen. Ook dit is een geliefd thema van Emants geworden. In zijn artikel over *Iwan Turgenjew* (Nederland 1880, I, 107—160) citeert hij van Letourneau: „Chaque homme est bien obligé de vouloir conformément à sa nature qu'il ne se donne pas, à sa raison, qui dépend de sa nature, et d'obéir, délibérément ou non, à l'attraction la plus forte". „L'observation nous apprend encore qu'une passion éteint, on ne peut pas le dompter ou la combattre qu'en en suscitant une autre." (157) In verschillende van zijn werken heeft Emants deze theorie in beeld gebracht. Hij komt o.a. tot uiting in de volgende passage uit „*Een Nagelaten Bekentenis*" (2e dr. 158): „de vaderlijke genegenheid voor dit kind hield zijn behoefte aan passie in toom, net als in een gierigaard de geldzucht alle andere hartstochten aan banden legt." — 2) t.a.p. 61. — 3) Zie ook Emants' toneelspel *Artiest*, waarin de hoofdpersoon, Gerard, zegt: „Als een lamme iemand een mooie bloem wil geven, die hij niet in staat is af te gaan plukken, zeg je dan: beheersch je en loop". (67)

is toch niet alléén mijn voorstelling! Ik ervaar het ook — aldus Schopenhauer — als *wil*, en wel voornamelijk als wil om te leven, wil om in stand te blijven en om voort te planten. Deze wil nu is het „Ding an sich”, waarvan mijn lichaam de objectivering is. Deze wil leeft echter niet alleen in mij, niet slechts in alle mensen, ook niet alleen in alle levende wezens, maar ook in het anorganische rijk: de steen *wil* vallen etc. Deze wil, die in allen en in alles werkt, is in wezen ongedeeld. Ook is hij alogisch en irrationeel. Geobjectiveerd als voorstelling is hij echter onderworpen aan het principium individuationis. Daardoor beleven wij de wereld als veelheid, zien wij onszelf als afgescheiden en apart staand van anderen. Dit komt door de sluier van Maja. Die houdt ons in de waan dat de wereld een veelheid is en belemmert ons te zien, dat één wil in alles en allen werkt; belemmert ons in het inzicht dat de oude Indische religie uitdrukte met „Tat twam asi”, hetgeen betekent: dat zijt gij!; die ander *is* niet een ander, maar die ander zijt gij ook zelf. Door het principium individuationis, dus doordat wij de ander zien als een ander en niet als onlosmakelijk één met ons, bemerken wij niet dat, wat wij de ander als leed of onrecht aandoen, wij onszelf aandoen. Zolang wij door de sluier van Maja zijn bevangen, zullen wij onze wil proberen door te zetten, desnoods ten koste van de ander. En daaruit komt alle egoïsme en onrecht voort.

In deze wereld als voorstelling, onderworpen aan het principium individuationis, heerst onverbiddeijk de „Satz vom Grunde”, die wij o.a. kennen als de ijzeren wet van oorzaak en gevolg. Vandaar dan ook dat onze wil, geobjectiveerd als voorstelling, niet vrij is maar gedetermineerd. A priori denken wij wel tussen verschillende mogelijkheden te kunnen kiezen, maar a posteriori blijkt dat onze keuze, gezien de omstandigheden, volkomen gedetermineerd was en niet anders had kunnen uitvallen.

De wil in ons streeft naar bevrediging, maar ondervindt bij dat streven voortdurend weerstand, remming. Die ervaren wij dan als *onlust*. Daar de wil — niet alleen de onze maar alle wil — voortdurend geremd wordt, is het grondkarakter van dit leven *onlust*, smart. Toch blijven wij streven en strijden om onze begeerten te verkrijgen. Hebben wij er een verkregen, dan is die weer uitgangspunt van nieuw streven, en zo maar voort. Houden wij echter op met dit streven, dan treedt schrikwekkende *verveling* in. Waar zo het grondkarakter van dit leven *onlust* is,

bestaat de lust dus alleen in het afwezig zijn van onlust. De onlust is dus het positieve, de lust iets negatiefs.

Nu heeft de wil ook het verstand doen ontstaan. Daarmee kunnen we tot het inzicht komen dat onlust het wezen van het leven is. Daarmee kunnen we ook de bedrieglijkheid van Maja's sluier doorzien, en inzien dat wij niet van anderen afgescheiden zijn. Zo komen we door mede-lijden ertoe de onlust te verminderen, door er voor op te passen andere wezens (dus ook dieren) leed aan te doen. Dit is echter op zichzelf nog iets negatiefs. Op de hoogste trap van inzicht gekomen zien wij, dat het eigenlijke kwaad schuilt in de wil om te leven. Die wil moeten we „verneinen”. De asceet en de heilige hebben daar reeds een begin mee gemaakt. Alleen op dit punt is de wil vrij, nl. alleen om zich op te heffen. Zo kan dus de mens door zijn wil te doden van de smarten dezer wereld verlost worden en bereiken „jener Friede der höher ist als alle Vernunft”.¹⁾ Zo lost hij op in het niets, maar dit is slechts een niets met betrekking tot de dingen dezer wereld. „Was nach gänzlicher Aufhebung des Willens übrig bleibt, ist für alle Die, welche noch des Willens voll sind, allerdings Nichts. Aber auch umgekehrt ist Denen, in welchen der Wille sich gewendet und verneint hat, diese unsere so sehr reale Welt mit allen ihren Sonnen und Milchstrassen — nichts.”²⁾ Met deze woorden beëindigt Schopenhauer het vierde en laatste boek van zijn hoofdwerk: *Die Welt als Wille und Vorstellung*.

Na deze uiteenzetting van zijn stelsel, gaan we thans na in hoeverre Emants' werken hiermee overeenkomst vertonen. In par. 60 van *Die Welt* zet Schopenhauer uiteen, dat de „Bejahung des Willens” zich het duidelijkst uitspreekt in de „Bejahung des Leibes”.

„Das Grundthema aller mannigfaltigen Willensakte ist die Befriedigung der Bedürfnisse, welche vom Daseyn des Leibes in seiner Gesundheit unzertrennlich sind, schon in ihm ihren Ausdruck haben und sich zurückführen lassen auf Erhaltung des Individuums und Fortpflanzung des Geschlechts.”³⁾ Daarvan is het laatste het belangrijkste. Instandhouding van het eigen lichaam is nog maar een geringe graad van de „Bejahung des Willens”. „Allein schon die Befriedigung des Geschlechtstriebes geht über die Bejahung der eigenen Existenz, die eine so kurze Zeit füllt, hinaus, bejaht das Leben über den Tod des Indivi-

1) *Die Welt* I, 486. — 2) a.v. 487. — 3) a.v. 385.

duums, in eine unbestimmte Zeit hinaus". „Mit jener Bejahung über den eigenen Leib hinaus, und bis zur Darstellung eines neuen, ist auch Leiden und Tod, als zur Erscheinung des Lebens gehörig, aufs Neue mitbejaht und die durch die volkomenste Erkenntnisfähigkeit herbeigeführte Möglichkeit der Erlösung diesmal für vruchtlos erklärt".¹⁾

Schopenhauer ziet dus de geslachtsdrift als de sterkste vorm van de „Bejahung des Willens". Ditzelfde nu heeft Emants uitgebeeld in Lilith, die hij tot de personificatie van de wellust maakte. In zijn *Aphorismen* noemt Sch. deze drift een demon, die „der unmittelbare oder mittelbare Urheber fast alles und jedes Unheils ist, das den Menschen trifft oder bedroht".²⁾ Ook dat heeft Emants in Lilith duidelijk gemaakt. Doordat Lilith is wakker gekust is er uit het niet een wereld opgestaan. Daardoor zal het mensdom tot millioenen vermeerderen en dus door het principium individuationis beheerst worden. De éne wil drukt zich voortaan uit in talloze individuen. Deze beschouwen zich dan — volgens Sch. — ieder voor zich als „den ganzen Willen zum Leben", en ieder maakt zichzelf tot middelpunt van de wereld, heeft vóór dat van anderen zijn eigen welzijn op het oog en is bereid om desnoods al het andere daaraan op te offeren, ja de wereld te vernietigen „um nur sein eigenes Selbst, diesen Tropfen im Meer, etwas länger zu erhalten".³⁾ Dit is het egoïsme, dat wij uit de wereldgeschiedenis en uit eigen ervaring leren kennen, en dat het scherpst uitkomt als een mensengroep wet en orde heeft losgelaten: „da zeigt sich sogleich aufs Deutlichste das *bellum omnium contra omnes*, welches Hobbes, im ersten Kapitel de cive, treflich schildert hat." ⁴⁾ Evenals Sch. aldus uit de werking van de geslachtsdrift het egoïsme direct laat voortspruiten, zo laat ook Emants uit het ontwaken van Lilith een *bellum omnium contra omnes* volgen, met deze woorden:

„Maar als op aard' in de eeuwigheid der eeuwen,
„Tot millioenen 't mensdom is vermeerd,
„Als in den *strijd van allen tegen allen*
„De broedermin tot wangunst is ontvlamd, etc." ⁵⁾

Volgens Sch. komt de „Selbstbejahung des eigenen Leibes", doordat de éne wil zich in vele individuen naast elkaar openbaart,

¹⁾ a.v. 387, 388. — ²⁾ t.a.p. 198. — ³⁾ *Die Welt*, I, 392. — ⁴⁾ a.v. 393. — ⁵⁾ *Lilith* 1e dr. 33. Curs. van mij.

er heel gemakkelijk toe om, boven deze „Selbstbejahung” uit, de wil zoals die zich in een ander openbaart te „verneinen”, hoewel hij in wezen daarmee „*sich selbst zerfleischt*”.¹⁾ Emants drukte dit als volgt uit:

„Tot honderdtallen zal hun tweektal groeien
„Tot millioenen ieder honderdtal,
„En voor den kus van Lilith's rozelippen
„Aan menschenmond in eeuwigheid ontzegd
„Zal 't menschdom smaad, gebrek en ziekte dragen,
„In wangunst, vrees en haat *zichzelf verscheuren*.”²⁾

Waarschijnlijk heeft Emants met de herhaalde aanduiding van de vermeerdering van het mensengeslacht tot millioenen iets willen weergeven van hetgeen Sch. bedoelde met het *principium individuationis*. In zijn toelichting op *Lilith* zegt hij tenminste: „Lilith, de wellust, doet het leven ontstaan en houdt het ook in stand. Reeds daardoor wordt zij de godin van de schijn, die ons de wereld als een veelheid doet voorkomen, maar dewijl zij door begoocheling den mensch dwingt, is zij in dubbelen zin Maja.”³⁾ Dit klopt met Schopenhauer die, zoals wij zagen, ook zegt dat de sluier van Maja ons in het principium individuationis bevangen houdt, waardoor wij dan komen tot heerszucht en hebzucht, m.a.w. onze wil aan de ander gaan opleggen. Emants heeft in de eerste uitgave van *Lilith* op bepaalde plaatsen aan Lilith de naam Maja gegeven, kennelijk onder de invloed van Schopenhauer. Als bijv. de heerszucht aan Lilith vraagt wat haar aandeel in de overwinning van Lilith-Maja zal zijn, antwoordt deze: „Waar Maja heerscht, is daar ook niet uw rijk?”⁴⁾ Later zal de heerszucht Lilith aan haar eigen woord houden: „Waar Maja heerscht, daar schonk zij ons een rijk”.⁵⁾ Waarschijnlijk heeft Emants de naam en het begrip Maja van Sch. overgenomen. Deze zegt: „Auch die Maja der Inder, deren Werk und Gewebe die ganze Scheinwelt ist, wird durch amor paraphrasirt”.⁶⁾ En Emants: „Maja is op hare beurt niet de godin van den schijn alleen, maar identisch met de wellust”;⁷⁾ en citeert daarbij Nork die zegt: „sie ist die Liebe, das weibliche Prinzip in Gott, der Grund, der ihn sich zu äussern veranlasst”.⁷⁾ Men zou dus ook kunnen

1) *Die Welt* I, 395. — 2) *Lilith*, 1e dr. 61. Curs. van mij. — 3) In de N.R.Ct. 1879, 7 Oct. Curs. van mij. — 4) *Lilith*, 1e dr. 34. — 5) a.v. 47. — 6) *Die Welt* I, 389. — 7) In de toelichting N.R.Ct. 1879, 7 Oct.

denken, dat Emants deze Maja-gedachte aan Nork ontleende. Het lijkt ons echter waarschijnlijker dat hij deze gedachte eerst bij Schopenhauer (die er herhaaldelijk over spreekt) is tegengekomen, en dat hij er daarna meer over is gaan lezen.

Schopenhauer meende dat volgens de bijbel de val van de mens bestond in het toegeven aan de drang tot voortplanting. Emants laat in *Lilith* de verdrijving van Adam en Eva uit het paradijs ook onmiddellijk volgen op het toegeven aan die drang.

Zoals wij reeds zagen geeft Sch. als enige weg om aan de ellende van deze wereld te ontkomen „Verneinung des Willens zum Leben” aan. In het verstand van de mens heeft de wil zichzelf een licht ontstoken en met dat verstand kan de mens tot de „Erkenntnis” komen dát de wereld in wezen onlust is en dat niet-zijn beter is dan zijn. Deze gedachte heeft Emants belichaamd in de figuur van Loki, waar deze de goden toeroept dat hij de mensen eens nog ware levenslust zal leren kennen. Het blijkt Loki in laatste instantie er om te doen te zijn, een eind te maken aan de „onweerstaanb're, onkreukb're blinde, rechteloze kracht”¹⁾; met welke kracht Emants hetzelfde bedoelt als wat Schopenhauer met zijn „Wille” bedoelde, die hij trouwens ook als „Kraft” typeert.²⁾

Schopenhauer zag als eerste weg om tot de „Verneinung” te komen: de „Erkenntnis” van het ware wezen der wereld langs puur verstandelijke weg. Het verstand is dan geen „Motiv” meer voor de wil maar een „Quietiv”. Als tweede weg ziet hij dan het lijden: „ja wir können annehmen, dasz die Meisten nur auf diesem dahin kommen, und dasz es *das selbst empfundene*, nicht das blosz erkannte *Leiden* ist, was am häufigsten die völlige Resignation herbeiführt, oft erst bei der Nähe des Todes”.³⁾ En Loki zegt:

„O, bloode mensch door Odiens glans verblind,
„Die biddend voor hem buigt en bedelt om
„Erbarmen, voor den zoon, die redding biedt
„Uit all' ellende, slaat gij angstig op
„De vlucht.”⁴⁾

Met deze zoon bedoelt hij zichzelf: het „Erkenntnis”-schenkend verstand. Loki vervolgt:

---

¹⁾ *Godenschmering*, 5e dr. 100. — ²⁾ *Die Welt* I, 116. — ³⁾ a.v. 463, 464. Curs. van mij. — ⁴⁾ t.a.p. 100.

„Het zij zoo. Vlied en vlei uw god,
„Totdat Verdandi's razelend gedeun
„Skoelds runenschat ten einde heeft gereld,
„Of..... tot u 't lijden heeft geleerd....." ¹⁾

Met andere woorden: ga maar door, tot de dood, of tot de „tweede weg", die van het lijden, U wijzer heeft gemaakt, en ge hebt ingezien dat niet-zijn beter is dan zijn.

Deze gedachte komt echter niet voor het eerst in *Godenschemering* aan de orde. Reeds in de eerste druk van *Lilith* tref fen wij de volgende regels aan:

„Verdooft de twijfel eindelijk 't licht der hope,
„En kent de mensch den nacht waarin hij wroet,
„Dan zal zijn hand, met wanhoopskracht gewapend,
„Het wonder breken door uw macht gewrocht,
„En zoete rust op Lilith's oog doen dalen." — ²⁾

Naar aanleiding van deze passage schreef Thijm in zijn bekende brochure: „De heer Emants legt deze voorspelling op „duivlenlippen"; maar uit den geheelen gedachtengang moet men opmaken, dat dit babyloniesch verzet tegen God werkelijk de oplossing is, die de Dichter in zijne „levensbeschouwing" opneemt. Het eenige, wat die vreeslijke ontknoping tempert, is dat zij door den Twijfel wordt te-weeg-gebracht. Het voorwerp van dien Twijfel zal wel het Godsbestaan-zelf zijn, en nu zal de aanval van een strijder, die aan het bestaan van zijn vijand twijfelt, wel niet meer te duchten zijn." ³⁾ Thijm meent dan verder dat men Emants de afwezigheid van de gave van het geloof niet euvel mag duiden, te meer waar die afwezigheid zich uit in de bescheidenste vorm, die van de twijfel. „Hier zijn dus geen tegen den hemel geheven vuisten, die de heer Emants ons vertoont; het is het tragiesch tafereel van een worstelende Twijfelzucht, die gebukt gaat onder het schouwspel der verwoestingen door de breideloze hartstochten in de waereld aangericht." ³⁾ De heer Thijm, vriendelijk christen die hij was, wilde liefst niet het ergste van Emants denken, en plette clementie op grond van een ongelooft dat nog slechts het stadium van de twijfel had bereikt. Het pleit weer voor de méns Thijm dat hij zo denkt, maar niet voor de filosoof. Immers als hij enigszins op de hoogte

¹⁾ a.v. Curs. van mij. — ²⁾ *Lilith*, 1e dr. 61. — ³⁾ *Emants' Lilith*, 28.

was geweest met de wijsbegeerte van Schopenhauer en von Hartman, zou hij geweten hebben dat Emants met deze twijfel iets geheel anders bedoelde dan de twijfel aan een godsbestaan, nl. de twijfel aan de mogelijkheid om in dit leven gelukkig te zijn. En met „het wonder breken door uw macht gewrocht”, is dan bedoeld: een einde maken aan deze wereld door „Verneinung” van de „Wille zum Leben”. Immers Schopenhauer had het konsekwent uitgesproken: „Kein Wille: keine Vorstellung, keine Welt.”¹⁾ Terwijl het woord „wonder” meer doet denken aan von Hartmann, volgens wie geen denken uitkomt boven het wonder „des Nicht-nichtseins”, het wonder dát de wereld bestaat.²⁾

Na al wat wij hebben geciteerd zal het duidelijk zijn, dat in grote trekken³⁾ opmerkelijke overeenkomst bestaat tussen Emants' werk en dat van Schopenhauer. Beiden hebben het pessimisme als de enig mogelijke levensbeschouwing gezien, en het optimisme verfoeid. Schopenhauer spreekt in dit verband van een „ruchlose Denkungsart”,⁴⁾ terwijl Emants zelfs verklaarde dat hij, als hem de dictatuur werd aangeboden, alle kunstenaars uit zijn rijk zou verbannen, daar zij de mensen toch bijna allen „ongezonde” kunst geven, nl. kunst die illusies wekt, waarop slechts bittere ontgoocheling volgen kan.⁵⁾ Thans willen wij nog op enkele verschilpunten wijzen.

Wij zien dan allereerst dat Schopenhauer bij voorkeur christelijke termen gebruikt als: erfzonde, wedergeboorte, verlossing, genade, enz., maar daar dan zijn eigen inhoud aan geeft.⁶⁾ Emants is in dit opzicht correcter en heeft meer het besef, dat als men de inhoud niet overneemt, men ook de term niet moet

---

¹⁾ *Die Welt*, I, 486. — ²⁾ Vgl. A. H. de Hartog: *von Hartmann* 57. —

³⁾ Er zijn nog een aantal kleinere overeenkomsten, waarvan wij nog een enkele vermelden. Schopenhauer wijst er op (*Die Welt* I, 362), hoe belangrijk het is z'n grenzen te kennen, om daardoor te ontsnappen „dem bittersten aller Leiden, der Unzufriedenheit mit uns selbst, welche die unausbleibliche Folge der Unkenntnis der eigenen Individualität, des falschen Dünkels und daraus entstandener Vermessenheit ist.” Van deze stelling zou men Emants' roman *Juffrouw Lina*, de uitwerking en illustratie kunnen noemen. Als motto plaatste hij voor deze roman een woord uit J. K. Huysmans' *En rade*: „.....et la nourricière du cauchemar et de la peur, l'imagination, l'emportait aussitôt.” *Juffrouw Lina* gaat inderdaad te gronde aan de „Vermessenheit” die 't gevolg is van haar „Dünkel” of „imagination”. Ook Emants' novelle *Fanny* is een uitwerking van dit motto. — ⁴⁾ *Die Welt*, I, 385. — ⁵⁾ Zie *Geluk..... Kunst..... Opmerkingsgave* (XXe eeuw, jrg 1902, dl I, 22 vlg.). — ⁶⁾ *Die Welt*, I, par. 70.

willen behouden. Hiermede hangt samen dat Sch. een zekere welwillendheid tegenover het Christendom betoont, hetgeen van Emants allermintst gezegd kan worden. Sch. vervormt het Christendom door er een Indische inhoud aan te geven, en is er dan vriendelijk over. ¹⁾ Emants ergert zich eerlijk aan de „lijdensgod” en steekt dat niet onder stoelen of banken. ²⁾

Een ander onderscheid, waarin dezelfde nuchtere zakelijkheid van Emants gunstig aan de dag treedt, is gelegen in de opvatting omtrent ascese. Sch. spreekt hier veel over als over de weg om tot „Verneinung” van de wil te komen. Emants rept er met geen woord over, doch in de practijk onthield hij zich van allerlei genotmiddelen, ³⁾ terwijl van Sch. zeker niet gezegd kan worden dat hij een ascetisch leven leidde.

Een derde verschil is het volgende: Sch. wil niets weten van „historisches Philosophiren”. Hij schrijft: „Die ächte philosophische Betrachtungsweise der Welt, d.h. diejenige, welche uns ihr inneres Wesen erkennen lehrt und so über die Erscheinung hinaus führt, ist gerade die, welche nicht nach dem Woher und Wohin und Warum, sondern immer und überall nur nach dem Was der Welt fragt.” ⁴⁾ Emants daarentegen vraagt wel degelijk naar het vanwaar en waarheen en waarom. Zelf zegt hij: „Dit zoeken naar het hoe en het waarom van alles, dat mij altijd bijgebleven is, heeft mij er natuurlijk ook toe gebracht naar het hoe en het waarom van het leven in zijn geheel te vorsen. Hoe ontstaat het; wat is het; waarheen streeft het; welke waarde heeft het?” ⁵⁾ Emants wil dus niet alleen constateren dát het wezen van deze wereld lijden is, hij wil ook nagaan hóe dat komt. Hij wil weten wie de eigenlijke schuldige is, aan wie alle ellende in laatste instantie moet worden geweten.

Het grote onderscheid tussen beider werk is, dat Schopenhauer tenslotte slechts *beschouwing* geeft, terwijl Emants *verwijt* en *uitdaagt*. Wel zegt Schopenhauer aan het slot van zijn *Aphorismen*:

---

1) Bijv. in *Die Welt*, I, 458, waar hij over het Christendom spreekt als over „jene vortreffliche und heilbringende Religion”, waarvan hij echter betreurt, dat het „rein ethische” is vermengd met „Jüdischer Dogmatismus”. —

2) Zie o.a. *Juliaan de afvallige*, 16, waar Juliaan zegt:
„Een Jood aan 't kruishout vastgeklonken,
Met bloed bevlekt, het doodzweet op 't gelaat
Verdringt Latona's zoon den God des lichts,
Apollo, eeuwig jeugdig, eeuwig schoon.”

3) Vlg. A. Heyting's artikel over *M. Emants* (Onze Eeuw, Sept. 1924). —

4) *Die Welt*, I, 322. 5) *Hoe Loki ontstond*, t.a.p. 422.

„Aus dem Orkus kommt Alles, und dort ist schon Jedes gewesen, das jetzt Leben hat: — wären wir nur fähig, den Taschenspielerstreich zu begreifen, vermöge dessen Das geschieht; dann wäre Alles klar.“¹⁾ Zo is ook van hem de venijnige boutade, dat deze wereld de schepping van een dronken god is. Met dat al, meer dan boutade zijn deze opmerkingen niet. Emants daarentegen laat bij wijze van spreken God niet los, maar blijft hem aanblijffen, verwijten, uitdagen. Hij vecht als 't ware met een persoonlijk God, terwijl Schopenhauer alles in een pantheïstische nevel oplost. Daardoor heeft men bij Schopenhauer's werk dikwijls het gevoel van met een fraai intellectueel spel te doen te hebben; terwijl men bij Emants z'n hart soms vasthoudt vanwege de bittere ernst en tragiek waarmee er gevochten wordt. De vormkracht die hij dan ook blijkt te bezitten, juist als het om deze opperste uitingen van haat en afwenteling van schuld gaat, bewijst hoezeer hij persoonlijk bij de strijd van z'n figuren betrokken was. Schopenhauer zet een fraai systeem op — en leeft geheel anders. Emants zegt geen woord of hij is van plan zich er letterlijk aan te houden. Hij is door heel zijn werk heen de teleurgestelde idealist die met grote wereldhervormende plannen is begonnen; die echter faalde en na konsekvent zoeken de hoofdschuldige aan dit falen heeft gevonden: God zelf, die de wereld en hem zó maakte dat hij wel móest falen. Tegen hem richten zich zijn verwijten, jegens hem koestert hij een bittere wrok. Voor we daar echter nader op ingaan, dienen wij eerst iets te zeggen over de verhouding van Emants tot de filosofie van von Hartmann.

In zijn toelichting op Lilith verwees Emants al naar von Hartmann's *Philosophie des Unbewussten*. In het reeds genoemde artikel in de XXe eeuw (1902) over *Geluk..... Kunst..... Opmerkingsgave* citeert hij uit dit hoofdwerk van von Hartmann enige bladzijden, om aan te tonen dat de onlust in de wereld de lust overweegt. Von Hartmann heeft Schopenhauer's gedachten nader uitgewerkt en geamendeerd. Zijn amendement bestaat hoofdzakelijk hierin, dat hij de lust wel degelijk als iets positiefs ziet, in tegenstelling tot Schopenhauer, die de lust slechts negatief waardeerde: als het afwezig zijn van onlust. Uiteindelijk is von Hartmann's conclusie gelijk aan die van Schopenhauer. Nadat hij, in een resumé, in vijf punten heeft aangetoond dat de „Lust“, bij afweging steeds minder dan de „Unlust“ blijkt te zijn,

¹⁾ *Aphorismen*, 204.

zegt hij: „Diese fünf Momente bringen durch ihr Zusammenwirken praktisch annäherend dasselbe Resultat hervor, als wenn die Lust, wie Schopenhauer will, etwas negatives, Unreelles und die Unlust das allein Positive und Reelle wäre.“¹⁾ Het blijkt dat Emants zich wat dit punt betreft bij von Hartmann aansloot. Vooral in zijn latere werken spreekt hij steeds over de „balans” en „verrekenen” of „afwegen” van lust en onlust. Zo bijv. in *Op Zee*, waar Satis zegt, dat de mensen „te laf zijn de som van het leed en het genot eens eerlijk met elkander te verrekenen”.²⁾ Ook in het interview met d'Oliveira: „Stel dat we de balans van het leven opmaken, etc.”³⁾

Een ander onderscheid tussen Schopenhauer en von Hartmann ligt in de wijze waarop zij het „Nirwana” willen bereiken. Dát nietzijn beter is dan zijn, daarover zijn beiden het eens. Maar terwijl de eerste de weg der individuele ascese wil (doen) bewandelen en tenslotte niet afwijzend staat tegenover de dood door vrijwillige verhongering,⁴⁾ wil de laatste hier niets van weten, noemt het „lächerlich”⁵⁾ en verklaart, dat een „individuelle Willensverneinung” nog een egoïstisch moment bevat dat niet „an die Erlösung des Ganzen, sondern nur an seine individuelle Erlösung denkt”.⁶⁾ Von Hartmann wijst vooral op het feit van de toenemende ontwikkeling van het bewustzijn. In die richting moet volgens hem het doel van het wereldproces liggen.⁷⁾ Daar nu deze ontwikkeling van het bewustzijn nooit opzichzelf einddoel van het wereldproces kan zijn, moet hij ergens voor dienen en wel: om een eind te maken aan dat wereldproces, om zo tot de wereldverlossing te komen. „Der vollendete Sieg des Logischen über das Unlogische muss also mit dem zeitlichen Ende des Weltprocesses, dem jüngsten Tage, zusammenfallen.”⁸⁾ Terwijl Schopenhauer „die Aufgabe individuell fasst”, wil von Hartmann deze taak van wereldverlossing door beëindiging van het wereldproces „universell fassen”.⁹⁾ Hoe? Doordat de meerderheid der mensen zal gaan inzien hoe ellendig de wereld is en tenslotte „die Majorität des in der Welt thätigen Geistes den Beschluss fasst das Wollen aufzuheben”.¹⁰⁾ „Das Logische leitet

---

1) E. von Hartmann, *Philosophie des Unbewussten*. 2e Aufl. 630. — 2) t.a.p. 122. — 3) t.a.p. 115. — 4) *Die Welt*, I, 474. „Weit entfernt, dass diese Art des Selbstmordes aus dem Willen zum Leben entstände, hört ein solcher völlig resignierter Asket bloss darum auf zu Leben, weil er ganz und gar aufgehört hat zu wollen.” — 5) *Phil. des Unbewussten*, 2e Aufl. 671. — 6) a.v. 673. — 7) a.v. 665. — 8) a.v. 674. — 9) a.v. 674. — 10) a.v. 679.

den Weltprocess auf das Weiseste zu dem Ziele der möglichsten Bewusstseinsentwicklung, wo anlangend das Bewusstsein genügt, um das gesammte actuelle Wollen in das Nichts zurückzuschleudern, womit der *Process* und die *Welt* *aufhört*, und zwar ohne irgend welchen Rest *aufhört*, an welchen sich ein *Process* weiterspinnen könnte. Das Logische macht also, dass die *Welt* eine bestmöglichste wordt, nämlich eine solche, die zur Erlösung kommt, nicht eine solche, deren Qual in unendlicher Dauer *perpetuirt* wird." ¹⁾

Wanneer we deze weg tot wereldverlossing vergelijken met die van Schopenhauer, dan valt allereerst op dat von Hartmann een evolutionistisch moment erin heeft opgenomen, nl. de voortschrijdende ontwikkeling van het bewustzijn. Het is duidelijk merkbaar dat Schopenhauer's hoofdwerk vóór Darwin verscheen en dat van von Hartmann erna. In het algemeen zou men kunnen zeggen dat, terwijl Schopenhauer „ein Kind der romantischen Periode" genoemd kon worden, men von Hartmann als een kind van het herleeftde rationalisme en van het evolutionisme kan typeren. Er is zelfs een zeker optimisme bij hem waar te nemen, zij het dan van een enigszins wonderlijk gehalte. Hij geeft de mens een taak: door actieve deelname aan het proces van bewustzijnsontwikkeling en -verscherping meewerken aan de verlossing van de wereld. „Darum rüstig vorwärts im Weltprocess als Arbeiter im Weinberge des Herrn, denn der Process allein ist es, der zur Erlösung führen kann!" „Wie dem auch sei, von der uns bekannten Welt sind wir einmal die Erstlinge des Geistes und müssen redlich kämpfen." ²⁾

Zoals men ziet: ook von Hartmann is niet afkerig van bijbelse terminologie. In dit opzicht heeft Emants, zoals wij reeds zagen, von Hartmann evenmin als Schopenhauer nagevolgd. Wel is Emants het met von Hartmann eens, als deze de ontwikkeling van de wereld ziet als die van het bewustzijn, getuige Emants' woorden: „De ontwikkeling van al wat leeft is in hoofdzaak een ontwikkeling van het verstand." ³⁾ Wanneer we nu nagaan in hoeverre Emants von Hartmann volgt op zijn weg naar de wereldverlossing, dan schijnt het mij toe dat er verband ligt tussen de hierboven geciteerde uiting over het bewustzijn dat „genügt, um das gesammte actuelle Wollen in das Nichts zurückzuschleudern" en het gedeelte in de eerste uitgave van *Lilith*,

¹⁾ a.v. 681. — ²⁾ a.v. 674. — ³⁾ *Hoe Loki ontstond*, t.a.p. 426. — ⁴⁾ *Lilith*, 1e dr. 61.

waarin Lilith voorspelt dat de mens, als hij „de nacht kent waarin hij wroet”, „het wonder breken (zal) door uw (Jehova's) macht gewrocht.”¹⁾ De actieve wijze waarop von Hartmann een eind aan het wereldproces wil maken stemt, dunkt me, meer overeen met de aggressieve voorspelling van Lilith dan Schopenhauer's meer passieve „Verneinung” van de levenswil.²⁾ Nu is het opmerkelijk, dat Emants deze passage in de tweede druk van *Lilith* heeft laten vervallen. Heeft hij met zijn nuchterheid tenslotte toch het ridicule van von Hartmann's fantastische wereldverlossing ingezien? In *Op Zee*, dat naar wij zagen sterk autobiografische elementen bevat, komt Satis tot deze gedachten: „Niets meer te begeren..... o, zeker was dit het enig verstandige. Konden van daag alle mensen dit inzien en..... in praktijk brengen, dan kwam op eens aan het dwaze Penelope-werk een einde en was het lijden gedood. Maar al zagen ze 't in, zouden ze ..... konden ze 't ook..... doen?”³⁾ Uit dit citaat blijkt dat Emants von Hartmann's weg tot wereldverlossing kende, heeft overwogen, maar tenslotte toch verworpen.

In 1885 liet hij aan het slot van *Godenschemering* Loki nog voorspellen dat alles eens aan hem, Loki, zou toevallen en dat hij het dan tot zijn val zou voeren. In *Op Zee*, dat van 1897 is, spreekt hij echter duidelijk zijn twijfel uit aan de mogelijkheid dat de mensen door inzicht (Loki) ertoe zouden komen hun begeerten op te geven en zo een eind aan alle ellende te maken.

In 1902 citeert hij wel uitvoerig von Hartmann's resumé over het noodzakelijke surplus van onlust boven lust, maar rept met geen woord meer over een eventuele beëindiging van de ellende door een gezamenlijk afzien van alle begeren en willen. Evenmin in 1908 in z'n artikel *Hoe Loki ontstond*, hoewel hij ook daar voor het overige zijn pessimistische levensbeschouwing wel uiteenzette.

Het is o.i. zeer de vraag of Emants ooit aan enige weg ter wereldverlossing werkelijk heeft geloofd, hetzij aan die van Schopenhauer, hetzij aan die van von Hartmann. Het slot van *Godenschemering* spreekt ook niet van een *verlossing*, maar van een *val*, waartoe Loki alles zal brengen. En hier zijn we nogmaals gekomen bij dat, wat Emants zowel van Schopenhauer

---

¹⁾ *Lilith*, 1e dr. 61. — ²⁾ In *Op reis door Zweden* (1877), 283, komt de volgende passage voor: „Zij voelden 't wel, dat het stuk uit zou zijn, wanneer alle acteurs eens weigerden mee te spelen.” Dit doet denken aan von Hartmann's „Majoritätsbeschluss..... das wollen aufzuheben.” — ³⁾ t.a.p. 161.

als van von Hartmann onderscheidt: zijn bittere wrok, zijn ressentiment over de onmogelijkheid om, als een „alter creator”, het werk van de eerste schepper te verbeteren; uit welke wrok de felle begeerte ontstaat om het werk van die eerste schepper te ontmaskeren als laaghartig geknoei, vermengd met huichelarij. Dit is tenslotte de grondtoon, zowel van *Lilith* als van *Godenschemering*. En dit is niet Schopenhauer en ook niet von Hartmann, maar dit is tenslotte Emants zelf. Over deze grondtoon van ressentiment in zijn hoofdwerken zullen wij in het volgend hoofdstuk nader spreken.

HOOFDSTUK VIII

EMANTS' LEVENSBESCHOUWING ALS RESSENTIMENT

Nietzsche heeft het woord „Ressentiment” tot een *terminus technicus* gestempeld; ¹⁾ Scheler heeft zijn gedachten nader uitgewerkt in een uitvoerige en boeiende verhandeling: *Das Ressentiment im Aufbau der Moralen*. ²⁾ Wat verstaat hij onder Ressentiment? „Ressentiment ist eine *seelische Selbstvergiftung* mit ganz bestimmten Ursachen und Folgen. Sie ist eine dauernde psychische Einstellung, die durch systematisch geübte Zurückdrängung von Entladungen gewisser Gemütsbewegungen und Affekten entsteht, die an sich normal sind und zum Grundbestande der menschlicher Natur gehören, und die gewisse dauernde Einstellungen auf bestimmte Arten von Werttäuschungen und diesen entsprechenden Werturteilen zur Folge hat. Die hier an erster Stelle in Betracht kommenden Gemütsbewegungen und Affekte sind: Rachegefühl und -impuls, Hasz, Bosheit, Neid, Scheelsucht, Hämischkeit.” ³⁾ Het voornaamste uitgangspunt voor ressentiment is de wraakimpuls. Het woord ressentiment wijst er reeds op dat men hier te doen heeft met een „Antwoortsreaktion”. Scheler wijst op enige typische kenmerken van de wraakimpuls. Ten eerste: een zekere remming en een inhouden van de directe reactie, en daarmee verbonden een verschuiven van deze reactie tot nader order (wacht maar, een volgende keer!). ⁴⁾ Dit inhouden van de directe reactie ontstaat uit het besef, dat men bij direct reageren het onderspit zou delven, en uit een met deze overweging verbonden gevoel van *onmacht*.

¹⁾ *Zur Genealogie der Moral*, Erste Abhandlung § 10; Dritte Abh. § 15; en in *Der Wille zur Macht* § 373. — ²⁾ In de bundel *Vom Umsturz der Werte*. Erster band, 1919, 43-236. — ³⁾ a.v. 51. — ⁴⁾ a.v. 52.

„Schon die Rache an sich ist also ein Erlebnis, das sich auf ein Ohnmachtserlebnis aufbaut, immer also zunächst Sache der in irgendeinem Punkte „Schwachen“. ¹⁾ Is de wraakimpuls dus een geschikt uitgangspunt voor het ontstaan van ressentiment, — zodra de wraak toch gelukt is, is ook het wraakgevoel verdwenen. Hetzelfde is het geval met de afgunst: die verdwijnt zodra ik het begeerde in mijn bezit heb. Waar echter wraakgevoel en afgunstige begeerte niet bevredigd worden doordat een gevoel van onmacht nog sterker is dan zichzelf, daar ontstaat het ressentiment. Immers „nur dort liegt eine Bedingung für seine Entstehung, wo eine besondere Heftigkeit dieser Affekte mit dem Gefühl der Ohnmacht sie in Tätigkeit umzusetzen Hand in Hand geht, und sie darum „verbissen“ werden.“ ²⁾ Daarom is er vooral sprake van ressentiment bij degenen die beheerst worden, en die vergeefs de verzenen tegen de prikkel van een zeker gezag slaan.

De wraakzuchtige mens meent steeds in z'n recht te staan, is buitengewoon lichtgeraakt, en zoekt overal gelegenheid om dit tot uiting te brengen. Naarmate hij hiertoe minder gelegenheid heeft, zal zijn wraakzucht des te meer in ressentiment overgaan. En dit des te sterker naarmate zelfs de gefantaseerde mogelijkheid tot wraakneming wordt teruggedrongen. „Dann erst knüpft sich an diesen Zustand die Tendenz zur Wertdetraktion des Anderen, durch die auf illusionärem Weg die Spannung aufgelöst wird.“ ³⁾ Die ander, tegen wie men zich niet met enige kans op succes *kan* verzetten, tegen wie men zich tenslotte dan ook maar niet meer *wil* verzetten, die ander is dan ook „eigenlijk niet de moeite waard“, „een man van niets“, etc.

Tot het wezen van het wraakgevoel behoort dan voorts „dasz eine gewisse *Gleichstellung* des Verletzten mit dem Verletzer stattfindet.“ ⁴⁾ Iemand die zich werkelijk slaaf voelt, de werkelijk serviele dienstbode bijv. die wordt uitgescholden, kent geen wraakgevoelens. Waar men zich in wezen echter gelijk *voelt*, maar door omstandigheden niet gelijk *is* met zijn hogergeplaatsten, daar is de bodem bereid voor het ontstaan van ressentiment. Het felste ressentiment ontstaat daar, waar men theoretisch wél, doch factisch niet gelijke rechten heeft.

Wraakgevoel gaat des te eerder in ressentiment over, naarmate de toestanden die het wraakgevoel wekken door de ge-

1) a.v. 52. — 2) a.v. 56. — 3) a.v. 57/58. — 4) a.v. 58.

kwetste niet veranderd kunnen worden: „je mehr das Rachegefühl auf dauernde, kontinuierlich als „verletzend“ empfundene und der Willensmacht des Verletzten *entzogene* Zustände übergeht; je mehr die Verletzung als *Schicksal* empfunden wird. Am stärksten ist dies da der Fall, wo ein Einzelner oder eine Gruppe schon ihr *Dasein* und *Sosein* als etwas gleichsam zu Rächendes empfinden.“¹⁾

Als tweede uitgangspunt voor het ontstaan van ressentiment noemt Scheler de „Neid“, de afgunst of „Nijt“ in Vondeliaanse zin.²⁾ Deze afgunst ontstaat ook weer daar, waar men onmachtig is het begeerde goed te verkrijgen. De ware Nijt ontstaat echter pas daar, waar de ander en zijn bezit gezien worden als de oorzaak van mijn niet-bezitten. En wederom des te meer, naarmate het door mij begeerde bezit in wezen onverkrijgbaar is, terwijl het toch gelegen is in een sfeer waarin ik mij met de ander vergelijken kan. De onmachtigste Nijt is tevens de vreeslijkste. „Der Neid der die stärkste Ressentimentsbildung auslöst, ist daher derjenige Neid, der sich auf das individuelle *Wesen* und *Sein* einer fremden Person richtet, der Existenzialneid. Dieser Neid flüstert gleichsam fortwährend: „Alles kan ich Dir verzeihen; nur nicht, dasz ich nicht bin, was Du bist; ja dasz „ich“ nicht „Du“ bin.“³⁾

Scheler schetst vervolgens enige typen die bijzonder vatbaar zijn voor ressentiment, o.a. de vrouw, de priester, de kleine middenstander; tenslotte ook de *apostaat* en de *romanticus*. Hoe het ressentiment het waarderingsoordeel in bepaalde gevallen kan onderst boven keren, komt tot uiting in de bekende uitspraak van de vos: „de druiven zijn zuur“. Scheler zegt: „In dieser Detraktion des Tatbestandes *löst sich* die Spannung zwischen der Stärke des Begehrens und der erlebten Ohnmacht; und die an sie geknüppte Unlust *sinkt* dem Grade nach. Unser Begehren oder seine Stärke erscheint uns jetzt selbst „unmotiviert“, — wenn die Sache doch „gar nicht so wertvoll war“; es wird hierdurch schwächer und dadurch auch seine Spannungsgröße zum Nichtkönnen; unser Lebens- und Machtgefühl steigt also wieder um einige Grade — wenn auch auf illusionärer Grundlage.“⁴⁾ Zo kan het dan ook gebeuren, dat men mensen, die men oorspronkelijk haatte of benijdde, of op wie men wraak wilde nemen, tenslotte niet meer benijdenswaardig of haat- en wraakwaardig

1) a.v. 59. — 2) Zie bijv. *Lucifer*, reg. 761 en 965. — 3) Scheler, t.a.p. 63. — 4) a.v. 96.

acht, doch veeleer betreurenswaardig en meelijwekkend, omdat ze nu eenmaal door het kwaad bezeten zijn. „In dieser „sublimen Rache“ (wie Nietzsche sagt) erweist sich das Ressentiment in der Tat als Schöpferisch für die Geschichte der menschlichen Werturteile und ganzer Systeme solcher.“¹⁾

Wanneer dit alles nu in het algemeen waar is, in hoeverre is het dan van toepassing op Emants en zijn levensbeschouwing? Als eerste uitgangspunt voor het ontstaan van ressentiment noemde Scheler de wraakimpuls. Kan er bij Emants sprake zijn geweest van een dergelijke impuls? Om deze vraag te kunnen beantwoorden dienen we in grote trekken te recapituleren wat in de hoofdstukken II en III werd vastgesteld. Wij zagen dan hoe de jonge Emants begonnen is als romantisch idealist, die grootse visioenen had van de hervormende taak die hem was toebedeeld. Ongetwijfeld was de jeugdige Marcellus een veelzijdig begaafd jongmens. Zijn artikelen in de Kunstbode en in de Banier tonen zijn diepe belangstelling in de schilderkunst, maar ook zijn liefde voor goede architectuur en beeldhouwkunst. Over zijn liefde tot de muziek spraken wij reeds; terwijl zijn daadwerkelijke belangstelling in alles wat met de herleving van ons toneel samenhang bekend mag worden geacht. Dat Emants als een erkend kunstcriticus werd beschouwd blijkt o.a. hieruit, dat hem de recensie van Vosmaer's *De Kunst voor ieder* in diens eigen blad werd opgedragen.²⁾ Men zou de jonge Emants als een soort „uomo universale“³⁾ uit de Renaissance-tijd kunnen zien. Niet gering is dan ook het zelfgevoel dat bijv. spreekt uit het bekende essay *Bergkristal* waar hij zegt: „Toen het: „civis romanus sum“ verdween, maakte een trotsch gevoel van zelfvertrouwen plaats voor het vernederende denkbeeld van den zondenval.“ „Civis romanus sum“, zeide de overwinnaar der wereld en wandelde zoo kalm en waardig op den aardbodem rond, dat God over zijne schepping tevreden moet geweest zijn.“ „Ik ben mensch, vervange voortaan het Civis Romanus sum, en als zoodanig kenne ieder zijne plichten zoowel als zijne rechten.“⁴⁾

Zo, als zelfbewust mens de wereld te bevrijden van leugen,

---

1) a.v. 100. — 2) De Nederl. Spectator, 1877, 405. — 3) G. H. 's-Gravesande vermeldt in zijn levensschets van Emants (*Geschenk* 1933, 11) dat Emants zelf de decors voor zijn toneelstukken maakte, die hij met het door hem bezielde gezelschap *Utile et Lactum* opvoerde. Hij was dus auteur, decorontwerper en regisseur, terwijl hij bovendien zelf dikwijls in z'n stukken meespeelde. — 4) t.a.p. 55.

sleur en vooroordeel, dát was de taak die hij meende dat hem ten deel was gevallen. Maar dan komt de grote ontgoocheling, die wellicht het best is samengevat in de slotzin van *Adolf van Gelre*: „Hij wilde een heerscher zijn en was een mensch”. Hij heeft zich leren zien als tenslotte „máar een mens”. Hij, die zich uitverkoren waande tot een hoge roeping, hij ziet hoezeer hijzelf gebonden is aan aardse driften, en wordt bitter in zichzelf teleurgesteld. „Ce grand désillusionné”, noemt Dr. de Graaf hem,¹⁾ en inderdaad is dit een juiste typering als men er vooral bij denkt: „en soi-même.” In *Juliaan de Afvallige* zagen wij die teleurstelling reeds doorbreken. Wij willen thans wijzen op zijn bundel schetsen *Op reis door Zweden*, die nog duidelijker dit proces van ontgoocheling laat zien.

Geen boek van Emants is bitterder dan dit. Men ziet daarin een mens door Zweden dwalen, wiens levenssap is vergiftigd, en die alles wat hij ziet doordrenkt van de eigen bittere wrok. Er komt in deze bundel een „parabel” voor, die onmiddellijk doet denken aan Multatuli's parabel van de kapel. Emants begint in versvorm:

„Aan 't zwerk in winternacht geboren,
Lag in 't dorre gras verloren,
Een kleine sneeuwvlok blank en fijn
Smachtend naar wat zonneschijn.

Daar blonk door 't grauwe wolkgewemel
Helder blauw de morgenhemel,
En op de sneeuwvlok bleek en teer
Daalde een gouden lichtstraal neer.

---

1) In *Le réveil littéraire en Hollande et le naturalisme français*, 124. Nog een aanwijzing voor Emants' oorspronkelijk idealisme vindt men in zijn artikel over *Iwan Turgenjew*, waar hij zegt: „De taak, welke het individu vervult, komt misschien aan de menschheid in haar geheel ten goede, maar verschaft hem zelve het gezochte geluk niet. Hoogstens wacht hem een betrekkelijke voldoening, indien hij vergeten kan dat zijn hand naar de sterren heeft gegrepen, en hij zich nu tevreden stelt met den glimworm, dien zijn vingers omklemmen.” (Nederland 1880, I, 149.) Wanneer men de (door ons gecursiveerde) woorden vergelijkt met het gedicht uit *Quatuor: Idealisme*, met het refrein: „de sterren staan veel te hoog”, dan bemerken we een overeenkomst, die ons omtrent Emants' eigen idealisme niet in het onzekere laat.

Verbroken waren 's winters boeien,
Hooger steeg het zonnegloeien,
Maar de arme sneeuwvlok blank en fijn,
Smelt door warmen zonneschijn."

In proza gaat hij dan verder: „Toen steeg zij op naar den blauwen hemelboog, zweefde er lang in helder licht en koesterenden gloed, blonk er met duizende kleuren, maar toen de aangebeden zon haar los liet en zij op de aarde terugviel, sloot het vuile slijk haar in zijn armen en heette het ongedierte haar juichend welkom. Zoo is 't geschied en niet alleen in Lappmarken." 1)

Commentaar op deze parabel is haast overbodig. Alleen willen we wijzen op het onderscheid tussen deze en de Multatuliaanse parabel. Daarin moet de kapel dalen, omdat in de hogere sferen geen honing is, m.a.w. omdat ze niet „van de wind kon leven". Bij Emants daalde de sneeuwvlok „toen de aangebeden zon haar losliet". Emants, dië nooit materiële zorgen kende, accentueerde in zijn parabel dan ook niet de gebondenheid aan de stof, aan de noodzaak om in z'n materiele onderhoud te voorzien, maar zag zich verraden door de „aangebeden zon". Wanneer we ons nu herinneren de vrome versjes die Emants nog in Quatuor plaatste, dan is het niet onduidelijk wie er met de aangebeden zon bedoeld wordt. Emants voelt zich verraden door God, die hij toch vroeger heeft aangebeden. En dan sluipt de verbittering zijn ziel binnen en ontstaat de wraakimpuls, de wrok, die z'n verdere werk zal stempelen.

Op dezelfde reis door Zweden hoort Emants een Laps predikant. Hij verstaat niet wat deze zegt, maar verneemt later dat het ging over de verantwoording, die ieder mens eenmaal zal moeten afleggen. „Tot mijn groten spijt — zo schrijft hij — kon ik niet ..... een woordje meespreken en voor de ontoerekenbaarheid van het menschelijk geslacht voor den laatsten rechter pleiten. O! hoevelen zullen er niet zeggen: ik heb mijn' vader vroegtijdig in het graf doen zinken, ik heb mijn' broeder vermoord, ik heb mijn vrouw het leven tot een hel gemaakt, ik heb gelogen, gestolen en valsche eden gezworen! Waarom? Omdat ik liefdeloos, hebzuchtig, onaangenaam, dom, laag, slecht ben, maar waarom ben ik liefdeloos, waarom hebzuchtig, waarom onaangenaam, waarom dom, waarom laag, waarom slecht?.....

1) *Op reis door Zweden, 103/104.*

Om mij te verbeteren? Neen, die mij maakte wist dat ik het niet zou kunnen, wist dat ik sterven zou zooals ik geboren was. Ik heb niet gevraagd te leven, ik heb mij zelve niet gemaakt. Straf Hem, Die mij schiep, want indien Hij mij beter heeft begeerd, waarom heeft Hij mij dan niet beter afgeleverd. Hem kostte die wijziging niets, mij is zij eene onmogelijkheid!"¹⁾

Hier zien we dus het ontstaan van de wraakimpuls, die weer uitgangspunt voor het ontstaan van ressentiment kan worden. Dezelfde gedachte, die wij hier in proza en als regelrechte aanklacht aantreffen, hebben we in *Lilith*, litterair verbeeld, ontmoet. Ook daar vinden wij aanklacht en wraakgevoel: Jehova is de eigenlijke schuldige en *Lilith* roept Adam op om hem van zijn troon te stoten; zij dreigt tenslotte dat de mens eenmaal het wonder zal breken door Jehova's macht gewrocht. Dit althans staat in de eerste uitgave van *Lilith*. Maar zoals wij reeds zeiden, in de tweede druk zijn die regels verdwenen. Het is alsof Emants het toch eigenlijk min of meer belachelijke van deze onmachtige dreigementen heeft ingezien.

En hier zijn we op een tweede belangrijke factor bij de ressentimentsvorming gestoten: het gevoel van onmacht. De eigenlijk schuldige, hij die men had willen treffen, is tenslotte niet te treffen. Zij die eerst schuldig schenen te zijn: de ouders, de vrouw, de maatschappij, de godsdienst, zij blijken tenslotte slechts indirect schuldig te zijn, werktuigen in de hand van de laatste schuldige: God. En juist deze laatste schuldige is onbereikbaar voor de wraak. Eerst, in *Lilith*, was er nog de gefantaseerde mogelijkheid tot wraakneming. Wanneer die echter als illusoir wordt erkend komt er, volgens Scheler „die Tendenz zur Wertdetraktion des Anderen, durch die auf illusionärem Weg die Spannung aufgelöst wird.“

Inderdaad treffen we die tendenz „zur Wertdetraktion“ reeds in *Op reis door Zweden* aan, en wel in een zeer merkwaardige overpeinzing van de reiziger Emants bij het aanschouwen van de gekanaliseerde Trolhattan-waterval. Dit wordt voor hem een aanleiding tot een loflied op de schepping-bedwingende mens, die de Schepper te slim af is en een van Diens dienaren in boeien heeft weten te slaan. „De Geest (van de waterval) was woedend en donderde door de bergen heen, dat de kinderen er bang van werden, maar de grote mensen, die nu wisten dat een geest

---

1) t.a.p. 176, 177.

aan zijne eigene wetten gebonden is, waren onbezorgd, lieten hem terzijde over de rotsen springen, en klouterden in hunne broze vaartuigen door het kanaal met sluizen rusteloos den berg op en af. Tevens maakten zij boven op den berg een werf, want de geest slaagde er wel eens in hunne sloopjes te vernielen, eene laffe wraak, maar zoo zijn groote geesten, wanneer zij het onderspit delven. Van zijne woedende golven maakten zij bovendien gebruik om een' papiermolen te drijven, en lieten hem op die wijze zelf het papier vervaardigen, waarop geschreven zou staan hoe hij door kleine aardmieren was overwonnen en bedwongen." „De bewoners van Trolhättan hebben gedaan, wat de Hollanders in 1572 deden met Philips en Alva, zij zijn den meester trouw gebleven terwijl zij zijne dienaars bestreden. Boven op den berg staat een kerkje, en op Zon- en Feestdagen begeeven zich de gemeenteleden in hunne beste kleederen daarheen om bij orgelklank God te danken voor de overwinning op zijn' gevolmachtigden dienaar behaald." ¹⁾

In deze laatste zin proeft men de meewarige hoon: die eenvoudige Zweden zien nog niet in, dat ze door de geest (van de waterval) te overwinnen, eigenlijk de Schepper zelf hebben overwonnen. De reiziger Emants heeft echter dieper en konsekwen-ter gezien. Hij weet: deze Schepper is dus toch ook niet almachtig! Eenzelfde voorbeeld van „Wertdetraction des Anderen" zien we in de klaarblijkelijke voorkeur voor de oude Germaanse goden boven de Christengod, die Emants in zijn reisverhaal herhaalde-lijk aan de dag legt. Ook heeft hij het telkens over christen-priesters, die op weinig fraaie wijze de oude heiligdommen van Odin en Thor hebben geschonden of voor hun doeleinden hebben dienstbaar gemaakt. ²⁾ Zo treft hij dus indirect ook weer de Christengod, die immers maar een laaghartig stel dienaren heeft!

Nog een ander voorbeeld van „Wertdetraction" vinden we in

---

¹⁾ t.a.p. 41, 42, 43. Een dergelijke overwinning van het menselijk verstand op de „redeloze" schepping heeft Emants gegeven in *Uit Spanje*, 98, waar hij de wedloop tussen locomotief en bergstroom beschrijft. De stroom ondergraaft de rotsen en de bruggen waarover de trein moet rijden maar zo lang de locomotief „zich naast den ouden weg een nieuwen zal weten te banen, op nieuwe steunpunten de driftige golven kan overbruggen, blijft haar de overwinning, waarvoor zij strijdt. Dit gilt zij neerrollend elken avond met zegevierend gefluit den stroom in de ooren; maar de razende wateren zijn als de menschen in woede: zij hooren niet en brullen maar voort." Ook hier dus overwinning van de ratio op het irrationele. — ²⁾ Daar de bedoelde passages te uitvoerig zijn om te citeren, verwijs ik naar de betreffende bladzijden: 288, 304, 327, 348.

de figuur van Odien in *Godenschemering*, vooral als we hem vergelijken met de Jehova uit *Lilith*. Werd de laatste als de eigenlijke schuldige aan al 's werelds ellende gebrandmerkt, voor Odien pleiten verzachtende omstandigheden. Hij is nl. niet almachtig¹⁾ en ook niet alwetend,²⁾ doch — en hier schuilt de „sublime Rache“ van de „Wertdetraktion“ — evengoed aan het Noodlot (de wil der Nornen) onderworpen als ieder sterveling. Het Noodlot is tenslotte machtiger dan God en mens, dan mens én God. Zo kon dan ook de toon tegenover Odien zelfs een zekere vergoelijkende mildheid krijgen, hoewel daarnaast Loki's felle aanklachten bleven staan.³⁾

Scheler wijst er op, dat voor het ontstaan van ressentiment het ook nodig is, dat er „eine gewisse *Gleichstellung* des Verletzten mit dem Verletzer stattfindet.“ Kan men dit ook zeggen van Emants en de Schepper? Om op deze vraag te antwoorden moeten wij ons niet afvragen of wij tussen die beide een zekere gelijkstelling kunnen vinden, maar of dit voor Emants zelf zo was. En dit laatste was o.i. wel het geval. Immers in de relatie van mens tot God zijn in principe slechts twee houdingen mogelijk: óf hij erkent dat God in wezen geheel anders is dan hijzelf, dat Zijn wegen hoger zijn dan onze wegen; óf hij maakt de mens tot maat aller dingen en onderwerpt Gods daden aan deze maatstaf. In het laatste geval is er van sub-ordinatie van de mens onder God geen sprake, hoogstens van co-ordinatie. Emants zag, zoals bleek uit *Bergkristal*, inderdaad de mens als maat aller dingen. Zo zag hij dus, toen hij nog wel „godsdienstig“ was, toch in wezen al een zekere gelijkstelling tussen zichzelf en God.

Wanneer Scheler zegt dat wraakgevoel des te meer in ressentiment overgaat naarmate „die Verletzung als *Schicksal* empfunden wird“, dan behoeven we wel niet nader meer aan te tonen, dat Emants inderdaad zijn mislukking als hervormer zag als iets dat geheel buiten zijn schuld om ging, dat hem als een noodlot was overkomen. En zoo voelde hij reeds zijn „Dasein und Sosein als etwas gleichsam zu Rächendes“, getuige zijn fel verweer: „Ik heb mij zelve niet gemaakt. Straf Hem die mij schiep!“

Als tweede uitgangspunt voor het ontstaan van ressentiment noemde Scheler de „Neid“. Was daarvan sprake bij Emants?

---

1) Zoals blijkt uit de vele plaatsen waar vermeld wordt dat Odien niets tegen de wil der nornen vermag. — 2) Zoals bijv. blijkt uit *Godenschemering* 5e dr. 76: „Asenwijsheid, wee, / Hier is uw einde.“ — 3) De ontwikkeling van *Lilith* naar *Loki* is die van de wraak naar het ressentiment.

Wanneer wij bedenken hoe de jonge Emants als een alter creator een zuivere wereld heeft willen scheppen, in zekere zin als een alter Christus deze wereld heeft willen verlossen, dan kunnen we ook deze vraag bevestigend beantwoorden. Wij zijn hier gekomen op het Lucifer-motief,¹⁾ op de diepste oorzaak van de zondeval: het „eritis sicut deus”. Het is niet toevallig dat Emants het denkbeeld van de zondeval vernederend noemt. Hij ook voelde zich een „morgenster” in zijn jeugd; ook hij had naast de schepper willen heersen. Maar hij bleek slechts schepsel, creatuur, en geen creator. En juist doordat hij zich enerzijds de gelijke van God voelde en anderzijds beseftte dat hij nooit de alter creator of alter Christus zou kunnen worden, juist daardoor ontstond wat Scheler noemt „de Existenzialneid”, de nijd die alles kan vergeven; „Nur nicht, dasz nicht ich bin, was Du bist; ja dasz „ich” nicht „Du” bin.”

Wat is nu de werking van het ressentiment op ons waarde-ringsoordeel? Scheler wijst er op, dat men de typische ressentimentsuitspraak vindt in de woorden van de vos: de druiven zijn zuur; of, zoals men dikwijls hoort zeggen: het is toch niets! Is dit nu niet de grondtoon van al Emants' werken: „dit leven is toch eigenlijk niets”. God, die ik vroeger aanbad, „is toch ook eigenlijk niets”. Hervormer van de wereld zijn: een belachelijke onderneming, die toch ook op „niets” uitloopt, aangezien alles muurvast gedetermineerd is en zelfs God aan de gang der dingen die door het Noodlot is vastgesteld, niets meer kan veranderen. „Unser Begehren oder seine Stärke erscheint uns jetzt selbst „unmotivirt” — wenn die Sache doch „gar nicht so wertvoll war”, — zegt Scheler. Daarom zegt Emants, in overeenstemming met Schopenhauer en von Hartmann, dat men de „levensdrang de kop moet inknijpen”. In dit zinnetje zit typisch de „Verbissenheit”, waartoe de ressentimentsmens komt, als hij de vervulling van zijn eigenlijke begeerte niet kan verkrijgen en toch ook geen regelrechte wraak kan nemen op degeen, die hij als de eigenlijk schuldige aan alle ellende ziet.

Dit alles moet men zich geenszins als bewuste overlegging denken. Integendeel, want Scheler wijst er op, dat het echte ressentiment meestal geen directe wraakgevoelens tegen bepaalde personen meer kent, maar daarvan is komen los te

¹⁾ Loki vertoont merkwaardige overeenkomst met Lucifer, bijv. waar Odien Loki verwijt dat „Geen and're gloed blaakt in zijn ijzige borst, / Dan eerzucht, die verongelijkt zich waant.” (*Godenschemering* 5e dr. 32.)

staan. ¹⁾ Voorts wijst hij er op dat de aandacht van de ressentimentsmens wel eerst wordt getrokken door levensvreugde, macht, geluk, rijkdom, kracht; maar dat hij er zo door gekweld wordt dat hij er de blik weer van af wendt. „Je mehr diese Abwendung den Sieg davonträgt über die Anziehung durch jene positiven Werte, versenkt er sich mit Auslassung der Uebergangs- und Mittelwerte in die ihnen entgegengesetzten Uebel, die nun einen immer grösseren Raum in seiner Wert-Betrachtungssphäre einnehmen. Es ist in ihm etwas, das schelten möchte, herabziehen, verkleinern, und das packt gleichsam jede Erscheinung, an der es sich betätigen kann.“ ¹⁾)

Wanneer we dit lezen denken we onwillekeurig terstond aan Emants' keuze van onderwerpen voor zijn novellen, romans en toneelstukken. Ook hij gaat de „Uebergangs-und Mittelwerte“ voorbij en verdiept zich bij voorkeur in al de waanzinnigheden van het leven, die levensvreugde, macht, geluk, rijkdom, kracht, tot een illusie maken. Hij is als het ware bezeten door een woede om dit alles te ontmaskeren, om te laten zien hoe ellendig deze wereld toch wel in elkaar zit. Overal waar hij een kans ziet om dit te demonstreren grijpt hij toe. Zo richt zijn belangstelling zich als vanzelf (men denke niet aan opzet) naar de geestelijke zelfkant der samenleving, naar de geheel- of semi-abnormalen, de dégeneré's. Men denke slechts aan zijn roman *Juffrouw Lina*, waarin een pathologische eerzucht tenslotte tot algehele verstandsverbijstering en totale ondergang voert. Aan *Een Nage-laten Bekentenis*, waarin de dégeneré Termeer zijn vrouw vermoordt; aan de novelle *Fanny*, waarin ook een ziekelijke eerzucht de hoofdrol speelt; aan z'n laatste grote roman *Liefde-leven*, waarvan de inhoud de titel als een hoon doet klinken. Aan de novelle *Tante Trees*; en aan de figuur van Tonia uit *Inwijding*, een geval van pathologische jaloezie. Aan de schilder Gerard uit *Artiest*, met zijn ziekelijke behoefte aan emotie. Maar behalve deze geheel- of gedeeltelijk-abnormalen zijn er dan nog die andere figuren, die misschien niet direct abnormaal zijn te noemen, maar die toch een droevige stoet exemplaren van het soort „homo sapiens“ vormen. Wij spraken er reeds van toen wij Emants' aanklacht tegen de vrouw behandelden en behoeven thans niet alles te herhalen.

In de voorrede van *Een drietal novellen* heeft Emants zich

---

¹⁾ t.a.p. 97, 98.

verdedigd tegen het verwijt dat hij het „duivelachtige” in de mens zo naar voren haalde. Hij zegt daar, dat hij de mensheid slechts een spiegel voorhoudt en dat de verantwoordelijkheid voor platheid of verhevenheid van zijn typen niet op hem, maar „misschien op het publiek waarin de tijdgeest belichaamd is, niet op hem die het zijn spiegel voorhoudt” neerkomt.¹⁾ Inderdaad, Emants weerspiegelt een brok mensenleven en hij weerspiegelt het zeldzaam scherp. Maar de keuze van wat hij wil weerspiegelen (de on- of onderbewuste) is niet toevallig. Zijn blik wordt als 't ware gefascineerd door het lage, domme, laffe, grootsprakige, kortom door het negatieve. En als er dan een vleugje goeds of schoons als bij ongeluk in z'n werk een plaats vindt, dan blijkt ook dit toch in de kern al weer aangevreten.

„So verleumdete er unwillkürlich Dasein und Welt zur Rechtfertigung seiner inneren Verfassung des Werterlebens.”²⁾ Inderdaad, het is zoals Scheler zegt: hij doet dit onwillekeurig. Hij doet het niet bewust om mensen te plagen of te krenken. Hij kan niet anders meer. De „seelische Selbstvergiftung” van het ressentiment dringt hem ertoe. Hij móet de rol vervullen van de grote „verklager”.³⁾ En zozeer was hij door deze drift bezeten, dat hij het tot over zijn graf wilde doen doorklinken, toen hij bevel gaf dat op zijn zerk zou worden gebeiteld: „Beklaag nooit de verlostes uit de krankzinnigheid, die leven heet.”⁴⁾

---

¹⁾ t.a.p. XI. — ²⁾ t.a.p. 98. — ³⁾ Waarover gesproken wordt in Openbaringen 12 : 10. — ⁴⁾ Vermeld in *Geschenk* 1933, 18. Emants is gestorven te Baden in Zwitserland op 14 Oct. 1923.

HOOFDSTUK IX

EMANTS ALS OPPONENT EN EXPONENT VAN DE AUTONOME BURGER

In een van z'n eerste artikelen in *De Banier* stelt Emants vast, dat „elk groot kunstenaar de samengevatte uitspraak is der ideeën van zijn tijd en land.”¹⁾ Deze algemene waarheid wordt door Erens op Emants toegepast, als hij, n.a.v. de in 1899 uitgekomen novellenbundel *Op Zee* zegt: „Indien er een Hollandsch schrijver moest worden aangewezen, die het best de kunst en de aspiraties der laatste 25 jaren in ons vaderland uitdrukt, zoo zou men verstandig doen den naam van Emants te noemen. Uit hem spreekt het best de ziel van den huidigen dag, haar folteringen en ge-
neugten.”²⁾

Emants dus representant van zijn tijd, de „samengevatte uitspraak” daarvan. Indien dit in het algemeen niet onjuist kan worden genoemd, zo moet er toch iets aan worden toegevoegd. Emants is niet slechts representant, maar nog meer exponent van zijn tijd. En hij is dit krachtens zijn karakter, dat niet terugschrok voor de uiterste konsekventies. Emants gaat door, waar anderen aarzelen, en belandt zo in regionen waar het huiveringwekkend stil wordt om hem heen; waar slechts een enkeling hem van verre volgt, en waar de grote massa reeds lang is achtergebleven; waar hij staat als een eenzame, niets meer dan een teken om aan te duiden waarheen het pad voert. Dit pad is het pad van de Autonome burger, waarvan we het ontstaan en de ontwikkeling in het eerste hoofdstuk tekenden.

Wanneer we Emants dus zien als exponent van de Autonome burger, dan wil dit niet zeggen dat hij die burger in alle delen

---

1) *De Banier*, 1875, I, 91. — 2) F. Erens, *Litteraire Wandelingen*, 330.

representeert. In verschillende opzichten is Emants zelfs de opponent van de *burger* te noemen, en, hoe paradoxaal het moge klinken, hij is dit het sterkst, waar hij de exponent van de Autonome burger is; waar hij dus de ontwikkelingslijn van deze burger tot z'n uiterste konsekventie voert. Maar ook op enige andere punten wijkt Emants af van de gangbare opvattingen van de gemiddelde burger van zijn tijd. Voor we hem dan ook laten zien als exponent, willen we eerst stilstaan bij de momenten waarin hij opponent is.

Dat Emants vooral in zijn jeugd opponent van de burger is geweest, is wel duidelijk geworden uit het woest-romantische *Bergkristal*. Dit is ook niets bijzonders, daar elke jeugd oppositie betekent tegen heersende moraal en conventie. Hierbij dient te worden opgemerkt, dat Emants' jeugdoppositie vooral het burgerlijke en niet het Autonome betreft. Wat dit laatste aangaat ligt er geen principieel verschil tussen zijn jeugd en latere jaren. Dit wordt o.m. bewezen door een passage in *Bergkristal*, waar de jonge Emants zegt dat, al had het verstand (de wetenschap) de wonderen niet weggeredeneerd, het fijner ontwikkeld gevoel geen goochelaar-God had kunnen dulden, die wetten stelt, maar er zelf het eerst inbreuk op maakt.¹⁾ Men ziet dat de romanticus zich op het *gevoel* beroept, maar met hetzelfde resultaat als waartoe de rationalist het *verstand* zal gebruiken: om te handhaven dat de mens (hetzij via z'n verstand, hetzij via z'n gevoel) de maat aller dingen blijft.

Tegen het burgerlijke staat de jonge Emants wèl in de oppositie. Typisch komt dit tot uiting in zijn verwerpen van alle grenzen. Terwijl de burger juist de omgrenzing zoekt, de veiligheid binnen een rationele ordening, wil Emants in *Bergkristal* geen grens erkennen. Geen de-finitie, geen om-grenzing van wat schoonheid is." ²⁾ Geen grens van kerk of stand. Geen grens ook van land of volk, maar cosmopolitisme: „Daarin alleen ligt de kracht, die de beschaafde wereld op den duur zal kunnen in stand houden, die vooroordeel en kleingeestigheid vernietigen en verhinderen zal dat de gezamenlijke kracht door inwendige verdeeldheid vernietigd worde." ³⁾

Niet alleen in z'n romantische jeugdperiode, ook later is Emants op bepaalde punten opponent van de burger gebleven. Over het algemeen twijfelt de burger er niet aan dat hij op aarde

1) t.a.p. 44. — 2) a.v. 41. — 3) a.v. 57.

een nuttige taak heeft te verrichten. Deze taak ligt dan meestal in de medewerking aan de algemene vooruitgang, waarin de burger gelooft. In dit opzicht nu is Emants steeds sterker in de oppositie gekomen. Terwijl hij in *Bergkristal* nog vurig aan de vooruitgang gelooft, ziet men na de grote ontgoocheling (waarover in hoofdstuk III werd gesproken) dit geloof tanen. Eerst wordt de gedachte aan vooruitgang (in de zin van geestelijke en zedelijke verbetering van de wereld) gereduceerd tot die van ontwikkeling. Deze ontwikkeling heeft echter nog wel een doel. In een artikel van 1880 schrijft Emants nog „dat het leven een doel heeft hetwelk slechts door lijden te bereiken is en dat ieder, die leeft, op zijn gebied, tot de ontwikkeling van het menschdom medewerken moet.”¹⁾ Langzamerhand verdwijnt echter ook dit doel. Eerst kan Emants nog een doel gezien hebben in de ontwikkeling van het bewustzijn, die tenslotte ertoe zal leiden, dat men gaat inzien „het onvermijdelijk nadelig saldo aan geluk”; en hij vraagt: „is 't dan niet aan te nemen, dat het tenslotte het misleidende van de instinctieve levensdrang zal inzien, aan de drang op de een of andere manier de kop inknijpen en het enig ware geluk zoeken in het niet zijn?”²⁾ Maar ook dit doel — dat dan toch al een zeer wonderlijk „doel” is, daar het de opheffing van alle streven bedoelt — heeft Emants tenslotte niet meer als doel erkend. „Een doel? Als het leven voor ons een doel heeft, dan is 't een onbekend doel en wat baat dit doel aan het individu?” Zo spreekt Emants tot d'Oliveira.³⁾ Het duidelijkst heeft hij z'n ongeloof aan vooruitgang en ontwikkeling naar enig doel uitgesproken in zijn novelle *Laatste woorden*. Frits, de man, vraagt aan z'n verlamde en ontgoochelde vrouw: „Dat er in de wereld ontwikkeling..... evolutie is..... dat hebben de grootste geleerden uitgemaakt en dat zal jij dus wel niet bestrijen. Hè? Welnu..... kan jij 'n ontwikkeling je voorstellen zonder doel, waarop wordt aangestuurd?” Emma antwoordt: „Dat alles z'n oorzaak heeft..... natuurlijk; maar ik neem geen redenen en geen doel aan, die niemand in staat is te vinden..... ook die grootste geleerden niet. Ontwikkeling zonder einddoel..... neen, daarvan kan ik me geen voorstelling maken..... dat is zo; maar daarom geloof ik dan ook niet aan die ontwikkeling..... die evolutie.”⁴⁾ En Dokter Ahasverus zegt: „Uw doel ligt waar gij 't scheidt. En wat gij meent te moeten willen..... schoon gij

¹⁾ *Iwan Turgenjew* (Nederland, 1880, I, 148.) — ²⁾ *Hoe Loki ontstond*, t.a.p. 423. — ³⁾ t.a.p. 116. — ⁴⁾ In de bundel *Mensen*, 117. —

andere dingen wenst..... dat voelt gij als uw plicht. Zo legt de mens een zin in 't zinloos leven." ¹⁾

In dit alles staat Emants wel duidelijk in de oppositie tegen de burger van zijn tijd. Dit is ook het geval met zijn waardering van de parlementaire democratie. Over het algemeen was daar in zijn tijd nog weinig critiek op. Emants heeft echter op verschillende plaatsen laten blijken dat hij er weinig mee was ingenomen. Zeer uitvoerig reeds in *Op reis door Zweden* (1877), waar hij spottend spreekt over de „allergeschiktste, allerverstandigste, allerbraafste, allerverlichtste, allerbeschaafdste, allervlugste, allergeestigste, allereerlijkste en allerdiependenkendste heeren", die in het parlement redevoeringen houden over „onderwerpen waaraan nooit een eind kan komen" en die plotseling, als een minister eens met een nieuw idee komt „vragen naar het waarom, waardoor, waarheen, waarvoor, waarmêe, waarbij, waarlangs, waarop, waaronder, waartoe, waarover," en dan zolang beraadslagen tot de minister „met de nieuwigheid onder de arm het hazenpad kiest, verpletterd door het gewicht zijner verantwoordelijkheid, en dat de leden met geruste gewetens naar huis gaan, omdat zij *het hunne* gedaan hebben." ²⁾ Ook in zijn reisschets *Andorra* spreekt hij over de „afmattende, chronische ziekte der parlementaire welsprekendheid." ³⁾

Dat tegenover dit alles de gedachte aan dictatuur soms bij Emants opkwam, blijkt bijv. — hoe voorzichtig ook — uit het gelegenheidsstuk *Veleda*, waar hij eerst de massa tekent in z'n verlangen naar een vrijheid die eigenlijk bandeloosheid betekent; waartegenover hij een dictatoriaal optreden van Claudius Civilis stelt, die het volk desnoods met dwang op het goede pad wil brengen. Hoewel deze faalt (door de vrouw) voelt men dat Emants' sympathie aan zijn kant was. Hij heeft er in willen zeggen: Als het volk niet uitzichzelf de goede kant opgaat, dan moet er in vredesnaam maar eens een sterke man komen die de zaak weer in het juiste spoor brengt. Ditzelfde komt tot uiting in *Loevesteyn*, als ook daar het volk verslapt blijkt, en de tegenstandster der Geuzen, Maria Boysot, zegt:

„Ijzren tucht alleen,

Geen vrijheid maakt een mensch tot held. Dit volk
Was rijp zijn nek te krommen onder 't juk." ⁴⁾

¹⁾ *Dokter Ahasverus* (Groot Nederland 1927, I, 459). — ²⁾ t.a.p. 161. —

³⁾ In de bundel *Van Heinde en Verre*, 56. — ⁴⁾ t.a.p. 25.

Het duidelijkst is zijn critiek op de liberale maatschappij van zijn dagen in *Op Zee*, waar hij zegt: „Bestaat er een zonderling vertoning dan het schijnbaar arbeiden van duizenden aan het algemeen welzijn, die elk voor zich werken en werken moeten aan hun persoonlijk belang, dat er mee strijdt?” En vervolgens over het parlementaire stelsel: „Is er dwazer klucht denkbaar dan het leggen van alle beslissingen in handen van een meerderheid, terwijl iedereen weet, dat overal de verstandigen vormen een minderheid?” Aan de „natuurlijke harmonie der belangen” blijkt Emants dus niet te geloven. Hij vraagt dan ook: „Hoe kan een raderwerk ook juist lopen, zonder masjienist, die 't van buiten af regelt.”¹⁾ Hier hebben we dus een voorbeeld van het samenhangen van Autonomie met heteronomie.

De sterkste oppositie tegen de burger ligt, naar wij reeds zeiden, in het exponent-zijn van Emants. Daarover dient dus thans nader gesproken te worden. Wij zullen dit exponent-schap in een aantal onderdelen ontleden, hoewel het in Emants zelf een eenheid vormde. Afkeer van de (eigenschappen van de) andere standen vindt men bij hem naast voorkeur voor de typisch burgerlijke. Allereerst dan over de

Afkeer van de eerste stand.

Het is opmerkelijk dat er in Emants' werk vrijwel²⁾ geen sympathieke adellijke figuur voorkomt. Feitelijk beschouwt hij deze stand als geheel decadent. Dit ziet men bijv. in de figuren van baronesse van Weerdt en haar ziekelijke zoon uit *Jong Holland* en van Jonkheer van Oudendoorn uit *Inwijding*. Deze laatste spreekt voortdurend over een nieuwe taak van de adel: „De Nederlandse adel geeft 'n slecht voorbeeld. Onze jongelui moesten zich meer toeleggen op de handel..... ja..... De geest van de eeuw. Ze weten hun verouderde veroordelen niet af te leggen. Je kunt je beroep adelen. Ja..... 'n Mens moet met z'n tijd meegaan.”³⁾ De enige taak die hij zich intussen werkelijk schijnt opgelegd te hebben is die van intrigeren om met zijn minieme capaciteiten nog een carrière te maken, die zo'n beetje met zijn stand overeenkomt. — Niet veel beter is baron Huizinge uit dezelfde roman. Ook hij een man van schone woorden, maar in de grond platvloerse opvattingen. — In *Als het getij verloopt* tekent Emants dan een aan lager wal geraakt adellijk geslacht dat „z'n blazoën wil vergulden” en daarom een huwelijk beneden

¹⁾ t.a.p. 22. — ²⁾ De figuur van Osinsky uit *Monaco* is wel sympathiek, maar toch ook decadent. — ³⁾ t.a.p. II. 236.

z'n stand niet afwijst, daar dit enig financieel herstel belooft. — Ook Gérard, baron van Kerkem uit het toneelspel *Geuren*, blijkt een volkomen minderwaardig sujet. — Overigens komt er in Emant's werk weinig adel voor.

Men zou echter de militaire stand enigszins op een lijn met de adel kunnen plaatsen. Beide standen hebben een andere moraal en een andere erecode dan de burger. Het duel, oorspronkelijk een gebruik van de adel, was vooral onder militairen in ere gebleven. Dit blijkt herhaaldelijk uit Emants' werk. De oud-militair Wandelheem uit de novelle *Najaarsstormen*, daagt de schilder Tonie, de minnaar van zijn vrouw, uit tot een duel en schiet hem neer. Ook Gérard uit *Geuren* wordt door Henri de Nancy neergeschoten. In *Haar zuster* komt het ook tot een duel tussen officieren, waarvan echter de burgerman Dirk Valk bijna het slachtoffer wordt. Deze zegt dan tenslotte: „Van het riddertje spelen om hand en hart van een aangebedene dame te veroveren, moet ik als negentiendeuwsch burgerman niemandal hebben! Ik eisch in het huwelijk liefde en die liefde moet berusten op de waardeering van elkanders goede eigenschappen en toegevendheid voor elkanders fouten.”¹⁾ Uit deze woorden blijkt wel duidelijk Emants' minachting voor de quasi-heroïsche „Spielerei” van de officiersstand, die in zijn dagen niet veel anders te doen had dan te „geuren” met z'n mooie uniformen en verder een leeg leven leidde.

Dit laatste blijkt ook uit de novelle *Zwijgen*, waar de officier Siria, feitelijk uit pure verveling, het hof maakt aan een getrouwde vrouw, en tenslotte naar Atjeh wil, omdat hij er genoeg van heeft „te exerceren, te paraderen, te manoeuvreren en te dineren zonder enig ander doel, dan mijn tijd uit te dienen en af te wachten, dat de regering mij zal pensionneren. Als dat leven moet heten, dan is 't immers maar beter niet te leven!”²⁾ Wel heeft Emants zelf vroeger officier willen worden, maar kennelijk beschouwde hij dat later als een jeugd dwaasheid, zoals al blijkt uit z'n woorden „om het mooie pakkie”, en uit de titel: *Geuren*, waarin hij het hele officiersbestaan samenvatte.

In de afkeer van dit „onnuttige” leven, in dit schijnbaar gemis aan gevoel voor een „seigneuriale” levenshouding is Emants typisch een burger. Maar in dit alles schuilt toch ook een element van dépit: de romanticus, die voor een groots ideaal had willen

1) t.a.p. slot. — 2) In de bundel *Dood*, 161.

strijden, die zich geheel had willen verliezen in de toewijding aan een verheven taak, deze romanticus is teleurgesteld en wil nu laten zien dat zij, die menen dat ze zich nog wèl voor een groot doel (i.c. het vaderland) menen te kunnen offeren, ook al een illusie najagen; dat ze in werkelijkheid zijn afgezakt tot exer- cerende, manoeuvrerende en dinerende nietsnutten, wier enige levensgevaar nog bestaat in — de potsierlijke Spielerei van het duel. De officier Siria zegt dat hij geen doel in het leven heeft kunnen vinden. Daarop vraagt de referendaris Blank: „Wat? Een officier, die elk oogenblik geroepen kan worden zich op te offeren voor het vaderland?” Waarop Siria: „Die fictie? — Tus- schen de achttien en de vijf en twintig heb ik met het vaderland gedweept. Tegenwoordig zie ik er een afgesleten ideaal in, waar- aan nog alleen de weinige luitjes hechten, die op gespannen voet staan met vreemde talen. Wat doen wij, vier millioen Hollanders, met een vaderland? Bespottelijk!.....Nee, vaderlandsliefde.....! 't Is waar, plichtsbefef doet goede dienst als surrogaat en moet er gevochten worden, dan zal ik meevechten. Niet iedereen kan zich de weelde veroorloven van consequent te zijn, maar..... geestdrift en hoop laten zich toch niet dwingen. En ..... voor je zelve..... wanneer je geboren bent met een onweerstaanbare behoefte om iets of iemand vurig lief te hebben..... ach, dan helpt plichtsbefef niemendal. Ik kan niet leven zonder de eene of andere adoratie en daarvoor moet je beginnen met in iets of iemand te gelooven.”¹⁾ Spreekt uit dergelijke zinnen niet een verdrongen romanticus, die met Marsman had kunnen zeggen: „Wij zijn eeuwen en eeuwen te laat geboren”?²⁾ Of, zoals ook Van Nouhuys reeds in verband met Emants citeerde van De Musset: „Je suis venu trop tard dans un monde trop vieux.”³⁾

Afkeer van de tweede stand.

Na alles wat wij in hoofdstuk IV hebben vermeld omtrent Emants' felle gebetenheid op de clerus, behoeft hierop thans niet uitvoerig meer te worden ingegaan. Hierin komt vooral de *auto- nome* burger naar voren, die in iedere heteronomie een aanslag ziet op zijn vrijheid; die in de geestelijkheid, die zo grote macht heeft over de gewetens der mensen, de grote hinderpaal ziet om zelf bij deze mensen als hervormer invloed te krijgen en ze te brengen op wegen, die hij ziet leiden naar een vrije en gelukkige samenleving. Tot welk een felheid hij hierbij kan komen hebben

¹⁾ a.v. 161/162. — ²⁾ In z'n gedicht *Heimwee*. — ³⁾ In *Studiën en Kritieken*, 11.

wij gezien in de (bedekte) aanval op de paus in *Adolf van Gelre*. Een soortgelijke haat als daar aan de dag trad vinden we ook in de woorden van de stervende Herman de Ruyter in *Loevesteyn*:¹⁾

„O, haat, die als een kankergloed mijn ziel
Voor al, wat lief'lijk wezen kon in 't leven,
Van d'eerste kindsheid af hebt dor geschroeid,
Stuw thans uw laatste koortsvuur in mijn bloed
En drijf het gistend door mijn aad'ren voort,
Dat leeuwecracht het in mijn spieren wekke
En aad'laars scherp-zien in mijn blik! — En heeft
Mijn arm dit vlijmend lemmer bot gebeukt,
Ligt onder 't puin mijn stervend lijf verplet,
Sluip dan als slangengift mijn tanden in,
Opdat ik scheid' uit al dees' bitterheid,
De kaken in een Spaanschen schoot geklemd,
En wetend, dat van 't gruwzaam moordtooneel
Een rilling gaan moet heel de menschheid door,
Die Filips zal doen sidd'ren op zijn troon
En slaan met lamheid gansch de Spaansche bende!”

Duidelijk blijkt tenslotte nog Emants' afkeer van een cultuur die geheel onder de invloed van de kerk stond, in een enkel zinetje, waarin hij zegt dat Spanje dank zij de Moren aan de spits der beschaving werd gesteld „en voor de *veridiotiseerende midden-eeuwen* bewaard”.²⁾ Hier hebben we in twee woorden de typeering, die een Renaissance-burger over heeft voor een duister tijdvak dat achter hem ligt.

Afkeer van de vierde stand.

De burgerstand van Emants' tijd was niet meer de derde van drie standen. Daaronder was een nieuwe „stand” ontstaan: die van het proletariaat. Vele burgers uit die tijd, die de dagen van de burger al geteld zagen en die onbevredigd waren door de verbrokkeling van de maatschappij tijdens de XIXe-eeuw, zochten en vonden een nieuwe band in een samengaan en medestrijden met de arbeidersklasse. Vooral tegen het eind van die eeuw zien

¹⁾ t.a.p. 37. Dr. E. Eylwerda vermeldde in een recensie in *De Telegraaf* (6 Oct. 1898) dat het stuk, dat oorspronkelijk op de Gala-avond in den Haag ter gelegenheid van de Kroningsfeesten zou worden opgevoerd, „om geheimzinnige redenen” niet is vertoond. Ons dunkt de reden niet zo mysterieus, als men het anti-feminaal, anti-liberaal en (verhuld) anti-clericaal karakter van het stuk doorzien heeft. — ²⁾ *Uit Spanje*, 68. Curs. van mij.

we een aantal burgers (en burgeressen) als het ware een toevlucht zoeken voor hun eenzaamheid in die nieuwe gemeenschap. Niet aldus Emants. Wel hoorden we enige revolutionnaire geluiden in zijn *Lentezang*, waar hij scherp de vorst attaqueert die zijn onderdanen de oorlog in jaagt,¹⁾ maar verdere sociale of socialistische konsekwenties bleek dit niet te hebben. Er bleek integendeel een typisch-burgerlijke vrees voor de Commune-Opstand in Parijs. Wel pleitte de jonge Emants eerbied voor de mensen van de handwerksstand „al zijn zij ook schoorsteenvegers”,²⁾ maar dat kan tenslotte door iedere burger vrijblijvend geschieden. Als hij dan in *Inwijding* komt te spreken over het recht van de arbeider, laat hij wel iets zien van het onrecht van de kapitalistische maatschappij, maar tegelijk leest men tussen de regels door, dat de arbeiders eigenlijk ook niet beter verdienen dan de onderworpen positie die ze innemen, zolang ze nog zo dom blijven. Buitengewoon eerlijk tekent Emants in de advocaat Theo de quasi-sociale belangstelling van de burgers in het lot van de arbeider. Als 't er op aan komt is het toch hún zaak niet en wordt de arbeider aan zichzelf en zijn klassegenoten overgelaten. Emants' afkeer van de vierde stand heeft dan ook een geheel ander karakter dan die van de eerste of de tweede. Hij is zonder haat. Wellicht is het woord afkeer zelfs iets te sterk. Het is meer een „zich afkeren van” de vierde stand, omdat de burger daar eigenlijk niets heeft te maken en genoeg heeft aan de problemen van zijn eigen stand. Enigszins ironisch heeft hij deze problemen belicht in zijn kluchtspel *Een nieuwe leus*. De strekking komt ongeveer hierop neer: er wordt tegenwoordig zoveel voor de mindere man gedaan, maar het wordt hoog tijd dat er eens iets gedaan wordt voor de gegoede burger, die van zijn bezit haast geen plezier meer kan hebben.

Dat Emants met zijn scherp analyserend verstand en zijn kennis van het „allzu Menschliches” in de mens, niet kon geloven in het socialistisch toekomstideaal, zal wel niemand verwonderen. De socialisten, zo meende hij, kunnen zolang ze nog voor een ideaal vechten optimistisch zijn. „Maar als ze het eenmaal verwezenlijkt hebben — dan zal de ellende van hun systeem weer even duidelijk worden als de ellende van ons systeem.”³⁾ Uit het woordje *ons* blijkt dat Emants zich tenslotte aan de kant van de burger voelde staan.

---

¹⁾ Zie hiervóór. — ²⁾ In *Een aardig, nuttig boek over Staatshuishoudkunde* (Quatuor 1871. 27.) — ³⁾ d'Oliveira, t.a.p. 117.

Emants als exponent van de XIXe-eeuwse burger.

Burger was Emants, Autonomoos burger, en datgene wat deze burger in de XIXe eeuw kenmerkt vinden we bij hem in exponentie weer. Wij zullen, nu we daarover gaan spreken, eerst de nadruk leggen op het *burger-zijn*, daarna op het *Autonome*.

In hoofdstuk I werd als eerste karakteristieke eigenschap van de burger genoemd: zijn behoefte aan begrenzing; waarbij dan het verstand fungeert als grensmuur, om daarmee tegen irrationele machten, zowel goddelijke als natuurlijk-elementaire, beveiligd te zijn. De burger wil de wereld rationeel beheersen, verzekerd zijn tegen het onberekenbare. Deze drang naar begrenzing en rationele beheersing van het leven treffen we — na zijn jeugdperiode — in sterke mate bij Emants aan. Smit Kleine vermeldt in zijn levensschets van Emants,¹⁾ dat voor hem „de dag met chronometrische stiptheid, hetzij in, hetzij van huis, zeven uren telt.”²⁾ Hier zien we dus al dadelijk de behoefte aan klare omgrenzing, een behoefte die niet verwonderlijk is, daar Emants geen maatschappelijke werkkring had en dus zijn tijd zelf moest indelen. Hij had in dit opzicht niets van de artist-bohémien, die dagenlang op inspiratie wacht, maar was voortdurend stug aan het werk. Herhaaldelijk heeft hij betoogd dat een pessimistische wereldbeschouwing de ijver geenszins behoeft te verslappen, en door zijn voorbeeld heeft hij de waarheid van deze stelling metterdaad bewezen. Van een leven dat niet „iets nuttigs” deed had hij een afschuw, en zo kan men de woorden waarin Benjamin Franklin de burgermoraal samenvatte: *industry and frugality*,³⁾ zeker ook op Emants toepassen. Noeste arbeid was zijn houvast in het leven. En, had hij van de clericus op zichzelf al een hevige afkeer, op de „biddende luiheid”⁴⁾ van de monnik was hij nog extra gebeten. Wat de „*frugality*” betreft werd reeds opgemerkt dat Emants, althans wat voeding en genotmiddelen aangaat, zeer

---

1) De Portefeuille t.a.p. 49. — 2) Vgl. hiermee de uitspraak van H. de Man: „De klok is het symbolische instrument der burgerlijke cultuur, lang voor het stophorloge symbool van den door het kapitalisme georganiseerden industrieelen heeredienst werd.” (t.a.p. 120.) Een typisch voorbeeld van een dergelijke chronometrische stiptheid bij een Heteronoom burger, treft men bij Dr. A. Kuyper, wiens werkdag tot op de minuut was ingedeeld. — 3) Zie Sombart, *Der Bourgeois*. 151. vlg. — 4) *Bergkristal*. t.a.p. 35. Zie ook *Malta* (Nederland. 1874. II. 46) waar hij de „opofferende werkzame ziekenverpleegster” stelt tegenover „de zelfzuchtige, wachtende bruid des Heeren”.

sober leefde.¹⁾ Daartegenover moet worden gezegd dat hij zijn woning met grote zorg en artistieke smaak liet inrichten.

Klare begrenzing in de wijze van leven, klare begrenzing ook in de kunst. Terwijl hij in *Bergkristal* (als romanticus) nog van geen definities in de kunst wil weten, beijvert hij zich later om zich scherp rekenschap te geven van het wezen van kunst en schoonheid. Aesthetica is voor hem dan ook niet meer „een lastig keurslijf van tyrannieke wetten, maar een wetenschap, die op goede grondslagen rust, en die met bewijzen werkt, licht even krachtig als die van andere wetenschappen.”²⁾ Alle vaagheid is Emants een ergernis. Merkwaardig is dan ook zijn reactie op een tentoonstelling in de Salon des refusés te Parijs. Het is één fulminatie tegen het ongeordende, vooral tegen de „minachting van juiste tekening”. Degas is volgens hem een artist „die werkelijk hier en daar, misschien bij vergissing, laat doorschemeren, dat hij talent bezit, maar wiens werken gerust voor den arbeid van een bewoner van Meerenberg kunnen doorgaan, indien zij niet opzettelijk met het doel geknoeid zijn, om het publiek in verf te zeggen, wat Multatuli in woorden deed: „ik veracht u met groote innigheid”, en om Victor Hugo's spreuk volkomen tot waarheid te maken: „le beau c'est le laid.” Verder spreekt Emants over „landschappen als viezige haringslaadjes.”; terwijl hij meent dat Monet zich juist wat nieuwe verf had aangeschaft en toen wat kladden op het doek gebracht. Ook Pissarro en Renoir kunnen geen genade vinden in zijn ogen. Hij kan geen termen fel genoeg bedenken om z'n afschuw van deze z.g.n. Art de l'avenir uit te drukken. „Indien 't waar is, dat deze gewrochten slechts ontstaan zijn door een minachting van juiste teekening, en door een onbegrensde vereering van plotselinge indrukken, die zonder eenige

1) Zie het artikel over Emants van A. Heyting in *Onze Eeuw*. 1924. III. 220: „Hij gebruikte zelfs geen tee of koffie, alleen citroen met water. Evenmin rookte hij.” Dat Emants niet altijd zo sober is geweest blijkt uit een brief van 9 Nov. 1874 waarin hij schrijft: „Eenigszins katterig zijnde ten gevolge van de noodige citroentjes, glazen bier, roode jenever, port, roode wijn, Elixir de Spa, Rijsche wijn en Champagne, heb ik geen lust u meer kletspraatjes te verhalen”. In hoeverre zijn soberheid ook met medisch voorschrift samenhangt is niet geheel zeker. In een brief van 23 Juli 1877 uit Carlsbad, waar hij een kuur doet, schrijft hij: „Verboden is het volgende: wijn, bier, brood, meelspijs, groente, vruchten, thee, koffie, liqueur, sterke drank, wild, visch, gekruide zaken, zuur, alle arbeid en alle emotie.” (*Gulden Winckel* 1928. 9). Waarschijnlijk heeft de wat oudere Emants ingezien dat hij met zijn felle natuur, er goed aan deed sober te leven, daar hij zich anders niet in de hand had. — 2) In *Kunst* (*De Banier* 1877, III. 131.)

verstandscontrôle op 't doek worden gesmeten en terstond tot kunstwerk gestempeld; dan kan 't zijn nut hebben, voor een dergelijke ziekelijke overdrijving te waarschuwen." ¹⁾)

Hier ontmoeten we het fel protest van de burger die de klare grens mist, die vooral schrikt van de uitschakeling van de verstandscontrôle. Eenzelfde afkeer als van het impressionisme in de schilderkunst toont Emants van dat in de woordkunst. Wanneer hij spreekt over de mannen van de Nieuwe Gids zegt hij: „Maar er is toch één opzicht waarin ik heelemaal niet met ze mee kan gaan en dat is de overdreven vereering van de woordkunst, waardoor alles is gereduceerd op klank, rhytme en taalschoon." ²⁾ Zelf heeft hij daar ook vrijwel niet aan gedaan. ³⁾ Zijn kunst is van eikenhout, heeft een criticus eens gezegd, ⁴⁾ en dat is juist. Hard, maar oerdegelijk, zonder effectbejag of mooidoenerij. Afkeurend zegt hij dan ook: „De kunst van het beschrijven vierde hoogtij, alsof er nooit een Lessing had bestaan, die in zijn *Laokoön* zoo duidelijk de grenzen van de schilderkunst en de poëzie had aangegeven." ⁵⁾ In zijn helder essay over *Kunst* komt hij tot deze definitie: „het kunstwerk is de geslaagde poging van den kunstenaar om den indruk, dien hij van de natuur ontving ook in het brein van den toeschouwer of toehoorder te doen ontstaan." ⁶⁾ Iedere kunst heeft dan ook zijn eigen grenzen: „Ook Lessings vonnis tegen het overschrijden der grenzen door de verschillende kunsten volgt zeer logisch uit onze definitie. Wanneer de kunst is het opwekken van een indruk in een of meer andere personen dan zal het onmogelijk zijn een indruk van gelijktijdigheid (schilderkunst) te verkrijgen door eene achtereenvolgende opsomming, een indruk van opeenvolging (dichtkunst) door gelijktijdigheid." ⁷⁾

Huizinga heeft in *Neerland's Geestesmerk* als eerste deugd van ons volk aangewezen: de zindelijkheid, waarvoor wij vele woorden bezitten: zindelijk proper, fris, net, helder, zuiver, rein, schoon. Hij vraagt: „Waarop wijst die sterke behoefte aan nuanceering in het begrip der uiterste zuiverheid?" En geeft zelf als antwoord: „Indien het eens een correlaat was van een geestelijke behoefte, van een behoefte aan inwendige zuiverheid, in het logi-

¹⁾ *De salon des refusés te Parijs* (Kunstbode 1876. 75.) Curs. van mij. —

²⁾ d'Oliveira t.a.p. 125. — ³⁾ De enkele keer dat hij het doet (zoals bijv. in *Waan*) treft ons als onecht, een even toegeven aan de heersende mode. —

⁴⁾ Netscher in *De Hollandsche Revue* 1898. 31. — ⁵⁾ *Hoe Loki ontstond*. t.a.p. 429. — ⁶⁾ t.a.p. 134. — ⁷⁾ a.v. 144.

sche, het ethische en het aesthetische. Zouden wij ons inderdaad als nationale eigenschap mogen toekennen een sterke behoefte aan de eenvoudige, onopgesmukte waarheid, aan eerlijkheid en betrouwbaarheid, aan orde en harmonie, kortom aan geestelijke zuiverheid?"¹⁾ Wanneer wij deze vraag met ja beantwoorden, dan is Emants wel inderdaad een goed Nederlands burger geweest. Hoe heeft hij alle woordenpraal en rhetoriek gehaat! Woorden zonder een duidelijke inhoud zijn hem een gruwel. Naar aanleiding van een vertaald geschrift over Kunst en Godsdienst²⁾ merkt hij op dat de schrijver „nu en dan in een echt Duitsch woordenspel met schoonklinkende, doch weinig bruikbare uitdrukkingen van: de idee, het ideaal en het reine menschelijke” vervalt.

Dezelfde behoefte aan echtheid die hij t.a.v. het woord tentoonspreidt, treffen we ook bij hem aan t.a.v. de architectuur. Dit blijkt uit *Een huis in de hofstad* (in 1874),³⁾ waarin hij klaagt over een kunst die niet ons gehele leven doordringt, maar „verlaagd is tot een paljas, die ons komt opvroolijken in oogenblikken van afmatting en verveling.” Hij wil de kunst weer „ingeweven in het geheele menschelijk bestaan” gelijk bij de Grieken. Maar dan ook echtheid in materiaal en structuur. Geen zuilen die niets dragen, maar een organisch geheel. In *Op reis door Zweden* oefent hij eveneens critiek uit op onechte architectuur: „De nietsdragende zuilen buiten, die de wanstaltige gedaante hebben van op elkaar gestapelde kazen, de ontzaglijke kariatiden, die evenmin een' zwaren arbeid hebben, zijn met de gedraaide zuilen binnen en de perspectivisch, geschilderde ornamentiek meer kenteekenen van een zucht naar opschik, naar decoratief, dan van een degelijk architectonisch streven.”⁴⁾ Wanneer men bedenkt dat dit alles werd geschreven lang voor Berlage hier zijn vernieuwende vereenvoudiging bracht, dan kan men niet anders dan respect koesteren voor de frisse kijk waarvan Emants hier blijkt geeft.

Streven naar onopgesmukte waarheid vinden we ook, hoewel soms reeds op de grens van een zekere konsekwentiezucht, in z'n opkomen voor het gebruik van jij en jou in toneelstukken, als er door de hogere standen ook inderdaad jij en jou zou worden gezegd.⁵⁾ Emants zegt, dat hij „eenvoud en waarheid voor oogen

---

¹⁾ t.a.p. 15. — ²⁾ De Banier. 1877. I. 100. — ³⁾ Kunstbode. 1874. 49. —
⁴⁾ t.a.p. 227 — ⁵⁾ Kunstbode. 1874. 146; 1877. 5.

houden" ¹⁾ wil. Typisch rationalistisch is echter de redenering: „Jij klinkt gemeen, zegt men. — Waarom? Is deze *j* een andere dan die van *ja*; deze *ij* een andere dan die van *wij*?" Als een tegenstander dan zegt dat hij de taal wil aristocratiseren, belooft Emants dát voornaamwoord te gebruiken wat de Nederlandsche aristocratie zal kiezen „al begon het ook met *Kgchx.*" ²⁾ Komt in dit alles een zekere zucht naar de extreme konsekwentie tot uiting, wij vinden diezelfde trek in z'n ijveren voor spellingvereenvoudiging. De vereenvoudigers gingen hem lang niet ver genoeg. Zelf schreef hij bijv. het woord engagement als angaazjement. ³⁾ En in het voorwoord voor *Inwijding*: „Wat de spelling aangaat, heb ik mij gehouden aan de beginselen voorgestaan door de Vereniging tot vereenvoudiging van de schrijftaal en juist daarom in die vereenvoudiging meer matiging betracht dan mij persoonlijk wel aanstond." ⁴⁾

Het merkwaardige in Emants' ontwikkeling is, dat, hoe verder we komen, des te meer zijn zin voor het rationele overgaat in het rationalistische en intellectualistische. Emants heeft zich bijzonder geërgerd aan de achteruitzetting van het verstand ten bate van het gevoel. Het is alsof hij uit reactie daarop in toenemende mate het verstand, en dan het „absolute" verstand de overhand geeft. Zelf spreekt hij over het verstand dat „streeft naar onafhankelijkheid" ⁵⁾ en over „het onafhankelijk denkend verstand." ⁶⁾ Daarmede bedoelt hij dan niet slechts een onafhankelijkheid van kerkelijke of andere dogmata, maar in de eerste plaats: onafhankelijk van de instinctieve levensdrang. Zeer duidelijk blijkt dit uit de volgende zin: „Dat nu een denker als von Hartmann zeldzaam is, terwijl tal van minder betekenende mensen toch ook over het leven nadenken, belet niet, dat ook die anderen ongeveer dezelfde berekening kunnen maken en wel des te zuiverder, naarmate het verstand zich vrijer weet te houden van beïnvloeding door de instinctieve levensdrang." ⁷⁾ Zo wordt dus het denken volkomen losgemaakt van het zijn en wordt in de letterlijke zin des woords tot een absoluut en on-existentel denken. Alles wordt nu rationalistisch berekend en afgewogen buiten het leven om. „De pessimist — zo zegt Emants — tracht juist waar te nemen en te berekenen. Pessimisme is voor mij de uitkomst van een zuiver *verstandelijke en berekenende* levensbe-

¹⁾ Spectator 1888. 108. — ²⁾ a.v. 183. — ³⁾ Op Zee. 144. — ⁴⁾ t.a.p. I. VI. — ⁵⁾ XXe eeuw 1902. I. 25. — ⁶⁾ Groot Nederland 1908. II. 433. — ⁷⁾ XXe eeuw 1902. I. 30.

schouwing, waaruit blijkt dat de kans om gelukkig te worden in het leven — men denke zich dat leven zo goed en zo mooi ingericht als men wil — een veel geringere is dan de kans om ongelukkig te worden.”¹⁾ De terminologie die Emants hier gebruikt (berekenen, verstandelijk berekenend, kans,) doet sterk denken aan die van de verzekeringsagent. En waar men in het verzekeringswezen typisch de burgerlijke behoefte aan verstandelijk berekende veiligheid ontmoet, daar kunnen we concluderen, dat Emants in dit opzicht zeker de exponent van de burger kan worden genoemd:

Ditzelfde streven naar zekerheid door verstandelijke berekening vinden we ook in Emants' kunstopvatting. In zijn essay over Schoonheid zegt hij: „Wanneer wij nu schoon noemen die verschijnselen, welke ons de natuurwetten openbaren, dan zal ook daar de hoogste schoonheid bestaan waar de diepstliggende natuurwet zoo krachtig en zoo duidelijk mogelijk zich aan ons opdringt.”²⁾ Het criterium voor schoonheid is bij Emants dus: inzicht. „Ook dat wij bij nuttige voorwerpen van mooi kunnen spreken, bewijst dat schoonheid de openbaring van een natuurwet in de verschijnselen is.”³⁾ Deze theoretische grondstelling wordt nu in geheel Emants' oeuvre nader uitgewerkt. Steeds wordt ons de natuurwet van oorzaak en gevolg weer geopenbaard, de werking van het milieu en van de erfelijkheid. Het is inderdaad zijn streven om — zoals Jünger zegt — „das Leben der Seele als einen Ablauf von Ursache und Wirkung zu erkennen, und es damit aus einem unberechenbaren Zustande in den berechenbaren zu überführen, es also in den Herrschaftskreis des Bewusstseins einzubeziehen”,⁴⁾ welk streven Jünger dan als typerend voor de burgerlijke behoefte aan „veiligheid door verstand” ziet. Het is dan ook konsekwent als Emants in zijn definitie van kunst het element schoonheid als secundair behandelt, waar hij zegt: „Waarheid is het wezen der kunst, en schoonheid dier waarheid helder licht.”⁵⁾ En verder: „De kunst verschaft hem dus grooter genot dan de wereld zelve, maar wederom is dit in het begrijpen gelegen.” Op dit begrijpen gaat hij dan door en komt „konsekwent” weer tot een extreme uitspraak: „Terwijl reeds het genot van een toon in tegenoverstelling met de onaangename gewaarwording van een gedruisch in het begrijpen der

1) Groot Nederland 1908. II. 422, 423. Curs. van mij. — 2) De Banier 1879. III. 390. — 3) a.v. 392. — 4) *Der Arbeiter*. 49. — 5) De Banier 1879. III. 397.

periodieke trillingen in ons oor ligt, hangt het verschillend genot van een Dur of Moll accoord af van het begrijpen van een verband dat tusschen die samenklinkende tonen bestaat." 1) Samenvattend besluit hij, dat „in de aanschouwde en gereproduceerde waarheid het wezen der kunst en in het begrijpen dat van ons schoonheidsgenot" wordt gevonden. 2)

Het is te begrijpen dat met een dergelijke ernstige kunstopvatting Emants zich steeds scherp kantte tegen het beschouwen van de kunst als „een speelgoed". 3) Hierin stond hij trouwens niet alleen. Ook Zola en andere naturalisten hadden een dergelijke dodelijk-ernstige opvatting van de taak van de kunst. Toch is er een belangrijk verschil tussen Zola en Emants. Terwijl de eerste het Naturalisme ziet als een middel om zich meester te maken van het leven, het te beheersen en te verbeteren, gebruikt de laatste het uitsluitend om te laten zien dát en hóe ellendig het leven is, en dat de mens zelf er niets aan kan doen dat het zo ellendig blijft. Is beheersing en verbetering dus het doel van Zola, Emants' doel is verontschuldiging. Maar ze stemmen overeen in het volkomen au sérieux nemen van de kunst. Wat nu dit laatste betreft zegt Huizinga: „Juist haar karakter van een kinderlijk verdiept spel maakt de Romantiek tot litteratuur in echter zin dan het zwaarwichtige Realisme. Een letterkunde moet zichzelf nooit ten volle au sérieux nemen. Want als zij meent, de hoogten der opperste Wijsheid te bestijgen, en het perk van het spel verlaat, verzaakt zij haar heil." 4)

In zijn verlaten van het perk van het spel is Emants weer typisch representant van de burger der XIXe eeuw, die zoals Huizinga in *Homo Ludens* verklaarde, 5) zichzelf te ernstig nam om nog écht te kunnen spelen. Dit komt bij Emants duidelijk uit in zijn afkeer van „onschuldige grappen". Aan d'Oliveira verklaarde hij, dat Heine de meeste invloed op zijn denken had gehad en dat hij daarvan had overgehouden een haat tegen „onschuldige scherts". Hij zegt dan: „Der Witz muss schlagen!" dat is er bij mij altijd in gebleven. En dat heeft mij de heerlijkste voldoening gegeven." 6) Zo moest hij dus zelfs in de humor nog ernstig zijn en kende hij ook daarin geen echte speelsheid. Een

---

1) a.v. 400. — 2) a.v. 401. — 3) a.v. 397. — 4) *Kleine samenspraak over de thema's der Romantiek* (in de bundel: *Cultuurhistorische Verkenningen*. 190. 191.). — 5) t.a.p. 285. Ook A. Kuiper heeft gewezen op een verliezen van het spel-element in de XIXe eeuw. Zie *De Gemeene Gratie*. III. 449. — 6) t.a.p. 125.

voorbeeld daarvan vinden we in zijn allegorisch stuk *Veleda*, dat hij schreef ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Oefening Kweekt Kennis. De grappen uit dit stuk zijn alle „zwaar”, hebben alle een bedoeling en zijn inderdaad geen onschuldige scherts. Zelfs op een dergelijk feest moest hij de mensen nog „belehren”. Hoezeer dit door de aanwezigen werd gevoeld, blijkt uit een gedicht dat een van hen ¹⁾ maakte en de volgende dag aan het feestdiner voordroeg. De strofe die op *Veleda* slaat luidt als volgt:

- En eindelijk dus hoopte ik me er onverdeeld
Na vijftig jaren *Oefnens te amuseeren*.
'k Heb nu van avond mij wel niet verveeld,
'k Erken zelfs, dat 'k weer veel heb kunnen leeren.
Maar (*entre nous*) ja, waarom het verheeld
't Was niet mijn doel mijn kennis te vermeerren.
Ook blaakte ik nooit voor *Claudius Civilis*
Die — en gelukkig — reeds zoo lang ter ziele is.

Naast dit, nog een ander bewijs hoe weinig Emants het spel-element kende. In een artikel over *Geluk... Kunst... Opmerkingsgave* bestrijdt hij de z.i. ongezonde kunst, dat is de kunst die de mensen een verkeerde voorstelling van de werkelijkheid geeft. Hij zegt dan: „Zo zou ik Hoofts *Warenar*, als dit werk niet zo onnozel was, ongezond willen noemen, omdat in de bekering van de vrek, terwille van een bevredigend slot de psychologische waarheid moedwillig geweld wordt aangedaan.” ²⁾ Welk een ernst over zo'n speelse luim van Hooft! Terecht zei Coenen: „Er was iets zwaars en zelfs logs, iets vierkant onbewegelijks in dien geest; tenslotte iets gedegen Hollandsch van onverzettelijkheid en humorloozen ernst.” ³⁾ Typerend is tenslotte nog, dat Emants, naar hij zelf zeide, ⁴⁾ is teruggekomen op z'n oorspronkelijke waardering van de *Camera*.

Nuttige lering, dat wil Emants in al zijn kunst geven. En als Jan ten Brink meent n.a.v. *Lilith*: „Die stoutheid in de kunst, die vrijheid in de keuze van een dichtelijk onderwerp — ver van alles wat nuttige leering kon geven”, ⁵⁾ dan levert hij daarmee

---

¹⁾ J. C. de Marez Oyens. Opgenomen in *Herinnering* aan het 50-jarig feest van O.K.K. XXIV. — ²⁾ t.a.p. 41. — ³⁾ F. Coenen, t.a.p. Gr. Nederl. 1923. II. 731. — ⁴⁾ Aan d'Oliveira, t.a.p. 126. — ⁵⁾ In z'n *Geschiedenis van de Nederl. lett. in de XIXe eeuw*. III. 270.

voor de zoveelste maal het bewijs van zijn gebrek aan begrip van waar 't om gaat; een gebrek dat hij ook toont t.a.v. *Godenschemering*, waarin hij niet meer heeft gezien dan „het verhaal van de ondergang der wereld” en waarvan hij het prees, dat de dichter „deze rijke stof met groote vrijheid behandeld en als 't ware de handeling nader tot ons gebracht” heeft.¹⁾ Beide grote gedichten zijn wel degelijk met een lerende bedoeling geschreven. Een bedoeling die wij reeds aanduiden als: ont-schuldiging van de zwakke falende mens, naast be-schuldiging van diens Schepper.

Hier zijn wij op een trek van de burger gestoten die we nog niet eerder noemden: *de burger wil gelijk hebben*. Gmelin zegt: „Nur für den Bürger gilt der Satz: Il a besoin d'avoir raison”.²⁾ Hoezeer dit met Emants het geval was, blijkt uit zijn bijna ziekelijke gevoeligheid voor critiek en zijn behoefte aan anticritiek. Niets kan hij over z'n kant laten gaan. Alles is van een dodelijke ernst. Het hangt immers van hém af, of er eindelijk inzicht komt in het ware wezen der wereld. Daarom is deze gevoeligheid voor critiek niet maar louter gekwetste ijdelheid. Het is veel meer een verontwaardiging over de domheid van de mensen, die hun ware heil maar niet willen beseffen. Ook in dit opzicht is Emants exponent van de burger, en niet slechts representant.

Dit laatste is ook zeker het geval met nog een andere karaktertrek van de burger: z'n „*Punktgefühl*”, zoals Schubart het noemde. En Tillich zegt: „Die bürgerliche Gesellschaft bedeutet schon ihrem Begriff nach eine Menschengruppe, die nach naturwissenschaftlicher Art in lauter Einzelne, die Atome der Gesellschaft zerfällt.”³⁾ Dit is het zelfde als wat Emants bedoelt in *Op Zee*, waar hij spreekt over „het denk-beeld, dat alle mensen eilandjes zijn door een hier-smaller-ginds-breder-maar-overal-onoverkome-lik water van elkander gescheiden. Elk eiland ligt in de diepte vast aan de wortels van zijn hoge bomen en de toppen van die bomen alleen kunnen uit de verte zien en horen, wat er op de andere eilanden omgaat. Sommigen lijken liefelijk, dicht begroeid met kleurige bloemen en suizende bossen; anderen zien er kaal en rotsachtig uit, vol zwarte kloven en vreemde geluiden; nog anderen schijnen moerassig te zijn, geheimzinnig stil, bedekt met laag, verraderlijk groen. Van enkelen ruisen klare beken af, die zich vermengen met het reine water van de alomgolvende zee; maar aan de meesten ontritselen gore stromingen, waarvan het

¹⁾ a.v. 271. 272. — ²⁾ *Naturgeschichte des Bürgers*. 89. — ³⁾ *Die Religiöse Lage der Gegenwart*. 19.

gele vuil in lange slangen de naastbijzjnden omsliert." ¹⁾ Het beeld dat Emants hier gebruikt is weer extreem — ook hier is hij meer exponent dan representant — maar in wezen geeft het toch wel op onovertroffen wijze het aspect van de XIXe eeuwse maatschappij weer. Hier is geen sprake meer van een cultus van de „Persönlichkeit” als „höchstes Gut der Menschenkinder”. Hier is nog slechts de eenzaamheid van een mens die met Marsman ²⁾ had kunnen zeggen:

Ik sta alleen, geen God of maatschappij
die mijn bestaan betreft in een beziel verband.

Heel de tragiek hiervan komt tot uiting in deze schrijnende passage: „De mensen, die op hun eilandjes leefden, van de hoge boomtoppen af naar andere eilandjes blikkend, of uit het lage gras opstarend naar de blauwe hemel, die mensen zochten in hun eenzaam denken en gevoelen niets anders dan mooi geluk: ongetwijfeld eerst geluk voor zichzelf — van de anderen scheidde hen immers de peilloze diepte — maar dan ook voor hen die zij niet kenden en die zij daarom zich voorstelden als hun evenbeeld. Zij wilden geen kwaad en waar 't scheen, alsof zij dit wel begeerden, daar was maar strijd tussen hunne wensen en die van anderen, noodlottig gevolg van ieders leven in eenzaamheid. Het mooie is *in* de mens en wat *in* de mens is, dat is ook voor hem *het* mooie. Is 't wonder, dat hij dit verwezenliken wil, zonder te vragen, of anderen er van gediend zijn?” ³⁾

In de laatste twee zinnen van bovengeciteerde passage is tegelijk het antwoord gegeven op de vraag, waarom de mensen eilandjes bleven en geen ware gemeenschap konden vormen. *Het mooie is in de mens*. In deze uitspraak ontmoeten we niet in de eerste plaats meer de burger, maar vooral: de Autonome burger.

Emants als Autonoom burger.

In *Bergkristal* troffen wij de uitspraak aan: „Ik stel voor . . . uit den mensch zelve het ideaal te verheffen.” ⁴⁾ Daarmee wordt dus in de meest letterlijke zin des woords de mens tot maat aller dingen gemaakt. Daarmee toont Emants dat hij Autonoom wil zijn. In *Bergkristal* is hij dan nog in hoofdzaak een Autonoom romanticus. Het is voor een groot deel dan nog het gevoel dat bij hem de hoofdrol speelt. Het verstand en de wetenschap komen

¹⁾ t.a.p. 15. — ²⁾ *Tempel en Kruis*. 34. — ³⁾ *Op Zee*. 28. — ⁴⁾ t.a.p. 33.

daar nog op de tweede plaats. Maar allengs voltrekt zich de overgang van romanticus tot burger, en de maatstaf waarmee steeds meer gerekend wordt is dan niet meer het menselijk gevoel, maar het menselijk verstand. „Wir kommen aus einer Zeit des auf sich selbst gerichteten Daseins, der in sich selbst ruhenden und dem Ewigen gegenüber sich absperrenden Lebensformen.“¹⁾ Aldus typeerde Tillich de XIXe-eeuwse mentaliteit: levensvormen die zich afsluiten tegenover het of den Eeuwige; een bestaan dat op zichzelf gericht is. Het middel waarmee de Autonome burger zich afsloot, zowel tegenover het natuurlijk-elementaire als tegenover God, was het verstand. Ieder mens werd zo in wezen op zichzelf gesteld, werd zichzelf-genoegzaam. Doordat ieder mens het mooie in zichzelf meende te bezitten en zo dus eigen maatstaf was, en doordat hij meende dat dit *het* mooie was, wilde hij die maatstaf ook aan anderen opleggen, zonder te vragen of die anderen er van gediend zijn. Vandaar dan de onderlinge strijd en de uiteindelijke eenzaamheid. Ieder meent gelijk te hebben, meent dat zijn redelijke overwegingen *de* ware zijn.

Il a besoin d'avoir raison. De ander moet zijn rede als juist erkennen. — Maar de ander wil op zijn beurt ook gelijk hebben, wil zijn rede als de juiste erkend zien. En een gemeenschappelijke maatstaf, een „commune mesure“, zoals De Rougemont eist, ontbreekt, omdat men zich afgesloten heeft tegenover de enige maatstaf, waaraan gemeten allen hun ongelijk moeten erkennen. Zo komt het, dat de Autonome burger soms wel met ongelofelijke scherpste de situatie kan beschrijven waarin de maatschappij is geraakt, maar dat deze beschrijving in laatste instantie machteloos blijft, daar de grondfout nooit wordt blootgelegd. Want om die bloot te leggen zou hij juist afstand moeten doen van zijn Autonomie. Terecht zegt Tillich dan ook over het Naturalisme: „Die in sich ruhende Endlichkeit der bürgerlichen Gesellschaft wird zwar mit ungeheurer Leidenschaft kritisiert, aber der Masstab der Kritik ist sie selbst und ihre von der Wissenschaft geleitete ideale Gestaltung. Von einer inneren Transzendenz kann hier keine Rede sein.“²⁾ Het Autonome verstand kan de *zothed* der mensen bespotten, maar zolang het Autonom blijft zal het de eigen uiteindelijke *zothed* nooit willen erkennen; zal het nooit willen zien, dat de bron van alle ellende niet de *zothed* maar de *zonde* is.

---

¹⁾ t.a.p. 25. — ²⁾ t.a.p. 56.

Hoezeer Emants er op gesteld bleef dat de mens de maat aller dingen zou zijn, blijkt wel duidelijk uit een passage in *Godenschemering*, waar Forsete, de god van het recht, spreekt over Alvader „wiens onnavorsch'bre wil voor al wat ademt een'ge maatstaf is.”¹⁾ Uit de gehele context blijkt, dat de schrijver dit wel laat uitspreken als de mening van de grote gelovige massa, maar dat het in feite voor een denkend mens de meest ergerniswekkende uitspraak is die er bestaat. Zo meet Emants de handelingen zijner figuren dan ook niet aan een transcendente maatstaf, maar aan zijn eigen menselijk-redelijke. Dit bemerkt men bijv. in de vele huwelijksconflicten die hij tekent. De echtgenoten zijn eigenlijk ook twee eilandjes, waarvan ieder denkt dat het mooie in hém (of háar) is. Anders gezegd: waarvan ieder meent z'n leven volgens eigen maatstaven te mogen inrichten. Gevolg: conflicten. Oplossing? Daar er geen door beiden erkende „commune mesure” is, waartegenover beiden hun ongelijk, hun schuld kunnen bekennen, is de enige oplossing: wat geven en nemen. In het beste geval is het huwelijk gebaseerd op een liefde die „moet berusten op waardeering voor elkanders goede eigenschappen en toegevendheid voor elkanders fouten”, zoals Emants in het toneelstuk *Haar Zuster* door de „burgerman” Dirk Valk laat zeggen. Zo blijft het huwelijk echter doel in zichzelf en is er geen transcendent doel waaraan het z'n zin en z'n maatstaf ontleent. Het is een kwestie van twee mensen die het op de een of andere wijze met elkaar moeten kunnen vinden. Dat deze twee in dienst staan van een Derde, en dat aan deze dienst het huwelijk zowel zin als maatstaf ontleent, daarvan kan bij de Autonome burger natuurlijk geen sprake zijn.

Als voorbeeld van het bovenstaande (één voor vele) nemen we Emants' novelle *Spreken*. Luitenant van Harden, een hoekige maar strikt eerlijke figuur, komt na plotseling afgebroken manoeuvres thuis. Oorlogsgeruchten — zo erkent hij zijn vrouw op haar aandringen — waren er de oorzaak van. Zij, onder de indruk van dreigende gevaren, wil nu haar geweten ontlasten en bekent hem, dat er iets is geweest tussen haar en een jonge huisvriend van hen beide, George, die ook militair is. Wel had, volgens Clara, van Harden indertijd zelf gezegd, dat áls er ooit in het huwelijk een ander tussenbeide kwam, zij het hem eerlijk moest zeggen: hij wilde slechts háar geluk. Maar nu ze 't hem

---

¹⁾ t.a.p. 74.

werkelijk zegt, schrikt hij toch ontzettend, niettegenstaande Clara zegt (en van Harden ook gelooft) dat er niets meer is tussen George en haar, omdat zij enige minderwaardige dingen van hem gehoord heeft. Van Harden beseft: als ze die dingen niet had gehoord, was ze met George weggegaan (zoals ze ook eerlijk erkent) en dus . . . geeft ze eigenlijk niet meer om hem, haar man. „Ach wat eenmaal dood is, dat is ook heelemaal dood en kan nooit meer levend worden”,¹⁾ zegt Clara over haar verhouding met George. Maar van Harden betreft het op hun huwelijk. Waarom ze weg wilde? Clara zegt „ . . . als je pas vijf en twintig jaar oud bent en dan al denken moet, dat je nooit meer het grootste geluk van het leven genieten zult . . . want dol van iemand te houden, zoo heelemaal weg te zijn van zaligheid, nacht en dag vervuld te wezen van die ééne heerlijke emotie en niets meer te merken van de kleingeestige alledaagsche wederwaardigheden . . . dat is toch eigenlijk het hoogste en het eenige.” „Wanneer iets je zoo onuitsprekelijk gelukkig kan maken, dan is 't immers natuurlijk, dat je er naar verlangt en dat alles er bij afvalt! Jelui, mannen, hebt nog je werk; maar wat hebben wij, vrouwen, behalve dat ééne?”²⁾ Van Harden gaat dan naar de kazerne en beseft dat tussen hen alles dood is. Hij wist ook wel dat die heerlijke emotie niet kon duren: „zij is ook maar de inleiding tot dat genotvolle waardeeren van elkanders goede hoedanigheden, die gestadige tevredenheid in het samenzijn, dat opgaan in elkanders wenschen, waaruit het echte, het rustige, het blijvende geluk moet bestaan.”³⁾

Hier staan dus twee idealen tegenover elkaar. Ieder meent dat zijn (haar) huwelijksopvatting de mooie is. Zoals Emants het geheel beschrijft, blijkt duidelijk zijn afkeer van de (romantische) opvatting van Clara en z'n voorkeur voor de meer nuchtere en verstandelijke van haar man. Deze laatste meent: voor Clara was „een man slechts de aanleiding om zich zelve te genieten: de kloppingen van haar hart, de ontroeringen van haar gemoed, de muziek van haar ziel.”⁴⁾ Dit voelt de lezer ook als juist. Maar waarom zou (wat Emants wel suggereert) van Hardens opvatting beter zijn? „De stille tevredenheid van een kalm huiselijk geluk, in zijn oogen de grootste schat, had voor haar niet de minste waarde.” Feitelijk is Clara voor van Harden dus ook slechts „de aanleiding om zich zelve te genieten”; wel niet de kloppingen van zijn hart

¹⁾ In de bundel *Dood*. 19. — ²⁾ a.v. 21. — ³⁾ a.v. 32. — ⁴⁾ a.v. 34.

etc., maar wel zijn stille tevredenheid, zijn ideaal van huiselijk geluk. Het is begrijpelijk dat de verstandelijke Emants de emotionele opvatting van Clara niet kan delen. Niet duidelijk is echter aan welke hogere maatstaf gemeten die van haar man beter zou zijn. Clara wil „zich zelve genieten”; haar man wil „opgaan in elkanders wenschen”. Het tweede schijnt beter dan het eerste. Maar als men het goed beschouwt is dat „opgaan in elkanders wenschen” tenslotte ook een vorm van zichzelf genieten. Immers hoe kón van Harden opgaan in Clara's vurigste wens: de zalige roes van de eerste liefde, als hij toch eerlijk niet meer bij machte is die haar nog te bezorgen? En hoe kon, omgekeerd, Clara opgaan in haar man's wens naar stil huiselijk gluk, als haar gemoed daarbij verdort? Goed bekeken komt dit opgaan in elkanders wensen dus neer op: schipperen. Dát is dan ook de typisch-burgerlijke oplossing, waartoe Emants tenslotte is gekomen, nadat hij in zijn romantisch-idealistische tijd deze oplossing fel van de hand had gewezen als zijnde de opinie van „oude zwartgallige, afgeleefde 19e eeuwertjes”.¹⁾ De werkelijkheid had hem echter al spoedig „mores”, dat wil hier zeggen: burgerlijke mores geleerd. In 1876 kwam hij met het toneelstuk *Een gevangen vogel*, waarvan hij als kern de volgende huwelijksopvatting gaf: „Man en vrouw leven in het huwelijk als een span paarden in het gareel, met dit verschil dat geen voerman hen bestuurt, maar dat zij vrijwillig naast elkander blijven. Alleen wanneer zij juist even hard lopen, juist even sterk trekken, juist dezelfde richting volgen kan het goed gaan. Maar de minste afwijking sleept tal van kleine dagelijks wederkerende onaangenaamheden mede, een misverstaan van elkanders beste bedoelingen, een twifelen aan de duurzaamheid van een huwelijksband. Dan begint de wagen dien zij samen moeten voorttrekken heen en weer te slingeren, hindert beider bewegingen en wordt eindelijk verbrijzeld tegen een' boom op den weg.” Als het dreigt mis te gaan weet Emants maar één oplossing. „Die oplossing is vervat in het wachtwoord van drie vierde der huwelijksbanden, en dat luidt: plooien, anders gezegd, waardeeren en respecteeren. Elkander leeren kennen, een bestaanden toestand aannemen en „make the most of it.” Veranderen doet geen mensch, maar hij kan de uitingen van zijn karakter leeren bedwingen ter wille van een ander.”²⁾

1) Zie hiervòòr. — 2) In een anticritiek in de *Kunstbode* 1877. 9. Deze was gericht tegen Van Loffelt, die Emants' oplossing „kil en troosteloos” had genoemd.

Wanneer men dit alles leest, vooral de meesterlijke novelle *Spreken*, dan moet men Tillich toegeven, dat hier „die in sich ruhende Endlichkeit” van de burgerlijke maatschappij wel zeer beklemmend wordt getekend; maar tevens blijkt dan de waarheid van wat hij verder zegt: dat de maatstaf tenslotte toch die burgerlijke maatschappij zelf blijft, i.c. de burgerlijk-verstandige opvatting van het huwelijk, volkomen immanent, waarbij geen sprake is van enige „inneren Transzendenz.”

Op één moment is Emants als het ware rakelings langs de transcendentale oplossing heen gegaan. Het was toen hij sprak over het ontbreken van een *voerman* die de paarden (man en vrouw) zou kunnen besturen. Is het niet zeer typerend voor het Autonome denken van Emants, dat hij, toen hij zo rustig neerschreef dat „geen voerman hen bestuurt”, geen ogenblik op de gedachte is gekomen, dat er mensen zijn die wél zo'n voerman hebben, die, toen zij „in het gareel” van het huwelijk begonnen te lopen, de teugels in handen hebben gegeven van een Ander? — Is het ook niet merkwaardig, dat hij het beeld niet even verder heeft doorgedacht, en zich heeft gevraagd waarheen die paarden de wagen van het huwelijk trekken? Of lopen ze voor een lege wagen op een weg zonder doel maar voort tot ze er bij neervallen? In geheel de beschouwing van het huwelijk treedt wel zeer duidelijk het immanente en Autonome karakter van Emants' levensbeschouwing aan den dag.

Wanneer Emants zo het karakter van het Autonome huwelijk onthult, dan heeft hij daarmee feitelijk het karakter van de meest essentiële vorm van *gemeenschap* geraakt. Immers wat hij daarmee (zonder het te bedoelen, maar daardoor des te overtuigender) aantoonst, dat is de onmogelijkheid om tot werkelijk goed gefundeerd *samenleven* te komen, zolang ieder „het mooie in zichzelf” ziet; zolang er geen Voerman is aan wie beide partijen vragen wat het wêrkelijk mooie is.¹⁾ Geldt dit voor het samenleven in het huwelijk, het geldt evenzeer op al die terreinen waar mensen met mensen moeten samenwerken. En zo wordt deze

---

1) Dit neemt niet weg dat een samenleving, ook indien deze (geheel of gedeeltelijk) zich ontwend heeft naar een „Voerman” te vragen, nog lang vrij behoorlijk kan functioneren. Er werkt dan dikwijls nog een „secundaire traditie”, die de samenleving voor verval behoedt: wel geen direct-christelijke maar een, die toch met het Christendom in verband staat, zoals bijv. de humanistische. Zie hiervoor: K. H. Miskotte, *Rangorde in de traditie*. (Eltheto, Febr. 1941. 74.)

huwelijksontgeling tegelijk maatschappijontgeling. In het huwelijk is de maatschappij als het ware in concentratie aanwezig. Daarom kan Emants tenslotte ook een in wezen *sociaal* schrijver genoemd worden. Hij geeft geen individualistische zelfbespiegeling, geen gewichtigdoende allerindividueelste expressie van z'n allerindividueelste emotie. Ook sluit hij zich niet op in de ivoren toren van z'n artistieke zelfgenoegzaamheid. Het is hem in laatste instantie om gemeenschap te doen. En dan niet in de min of meer abstracte en pathetische zin van: eenheid met zoveel mogelijk mensen; maar in de simpele, volkomen-concrete betekenis van: eenheid met één ander mens. Om die eenheid streed hij, naar die gemeenschap hunkerde zijn hart. Over die eenheid, over de tragische onmogelijkheid daarvan, handelen vele zijner werken.

Emants heeft zijn op-zichzelf-staan niet als iets groots gevoeld, maar als eenzaamheid. De sterkste man is hij die alleen staat, — zei Ibsen, en velen in zijn tijd zegden het hem na. Maar Emants was niet sterk, kon eigenlijk niet alleen staan (hij had een grenzenloze behoefte aan gemeenschap), maar was gedoemd eenzaam te blijven. Er was geen God of maatschappij die hem in een bezield verband betrok. Het duidelijkst heeft hij dit laten zien in de figuur van Siria uit de novelle *Zwijgen*. Deze man weet dat de samenleving van de oudere generatie (waartoe de referendaris Blank behoort) geen echte samenleving meer was, doch slechts een knap-geacteerde comédie, waarin men deed of men volgens een volmaakt hechte moraal leefde (bijv.: de officier was een man van eergevoel en doodsverachting; de rechter: een man, die verheven was boven menselijke zwakheden, etc.). Maar in feite bezat men die veronderstelde kwaliteiten niet en moest daarom het ontbrekende erbij huichelen, opdat de vertoning toch gaaf zou lijken. Het jongere geslacht doorziet dit echter. Is het daardoor gelukkiger? Integendeel. „Mij spijt het — zegt Siria — dat de sceptische geest van onzen tijd door zijn plukken en pluizen die mooie maskers voor iedereen doorzichtig heeft gemaakt.”¹⁾ En hij is eerlijk genoeg om het te bekennen: „Eigenlijk doen wij (daarmee bedoelt hij dan zijn generatie) nog altijd aan het comédie spelen; het verschil is maar, dat het samenspel niet meer deugt. Zodra wij dit inzien, gaan wij dwepen met individueel waarzijn en toonen ons dan schaamteloos in onze treurige naakteheid.”²⁾

---

1) t.a.p. 75. — 2) a.v. 77.

Zo spreekt niet iemand, die aan het begin van een nieuwe, beloftenrijke periode staat. Dit is veeleer taal van een fin-de-siècle geest, van iemand die (zoals Emants het herhaaldelijk heeft uitgesproken) beseft te leven in de avondstond van een cultuur. Emants staat hier aan het einde van het burgerlijk tijdvak en onthult er de volkomen liquidatie van: het samenspel deugt niet meer. Daarom is Frans Coenen (zelf trouwens een dergelijke figuur, alleen minder groot en konsekwent dan Emants) er wel zeer naast, als hij aan het slot van een serie artikelen, *Bij den dood van Marcellus Emants*, zijn mening als volgt samenvat: „Opnieuw wordt dan zijn plaats, de geheele beteekenis van zijn verschijning, in het Hollandsch kunstleven ons duidelijk. Namelijk als de *strijdende* individualist, die nieuwe persoonlijkheid, die zijn plaats nog veroveren moet en voorloopig enkel in de oppositie is.”¹⁾ Emants is echter niet de *strijdende*, maar vooral de *lijdende* individualist. Men zou kunnen zeggen: niet zozeer de martelaar, als wel het slachtoffer van de persoonlijkheidscultuur. Hij is niet de nieuwe, maar de zeer oude persoonlijkheid; niet de heraut van een nieuw, doch de uitluider van een oud tijdperk.

Als we Emants een lijdende individualist noemen is dit ten dele onjuist. Want het is niet in de eerste plaats individualisme, maar Autonomie, wat hem heeft doen lijden. Wanneer men hem slechts individualist noemt is daarmede zijn diepste nood niet aangewezen. Het redmiddel voor een individualist is: zich geven in de een of andere gemeenschap. In zekere zin heeft Emants dat gedaan, door bijv. te strijden voor een nationale kunst,²⁾ voor de zuiverheid in het gebruik van de nationale taal.³⁾ Een tijdlang was hij onder-voorzitter van het Algemeen Nederlands Verbond. Dit alles heeft echter niet het minst aan zijn pessimisme veranderd. Integendeel: ook dat heeft hij ingezien als een illusie. En waar hij er aan meewerkte, daar was het niet het strijden voor een ideaal, maar het illusieloos vervullen van een burgerplicht.⁴⁾ Ook het volk kon voor hem niet een laatste doel zijn, daar ook dit immers een vorm

---

¹⁾ Groot Nederland 1924. I. 207. — ²⁾ In novelle-vorm deed hij dit in *Een dag van Ijdelheid* (in de bundel *Lichte kost*). Maar juist in deze novelle komt de noodzaak van de desillusie scherp uit. — ³⁾ zie o.a. z'n artikelen over germanismen en andere -ismen in het *Vaderland* van 29 Dec. 1914. Av.; 27 Jan. 1915. Av.; 18 Febr. 1915. Av. — ⁴⁾ Typerend is het artikel *Vaderlands-liefde*, dat hij schreef in *Neerlandia* van 1914. 195-198, toen de juist uitgebroken wereldoorlog hem dwong tot bezinning op dit vraagstuk. De regering eerde intussen de burger Emants door hem te benoemen tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. (Zie *Den Gulden Winckel* 1912. 110.)

was van instandhouding van de instinctieve levendrang. En juist het leven (in welke vorm ook, individualistisch of collectivistisch) had voor hem geen doel, omdat hij dít had ingezien: als het leven het doel van het leven is, dan kan het beter niet worden geleefd. Als de mens, in welke vorm ook, persoonlijk of als collectiviteit (hetzij die collectiviteit dan het volk of het ras of de mensheid is) doel van de mens blijft, dan stikt de mens in zichzelf. Dit is de grote, de laatste onthulling van Emants' werk: *een immanente cultuur heeft in laatste instantie geen zin*. Ook dit wordt duidelijk uit de novelle *Zwijgen*. De referendaris Blank (verpersoonlijking van het niet door twijfel aangevreten „gezonde verstand") meent de scepticus Siria een lesje te kunnen geven: „Wie denken wil voor anderen en werken voor anderen, zal nooit een „Grübler" worden. Blank meende de spijker nu eens heel flink, bijkans te flink, op de kop te hebben getroffen; maar toch had hij Siria's tergend lachje niet kunnen wegvagen. — „Dus . . . ik moet zwegen voor mijn buurman; mijn buurman weer voor zijn buurman; de vader voor zijn zoon, de zoon voor zijn kleinzoon, de kleinzoon voor den achterkleinzoon, enzoovoorts, enzoovoorts, totdat eindelijk de laatste mensch van al dat getob profiteert! Jongen, jongen, vindt u die uitkomst niet wat schraal voor zooveel moeite?"¹⁾

Met deze woorden, met deze sceptiek-tot-het-uiteerste, heeft Emants als 't ware een antwoord gegeven aan alle mensen, die hem als redmiddel een sociaal ideaal of althans een maatschappelijke bezigheid zouden aanbevelen. En als Hunningher in z'n essay over *Het toneelwerk van Emants* suggereert, dat deze, als hij het „heilig Moeten" maar had gekend, wel beter toneel zou hebben geschreven,²⁾ dan zeggen wij: dat is wel mogelijk; maar zou hij dan ook gekomen zijn tot die laatste onthulling van de zinledigheid van alle menselijke taken die in zichzelf (c.q. in hun medemens) hun einddoel vinden? Zou hij dan ook zo ver dóórgetwijfeld hebben aan de zin van alle Autonoom en immanent handelen, dat hij ons als 't ware op de grens brengt van het transcendente?

Z'n laatste woord over de mens die het leven (het genieten van het leven) als doel van het leven ziet, heeft Emants gesproken in dat allerschilste zijner werken: *Een Nagelaten Bekentenis*. Daarin heeft hij laten zien waartoe zo'n mens kán komen; waartoe hij ook komt, als er maar even een rem wegvalt, als zo'n mens

---

1) t.a.p. 82/83. — 2) t.a.p. 213/214.

geheel wordt losgelaten door een bewarende macht: het in de meest letterlijke zin uit de weg ruimen van de ander, die hem belet dit leven ten volle te genieten en z'n eigen levensdrang te ontplooiën. Zolang een mens (of een mensengroep) normaal blijft, weet hij, dat hij niet verstandig doet geen grens voor de eigen ontplooiingsdrang te erkennen. Wanneer echter de rem van de redelijke overweging niet meer werkt (doordat de mens of de mensengroep bijvoorbeeld ten dode toe gesard wordt), dan schiet de hand uit en doet, wat in het hart reeds lang was bereid.

In de hoofdpersoon, Termeer, wordt ons nu een type getekend, bij wie de normale rem is weggefallen. Als deze Termeer later de gevoelens bekent, die hem stuwden toen hij op 't punt stond zijn vrouw, die al een slaapmiddel had ingenomen, met iets meer ervan te vergiftigen, zegt hij: „Ik voelde alleen, dat ze me in de weg stond, dat ik haar haatte, dat ze weg moest en in mijn ooren ruischte het verhitte bloed: Wat meer en nooit meer ontwaken.”¹⁾ Dat Termeer doet, wat vele anderen denken, werd bewezen door wat Emants tot d'Oliveira zeide: „En nu kunt u niet wéten hoeveel brieven ik heb gekregen van menschen die zeggen: ik ben net zoo.”²⁾

In datzelfde onderhoud verklaarde Emants dat de figuren in zijn boeken personen zijn, naar levend model getekend en geen symbolen. Hij vervolgt dan: „Maar, zei Ibsen, levens worden soms van zelf symboliek als je ze scherp bekijkt.”³⁾ Deze Termeer is zo'n scherp bekeken leven, „doorkeken tot in z'n binnenste: gekeken hoe hij tot zoo'n ellendige daad komt.”⁴⁾ Termeer's figuur wordt inderdaad symboliek voor een gehele generatie. Dat heeft Van Deysseel ook gezien, toen hij n.a.v. dit boek schreef: „Er is maar weinig herleiding toe noodig om den *moord op de vrouw*, die opperste voltrekking van het karakter des moordenaars, door dezen zich-bewuste en zich-analyseerende en zich-dekomponeerende en die dáárom niet met de Menschheid mēe kon, — geprojecteerd te zien als een *reuzig symbool* in de schemering van dezen levenstijd, *van de Zelf-vernietiging, waarnaar een met de Reformatie begonnen zielelevens-beweging heen-gaat* en die, tusschen de vele vertakkingen waarin hij uit- en doodloopt, ook de dunne en fletse, maar echtstarre en taai waarachtige autopsychografie heeft, waartoe dit werk van Emants behoort.”⁵⁾

¹⁾ t.a.p. 249. — ²⁾ t.a.p. 129. — ³⁾ a.v. 134. — ⁴⁾ a.v. 129. — ⁵⁾ *Kritieken*. 3e dr. 318. Curs. van mij.

Inderdaad, het is zoals Tillich zegt: de kunst heeft iets openbarends in zijn symbolen, en toont aan hoe het met een geestelijke situatie gesteld is.¹⁾

Is het wonder dat een dergelijke onthullende kunst als die van Emants bij vele tijdgenoten, die wel in principe, maar niet in konsekwentie zo Autonom wilden of durfden zijn, ergernis wekte juist dóór dat onthullend karakter. Met enkele voorbeelden kan dit aangetoond worden.

De criticus Van Loffelt bijv. heeft meermalen laten merken, dat de gemiddelde en gematigde burger van die tijd niet van Emants' extremeitaten gediend was. Zo in een bespreking van *Een gevangen vogel*.²⁾ Zo ook in een recensie van *Op reis door Zweden*. Daarin spreekt hij zelf op zeer „verlichte” wijze ook wel ironisch over de godsdienst als over „die schoonste en belangwekkendste uiting van 's menschen aangeboren zelfzucht”; maar vindt intussen dat Emants' „humoristische of ernstige pijlen op den Godsdienst gemikt niet met dezelfde kunstvaardigheid gehanteerd zijn als de andere gedeelten van Emants' werk.”³⁾ Deze Van Loffelt is hier een van de vele liberale recensenten uit die tijd, die zelf wel graag een gracieus loopje met de godsdienst namen, maar die vonden, dat Emants het met zijn grimmige verbeterheid te „bar” maakte. Emants „draafde door” en — zoals wij reeds in de aanhef van dit hoofdstuk zeiden — daardoor kwam hij in regionen waar het eenzaam was en de grote massa reeds lang was achtergebleven. Daar stond hij dan, als een teken waarheen het pad voerde. En als hij dan van zijn eenzame post de halverwege aarzelenden toeriep, dat het pad naar de grondeloze leegte leidde, en dat ze beter deden maar zo spoedig mogelijk „de levensdrang de kop in te knijpen”, dan haalden ze óf hun schouders op, óf ze hoonden hem.

Dit laatste deed Van Nievelt, die (onder het pseudoniem J. v. d. Oude) in een bespreking van *Op Zee* schreef: „Regelmatig, met zekere tusschenpoozen moeten deze mannen — ja, ook wel vrouwen — zich van hun binnenste opgezamelde galligheid ontlasten. Zij kunnen het niet helpen; zij moeten zich ontdoen, om het niet benauwd er van te krijgen, — en — daar ligt dan weêr

---

¹⁾ t.a.p. 49: „Die Kunst zeigt an, wie beschaffen eine Geisteslage ist; sie zeigt es unmittelbar, direkter an als die Wissenschaft, denn sie ist unbelasteter durch sachliche Rücksichten. Sie hat etwas Offenbarerisches in ihren Symbolen.” — ²⁾ Het Vaderland 13 Jan. 1877. — ³⁾ Spectator 1877, 110/111.

een boek." ¹⁾ Zo maakte men zich veelal van Emants af: galligheid! Men moest er zich niet door van de wijs laten brengen. Hij, Van Nievelt, wenst een optimisme „dat de waarschijnlijkheid van een redelijke Oppermacht laat gelden." Let wel: een redelijke. De Autonomie wordt gehandhaafd, zij het in iets verdunde vorm. Maar de menselijke rede zal uitmaken welke „Oppermacht" er mag zijn. De maatstaf blijft in eigen hand. — Maar Emants, deze lastige doordraver, deze exponent, wat moet men met zo iemand doen? Van Nievelt weet er raad op. Nadat hij heeft verklaard, dat de hoofdpersoon uit *Op Zee*, Karel Satis, wel niet Emants zelf geheel en al is, maar dat het wel zeker is dat „bij al de uitingen van Karel de hand van Marcellus vaderlijk goedkeurend op Karel's hoofd rust", zegt hij, dat de lezer aan het eind van het verhaal zich afvraagt wat Satis tenslotte zal doen; en dan adviseert deze criticus: „Het best deed hij, alles wél overwogen, met ergens tusschen Ceylon en Singapore in zee te springen, om tenminste éénmaal binnen zijn bestaan van onbetwistbaar nut te wezen als voedsel voor de visschen." ²⁾

Emants, de Autonome burger in exponentie, blijkt tenslotte dank zij z'n harde, compromisloze eerlijkheid en konsekventie, de ontdekker, de onthuller te zijn van de weg die de Autonome burger (meestal in veel gematigder tempo) ³⁾ bewandelt; en zo is hij, deels ondanks zichzelf, de felste opponent van die burger geworden.

---

1) *Litterarische Interludien*. II. 74. — 2) a.v. 80. — 3) Dit kan men niet zeggen van Johan de Meester. Deze droeg in 1899 zijn *Zeven Vertellingen* op „Aan Marcellus Emants, in eerbied en bewondering, den meester een blijk, ook van geestverwantschap", en zou voor de *Mij. der Ned. Lett.* een levensbericht over Emants hebben geschreven. Dit is echter nooit verschenen. (Zie *Geschenk* 1933. 11). Aan d'Oliveira verklaarde De Meester ook dat hij aansluiting vond bij Emants (*De jongere generatie*. 17). Men kan hem dan ook als de met Emants meest congeniale figuur kenschetsen. Andere dergelijke figuren zijn Frans Coenen, J. v. Oudshoorn en G. v. Hulzen, welke laatste verklaarde: „Persoonlijk gevoel ik veel verwantschap met Emants. En ook hij vond dat in mij." (*Eigen Haard* 1923. 754.).

HOOFDSTUK X

EMANTS EN DE HETERONOME BURGER

Wat Emants' werk zegt over de Autonome burger moge uit het voorgaande duidelijk zijn geworden. De vraag komt nu op: wat heeft het te zeggen over de Heteronome burger?

Voor we op deze vraag nader ingaan, dient eerst nog een en ander opgemerkt te worden over Autonomie en Heteronomie; en wel naar aanleiding van de in het vorige hoofdstuk geciteerde uitspraak van L. van Deysse. Deze immers zag in de moord op de vrouw „een reuzig symbool van de Zelfvernietiging, waarnaar een met de Reformatie begonnen zielelevens-beweging heengaat.” Men zou uit onze analyse, gecombineerd met Van Deysse's uitspraak, kunnen concluderen: de Autonome mens ontstaat dus met de Reformatie. En als men dan de ontwikkeling van deze mens in zijn fataal verloop heeft aanschouwd, zou daaruit weer volgen: terug tot vóór de Reformatie. Is deze oplossing, die wel het kenmerk van de eenvoud schijnt te hebben, ook inderdaad de ware? Om hier een duidelijk antwoord op te kunnen geven, dient nog even in herinnering gebracht, wat wij onder Autonomie en Heteronomie verstonen.

Als Autonomie typeerden we het streven van de mens om zichzelf de wet te stellen buiten enige openbaring om, met de mens als maat aller dingen. Het gaat bij Autonomie over de verhouding van de mens tot God; terwijl wij met autonomie een streven aanduiden, dat betrekking heeft op de relatie van mens tot mens: de begeerte om niet onder de wet van andere mensen te staan. Dit laatste komt dus in de buurt van individualisme en particularisme. Het eerste behoeft daar niets mee te maken te hebben. Het kan zeer goed zijn dat een Autonoom mens zich gewillig in de een of andere collectiviteit schikt en blindelings

aan de daar gegeven bevelen gehoorzaamt, mits die collectiviteit z'n normen maar niet ontleent aan een Goddelijke openbaring. De sterkste Autonomie sluit dus de meest krasse heteronomie niet uit. Omgekeerd kan een Heteronoom mens op een bepaald moment moeten weigeren een heteronomie te aanvaarden, waarvan hij het (geheel of gedeeltelijk) Autonomoos karakter doorziet.

Wanneer dus de reformatoren een bepaalde heteronomie afwijzen (hetzij van kerkelijke of van staatkundige aard), dan zegt dit nog niets over hun Autonomie. Zij zouden eerst Autonomoos zijn als zij weigerden zich aan het gezag van een Goddelijke openbaring te onderwerpen. Dat dit niet het geval is weet ieder. De Reformatie was het protest, niet tegen Heteronomie, maar tegen quasi-Heteronomie en pseudo-Heteronomie. Onder het eerste verstaan we dan: het te goeder trouw invoeren van menselijke wetten en instellingen met de gedachte dat ze ook openbaringsgezag bezitten; terwijl pseudo-Heteronomie het streven is om de godsdienst te maken tot camouflage van eigen Autonomoos handelen. Wij kunnen in dit verband niet nader ingaan op de vraag in hoeverre de Reformatie de ware Heteronomie heeft hersteld. Het ging er hier slechts om, vast te stellen, dat de ontwikkeling die Van Deyssel zag, niet met de Reformatie behoeft te zijn begonnen.

Wanneer we nu nagaan wat Emants' werk over de Heteronome burgers heeft te zeggen, dan valt aanstonds op, dat deze, wanneer ze in zijn werk voorkomen, óf pseudo- óf quasi-Heteronoom zijn. Een voorbeeld van de eerste soort is Henri Schaffer, de oom van Frits uit *Jong Holland*. Deze houdt bewust, terwille van zijn naam als solide zakenman, een Christelijke gevel in stand als voor-wendseel voor de meest inferieure practijken. Vlak voor hij naar het buitenland vertrekt (om aan gevangenneming te ontkomen als men zijn bedrog als bankdirecteur zal hebben ontdekt), houdt hij nog een zalvende rede als regent van een weeshuis. Een dergelijk figuur komt in Emants' verdere werk nog slechts zelden (bijv. in *Zo'n Pias*) voor. Emants was tenslotte te zeer aristocraat om zich zo gemakkelijk van de godsdienst af te maken.

Wat wij dan verder in zijn werk als godsdienstige mensen ontmoeten, zijn meer quasi-Heteronome burgers: zij die, denkend over God te spreken, in werkelijkheid een „redelijk Opperwezen" bedoelen, dat door de mens wel wordt erkend, maar dat geen eigenschappen mag bezitten die de toets der menselijke rede niet

kunnen doorstaan. De verschillende predikanten uit zijn werken zou men tot deze quasi-Heteronome burgers kunnen rekenen. Zij sprekend dan ook geen verlossend woord van uit een geheel andere werkelijkheid, maar spreken slechts van een „taak” die de mens te vervullen heeft (zoals de dominee uit *Een Nagelaten Beken-tenis*); of praten aan een graf over „berusting in Gods ondoor-grondelijke wil”, in plaats van over de zekerheid van de Opstan-ding (zoals in *Dokter Ahasverus*); of menen waanwijs en ver-heven door wat gemoedelijk-moralistische frasen een twist te kunnen beslechten (zoals de ex-predikant Louis in *Onder Ons*). Maar nergens wordt het menselijke doorbroken en komt er iets te zien van nieuwe levensmogelijkheden.

Dat is het juist wat in Emants' werk telkens weer naar voren komt, en wat er zo'n wanhopige trek aan verleent: alles is vol-komen bepaald, er k n niets nieuws gebeuren. Want iets werke-lijk nieuws zou een wonder zijn, en wonderen — dat zegt ons verstand toch duidelijk — kunnen niet gebeuren. Hoezeer ver-langen naar het wonder  n tegelijk het ongeloof aan de moge-lijkheid ervan bij Emants leefden, blijkt uit de novelle *Laatste Woorden*.¹⁾ Niet alleen de titel, ook de inhoud wijst er op, dat Emants hier z'n gehele levensbeschouwing als in resumé weer-geeft. Het is eigenlijk niet anders dan het gesprek tussen Frits, gewezen officier, een sympathiek getekend gevoelsoptimist, en Emma, zijn door zenuwrheumatiek aan de benen verlamde vrouw, die volkomen de pessimistische beschouwing van Emants zelf weergeeft. Juist doordat hij een sympathieke figuur tegenover haar stelt en het zich dus niet makkelijk maakt, krijgt deze novelle het karakter van een laatste beslissend gevecht. Geheel Emants' strak-deterministische opvatting wordt hier meedogenloos scherp naar voren gebracht. Ook z'n aanklacht jegens de Schepper, die het leven zo ellendig in elkaar heeft gezet, als hij, bij monde van Emma, spreekt over de wrede wet „waardoor onschuldige kinde-ren moeten boeten voor 't kwaad met opzet of bij ongeluk door 'en grootvader of vader bedreven . . . 'en wet, zo grenzeloos laag-hartig, dat geen volk hoe slaafs, hoe verdrukt, hoe kruipend ook, de despoot zou dulden, die er maar aan dacht 'em in te voeren in z'en rijk;”²⁾ en even later: „ondanks haar zelfbeschuldigende woorden gold haar aanklacht toch bovenal de macht, die een mens zo dom en blind heeft gemaakt en hem zo meedogenloos met valstrikken omringt”.³⁾ Ook de ergernis waaruit Emants'

¹⁾ In de bundel *Mensen*. — ²⁾ a.v. 114. — ³⁾ a.v.

werken — naar hij zelf verklaarde — grotendeels zijn ontstaan, komt in deze novelle naar voren: „Er is iets dat me ergert. En dat is jouw blind-blijven . . . jouw met alle geweld tegen-beter-weten-in-blind-blijven voor al de laagheden van de mensen en de laagheden van 't leven”.¹⁾ Tenslotte ook het ongeloof aan een taak en een doel; en het enige wat nog overschiet: „niet meer verlangen, niet meer streven, niet meer hopen”.²⁾ — De vrouw verwijt zich dat ze, hoewel de t.b.c. erfelijk was in de familie, toch getrouwd zijn en twee kinderen hebben gekregen. Een is reeds gestorven. Het tweede, een teer meisje, ligt nu op sterven in de kamer naast haar. Aan het slot van het gesprek meent de man in die kamer een geluid te horen. Hij snelt er heen. Emma blijft achter, en het denkbeeld komt op dat haar kind misschien voor het laatst tot bewustzijn komt. Ze roept, maar niemand hoort haar. Dan, met een laatste wanhopig-verbeten inspanning, richt ze zich op: „ . . . als ze nu toch wilde . . . vast wilde . . . wilde met wanhoopskracht. 'et Was meer gebeurd, dat een hevige emotie op eens . . . Daar rees ze overeind. Ja ze stond. Wel onzeker op haar bevende benen; wel zwak in haar machteloze lendenen; maar . . . ze stond. Op de stoelleuning zich stuttend kon zij ook blijven staan. Het linkerbeen droeg haar. Ja . . . het linker alleen. Het rechter . . . neen . . . in het rechter had ze geen kracht. Pijnscheuten doorvlijmden 'et van het kniegewricht uit . . . Futloos als een stuk poppenlijf boog het weg onder het gewicht van het lichaam. „Ellendige lamheid”, siste 't tussen haar tanden.”

Dan, als ze uitgeput in haar stoel is neergezakt, komt haar man terug, ziet haar bewegingloos zitten, en vraagt verwijtend of zij niet eens is geschrokken. „Heeft al dat denken en redeneren en filosoferen je nu al . . . nu al zó koud, zó onverschillig gemaakt . . . zó dood voor alles?”

„Even keek ze hem aan, strak verbaasd; schrille verwijtwoorden drongen op naar haar lippen; toen zonk haar blik weer neer. Ach . . . wat deed het er nog toe, of hij nu niets meer van haar begreep. En zacht toegevend lispte ze: „Ja, Frits, zó koud, zó onverschillig, zó dood voor alles ben ik geworden.”³⁾

Is het niet of dit de laatste woorden van Emants zelf zijn: zó koud denken de mensen dat ik ben, en ze weten niet hoe ik hunker naar het wonder. Zoals deze vrouw aan haar stoel is gekluis-terd, zo kan ook ik niet opstaan. Mijn „denken en redeneren en

---

¹⁾ a.v. 126. — ²⁾ a.v. 129. — ³⁾ a.v. 134/135.

filosofen" kán ik niet kwijtraken. Ik weet dat mijn verstand „een gevaarlijke gave" ¹⁾ is. Ik weet dat Loki de wereld tenslotte niet verlost maar „ten val" brengt. Maar het wonder . . . komt niet. „Ein angeschmiedeter Prometheus", zo noemde Eucken de Schopenhaueriaanse mens. Is dit niet van wel haast letterlijke toepassing op Emants? Een aan de rots geklonken Loki, zag hij zo tenslotte zichzelf ook niet? Het Autonomo intellect is, juist door z'n Autonomo willen zijn, tot een demonische eenzijdigheid ontwikkeld, en wordt — zoals Loki met de darmen van z'n kind Narwi — door de producten van z'n denken steeds verder van het leven verwijderd, steeds vaster aan de verstening gesnoerd.

In *Laatste Woorden* is het of Emants nog even de redding door de wil en het gevoel heeft overwogen, om het echter terstond als een belachelijke illusie te verwerpen. Maar ook in deze overweging blijft Emants binnen de ban van het Autonome: Emma verwacht het wonder uit haar éigen hevige emotie, uit haar verbeten wil. Het is alsof Emants zeggen wil: Een mens z'n verstand doet hem misschien verstenen, maar z'n gevoel en wil kunnen hem toch ook niet redden. Dat er een andere mogelijkheid van redding was, een mogelijkheid van buiten de mens, hoe zou hij ooit op die gedachte hebben kunnen komen?

Terloops dient hier opgemerkt dat Emants een tijdlang zich ernstig met 't spiritisme heeft beziggehouden. Dat hij juist hier-toe kwam is niet zo verwonderlijk. Enerzijds — immers werd door het spiritisme de beklemming van de eindigheid des levens gedeeltelijk weggenomen (en Emants heeft zeer onder de benauwende zekerheid van de komende dood geleefd, getuige bijv. zijn uitspraak t.o. d'Oliveira, t.a.p. 115: al had een mens 't heerlijkst denkbare leven, dan zou de zekerheid van de dood tenslotte toch de balans van lust en onlust naar de laatste kant doen overslaan); anderzijds was hier een „mystiek" die door 't verstand controleerbaar was. En vooral: het „beoefenen" van het spiritisme (Emants heeft steeds een exacte studie ervan voorgestaan) vergde geen wezenlijke doorbreking van het Autonomo denken. „Dem Ewigen gegenüber ist auch das Okkulte ein Zeitliches, Diesseitiges, Endliches" (Tillich t.a.p. 111). In *Tegenover het Mysterie* heeft Emants het spiritisme behandeld. De toon in dit stuk

---

¹⁾ In *Op reis door Zweden* zegt hij tegen z'n paard: „Ja bruine, je hebt gelijk, maar je weet ook niet, welk paard van Troye onze voorouders, de Gorilla's hebben binnengehaald, toen zij zich langzamerhand meester maakten van de gave van 't nadenken". (264).

is mild en zacht, ietwat week zelfs, in tegenstelling tot de meeste van zijn andere werken. Hunningher meent dat Emants in dit stuk zich voor éénmaal heeft weten te bevrijden (t.a.p. 213). Er is echter geen sprake van enige werkelijke bevrijding. In wezen eindigt dit stuk even uitzichtloos als al zijn andere werken. Later heeft Emants dan ook zijn interesse voor 't spiritisme weer verloren. Het vormt geen essentieel bestanddeel van zijn levensbeschouwing.

In z'n eerste idealistische periode was Emants wel godsdienstig geweest. Zelfs in *Bergkristal* erkent hij nog dat er een God is. Maar deze God is een postulaat van zijn denken, en wordt slechts aanvaard, voorzover dit denken er mee in kan stemmen: „Er is een God, omdat alles een oorzaak heeft. Er is een God, omdat elke wet eene macht onderstelt die haar gegeven heeft en in stand houdt. Wat die God is, weten wij niet en behoeven wij niet te weten. Wij kunnen zeggen: in God is de volkomen harmonie, maar die uitdrukking verklaart niets. Evenwel wijst zij aan hoe ons streven moet zijn, opdat het een streven naar vooruitgang zij en dit is voldoende.”¹⁾

Hier ontmoeten we dus het deïstisch godsbegrip in z'n zuivere vorm. Het lijkt Heteronoom, want er wordt over God gesproken. Het is echter quasi-Heteronoom, want de menselijke rede bepaalt het godsbegrip. En tenslotte is God nog slechts de werkhypothese van het streven naar vooruitgang „en dit is voldoende.” Inderdaad was dit voor velen in Emants' tijd nog voldoende. Maar toen Emants met niets-ontziende konsekventie ging dóor-denken, moest dit godsbegrip wel vervluchtigen en bleef er niets over dan — de mens zelf. In *Balans van het Christendom* spreekt Van der Leeuw over het grote „vermageringsproces” van de Christelijke waarheden. In het deïstische godsbegrip zien we de laatste fase van vermagering vóór de absolute ontgoddelijking van de wereld. Want met het wegvallen van het geloof in een God die meer en anders is dan het postulaat van ons denken, verloor de wereld z'n „centrum van gravitatie”²⁾ en viel uiteen.

Uit zichzelf en uit het hem vertrouwde godsbegrip had Emants

¹⁾ *Bergkristal*, t.a.p. 44. — ²⁾ Deze uitdrukking is van Berdjajew en wordt o.a. gebruikt door L. J. M. Feber in een artikel *Wereldhistorische krachtmetingen des geestes* (De Stem 1941. I. 463.). Dit, overigens zeer interessante, artikel lijdt aan het gebruikelijke Katholieke gebrek: verwarring van autonomie en Autonomie; van welke verwarring de *Lucifer* van Vondel het klassieke voorbeeld is.

dus niet op de gedachte kunnen komen van een „wonder van buiten de mens”. Maar — zo vraagt men zich onwillekeurig af — was er dan in die tijd niemand die hem van een dergelijke mogelijkheid kon vertellen? Er waren, behalve pseudo- en quasi-Heteronome burgers, toch ook nog wel echte! Konden die hem dan niet het fataal-doodlopende van zijn beschouwing doen inzien, en hem een nieuw perspectief wijzen?

Het kan niet ontkend worden dat er Heteronome sprekers en schrijvers zijn geweest die juiste opmerkingen hebben gemaakt. In een helder geschrift over *Het Pessimisme* heeft bijv. G. Wisse indertijd (1907) de vraag gesteld en beantwoord: „Waarom men niet liever tot het Christendom en het Christelijk geloof terugkeert? Tot het geloof, dat juist in staat is, om ons uit het lijden op te heffen tot vreugde in God? — Omdat dit geloof alleen waarde heeft, indien men de schuld van lijden en jammer principieel zoekt in eigen zonde en val, en dus boven verlossing van lijden en straf, verlossing van *schuld* wordt gezocht. Maar daar is onze hedendaagsche menschheid nu juist niet toe bereid. De ernst is bij haar niet een gevolg van de zich bij God aanklagende ziel, maar slechts resultaat van de teleurstelling, van den „tegenvaller” des lijdens. In den diepsten wortel nagespeurd, is zulk pessimisme geestelijke hoogmoed, gegrond in de gedachte, heimelijk gekoesterd, dat men eigenlijk wel iets beters had verdiend. In plaats van zich voor God te verootmoedigen werpt men in filosofisch, practisch en religieus pessimisme de schuld van het lijden op God. Zich aan hem te onttrekken in „Verneinung” van den wil in zijn breedsten zin nu genomen en in onderscheiden vorm toegepast, — zal de weg des heils zijn.”¹⁾ Deze typering is te merkwaardiger, daar Wisse als voorbeelden van pessimistische litteratoren wel geeft: Couperus, G. Eeckhoud, Anna de Savornin Lohman, Marie Marx Koning, — maar Emants niet blijkt te kennen. Het blijkt dus, dat Emants niet een op zichzelf staand geval is, maar exponent van een tijdsstroming.

Dat Emants inderdaad niets van zonde en val als oorzaak van alle lijden en jammer wilde weten, heeft hij meermalen onomwonden te kennen gegeven. Reeds in *Bergkristal* spreekt hij over het „vernederende denkbeeld” van een zondeval; terwijl hij daar verder schreef: „„Wij zijn arme zondaars en smeken de hemel-

---

¹⁾ t.a.p. 28.

sche genade af", bidden de Christenen met ternedergeslagen oogen en maken in hun angstige vroomheid een misselijk figuur." ¹⁾ Neen, van zonde wilde Emants niets weten. De oorzaak van alle ellende was de domheid (of de zotheid, zoals Erasmus zeide) van de mensen, een domheid die het leven tenslotte tot „krankzinnigheid" maakte, zoals Emants op z'n graf liet plaatsen.

Het kan niet ontkend worden, dat de Heteronome burger wel eens wat erg gemakkelijk en snel erkende dat hij een zondaar was. Terecht zegt Bouman: „Een religieus zondebesef, dat zich te snel — in mooie woorden gehuld — aandient, werkt als een narcoticum voor het geweten. En wij weten heel goed, men spreekt het grote woord „zonde" keer op keer al te gelaten uit. De atheïst, die met de rug tegen de harde muur van zijn geweten staat gedrongen, zondigt soms minder gemakkelijk dan degenen, die zich op hun vroomheid beroepen." ²⁾ En ook is het waar dat men dikwijls duidelijker toonde een zondaar te zijn, dan dat men iets liet zien van de *begenadigde* zondaar. Emants hunkerde naar een wonder, maar hij zocht het langs immanente weg en vond het niet. Lieten de Heteronome burgers blijken dat zij met de mogelijkheid, ja met de werkelijkheid van een transcendent wonder rekenden?

Hoezeer Emants verlangde naar verlossing uit de ban van zijn verstarrend intellect, blijkt tenslotte uit dat merkwaardige (eerst na zijn dood gepubliceerde) „Mysteriespel van het Verstand": *Dokter Ahasverus*.³⁾ Wat wil deze titel zeggen? Was Ahasverus niet degeen, die weigerde Christus bij zich binnen te laten, en toen gedoemd werd rusteloos over de aarde te zwerven? En waarom dokter (niet doctor), dus „geneesheer" (zoals ook Oribazius in *Juliaan de Afvallige*)? Zit hierin dan een uiterste van verzet tegen Christus, een volhouden van tóch gelijk te hebben met de negatie van het leven, naast een afwijzing van de redding die het Christelijk geloof biedt? Op het hoogtepunt van het spel zegt Ahasverus: „Maar . . . wat liefde-voelen is . . . hoe liefde heerst met onweersaanb're macht . . . de mens zegt dat hij 't weet, mij is 't een onoplosbaar raadsel . . . folterend geheimnis. En haat die mens mij, wijl ik van waan hem wil bevrijden, ik voel met den dag en met het uur mijn haat op mensen heter gloeien, wijl het den mens

---

¹⁾ t.a.p. 55. — ²⁾ *Van Renaissance tot Wereldoorlog*. 275. — ³⁾ Groot Nederland 1927. I. 337-364; 458-477; 561-584.

gegeven is het oog, dat klaar wil zien en 't brein, dat juist wil onderscheiden, zo door liefde te beneev'len, dat hun heer, des levens slaaf, geen striemen van des levens felste geesels acht, blind blijft voor 't dreigend wielen in de diepste kolken, die hun zwarte muilen opensperren aan zijn voet, doof voor 't vertwijfelingsgekrijs opschallend uit de zielen, die bezwijken om hem heen en voortgesleurd door zinneloze hoop den dood, die hem zijn grimmigste vijand dunkt, gedachteloos in d'armen snelt, het einde immer verre wanend, vreesloos voor zijn val in 't ondoorgrond'lijk niets. Zo machtig zelfs is zijn verdwazing, dat hij dankbaarheid durft eisen van een kroost, door hem, in liefdes ban, uit d'onbewustheid opgewekt, en machtloos tot een prooi geworpen aan des levens folterlust! O, gekken... die ik toch... benijd!"¹⁾ Als even later Marie zich aan hem heeft aangeboden en hij haar heeft teruggestoten, zegt Ahasverus: „Wat maal ik om uw lijf... wat maal ik om uw ziel! Ik vraag wat liefde is! Leer me dat. Leer me liefde voelen... voelen... voelen!"²⁾

Wat uit deze woorden spreekt behoeft o.i. niet een afwijzing van Christus of van het Christelijk geloof te betekenen, maar wel van dat, wat Emants *meende* dat het Christelijk geloof o.a. was: liefde *voelen*. Want hoezeer hij daar ook naar verlangde (O, gekken, die ik toch benijd!), daar kon hij zich niet toe opwerken. En daarom krijgt hij wat men zou kunnen noemen een „Hasz-liebe" tegen... de liefde (die in het verband van het stuk meer een weke vertedering blijkt te zijn). Op een zeker moment zegt een van de andere figuren over Ahasverus: „Hij is toch ook een ongelukkig mens, die altijd ongelukkig zal blijven, omdat hij niet weet wat hoop en ootmoed is. Zijn dat niet juist de ankers van ons leven?"³⁾ Ook hier lijkt het of we met echt Christelijk geloof te doen hebben, maar in wezen wordt hier het anker toch weer *in de mens* gelegd, in het menselijk voelen van hoop en ootmoed. Ook hier dus weer geen echte, maar quasi-Heteronomie.

Wanneer men samenvattend nagaat uit Emants' werk, wat hij als Christelijk geloof heeft ontmoet, dan blijkt dat een mengsel van een (dikwijls te gemakkelijk) praten over zonde, *gevoel* van hoop en liefde, en een taak in de wereld hebben; en verder een kerk die via de clerus zoveel mogelijk macht wenst te krijgen. Alles te samen genomen dus een grotendeels verburgerlijkte prediking in plaats van het profetische en bevrijdende woord; machts-

---

1) a.v. 574. — 2) a.v. 577. — 3) a.v. 581.

politiek in stee van priesterlijke ontferming. Wij kunnen zeggen dat, waar Emants de Heteronome burger ontmoette, hij meer de burger dan het waarlijk Heteronome heeft gevonden. De Christen-burger was in de meeste gevallen meer een burgerlijk Christen. De geest van de burgerlijke maatschappij was zo machtig, dat hij niet slechts in de kerk dóórdrong, maar er ook de toon aangaf. De kerk — zegt Touw — „heeft, in het algemeen gesproken, zich niet tegenover die demonische macht van den burgerlijken geest gesteld met haar gansch-andere Boodschap.” „Zoo heeft de Kerk, in plaats van in de burgerlijkheid haar eigenlijke vijand te zien, allerwegen er een verbond mee gemaakt.”¹⁾ Wat Touw hier zegt van de Kerk geldt zowel de Protestantse als de Katholieke, zij het in verschillende zin. Het meest principieel komt de verburgerlijking aan het licht in wat beide richtingen gemaakt hebben van de verwachting van Christus' wederkomst en van het Rijk Gods. In de Protestantse kerken werd deze gedachte deels verindividualiseerd, deels vervlakt. Verindividualiseerd, in zover het niet meer de werkelijke verwachting van het komende Rijk van Vrede en Gerechtigheid was, die spankracht gaf aan het geloof, maar daarvoor in de plaats: de zorg voor de eigen ziel, de bekommering om het zelf gered-zijn. Alle grote visie werd verbrokken en daardoor gedoofd, en er bleef nog slechts het kleine uitzicht van ieder individu op eigen zaligheid. Een typisch voorbeeld hiervan vindt men in een preek van Beets over *Weest bereid* n.a.v. Lucas XII. 36.²⁾ De bereidheid om de Heer te ontvangen als hij komt, wordt tot een bereid zijn (en verlangen) om te sterven en naar de hemel te gaan. Deze „hemelzucht” (die minstens zo sterk bij het Katholicisme voorkwam) bellette niet dat men zijn aards bezit zo veilig mogelijk stelde. Het gevolg van deze theoretische geringschatting van het aardse naast de practische veiligstelling daarvan, was dikwijls een discrepantie in het wezen van de Heteronome burger, die licht tot de beschuldiging van huichelarij aanleiding kon geven. Iets van spot daarover vinden we in een distichon van Emants: *Levensstrijd*:³⁾

Hemel, mijn ziel is vermoeid, en versmacht naar een beter

hiernamaals!

Neem haar op — evenwel, haast is er niet bij de zaak.

¹⁾ *De burgerlijkheid der Kerk*. 41. — ²⁾ *Stichtelijke Uren*. 1848. 75-79. — ³⁾ *De Banier* 1875. II. 176.

Vervlakt werd de gedachte van het Koninkrijk Gods dikwijls in het Neo-Calvinisme, dat veel sprak van het strijden voor de ere Gods op alle terrein des levens (en in zoverre was er minder individualisering bij Kuypers dan bij Beets); maar in de practijk werd, vooral door Kuypers epigonen, de strijd voor de Christelijke school en de propaganda voor de Christelijk-politieke partij al te gemakkelijk betiteld als „uitbreiding van het Koninkrijk Gods”. Niet de verwachting van een totale vernieuwing, maar de rustige uitbouw van een in kiem reeds aanwezig Godsrijk was de verburgerlijkte vorm van eschatologie bij dit deel van het Protestantisme.

Met dit Neo-Calvinisme komen we in de buurt van het Rooms Katholicisme. Immers ook daar vinden we niet zozeer een verindividualisering dan wel een veraardsing van de toekomstverwachting, een in eigen hand nemen en veiligstellen daarvan. Het is dan ook niet te verwonderen dat deze twee elkander vonden in de Coalitie (zoals Emants dit in *Adolf van Gelre* heeft uitgebeeld). Voor de Katholiek is de Kerk reeds het (zij het nog onvolmaakte) Koninkrijk Gods. De uitbreiding en bevestiging van de macht van die Kerk wordt dan het allesbeheersende doel, dat men met alle middelen van politiek en cultuur tracht te bereiken. Maar zo kon Tillich dan ook terecht zeggen: „Das Ewige ist gebunden an eine bestimmte, zeitliche Grösze, es ist gebunden an die Kirche und ihre Tradition. Damit aber ist die Kirche in bestimmter Weise selbst dem Geist der in sich ruhenden Endlichkeit verfallen.”¹⁾ De onfeilbaarverklaring van de Paus in 1870 was dan ook het typisch sluitstuk van deze verburgerlijking van de R.K. Kerk, in zover hier de behoefte aan menselijke veiligheid en zekerheid z'n laatste bevrediging vond: men wist nu waar God op aarde sprak. In diepste wezen schuilt achter al deze vormen van verburgerlijking, oók een niet meer ernstig rekenen met, óf een wantrouwen van de vrijmachtige, allesdoorbrekende werking van de Heilige Geest.²⁾ En in het protest van het anticlericalisme kán dan een element schuilen van dit besef, dat men zó niet over God mag beschikken.

Dat in „de Heteronome burger” het substantief het adjectief dikwijls volkomen op de achtergrond drong, blijkt tenslotte nog uit die echt burgerlijke trek: de zelf-genoegzaamheid. Het is waar: tegenover het Autonome denken werd de Heteronomie gehand-

1) *Die religiöse Lage der Gegenwart*. 125. — 2) Vgl. hiervoor Denis de Rougemont, *Persoonlijkheid als roeping in dezen tijd*. 88 en 89.

haafd. Meestal echter slechts op een klein gebied: binnen de kring der gelovigen. Dat dit niet zonder belang was spreekt vanzelf. Maar dat dit isolement dikwijls voorbij ging aan de grote wereldnood is evenzeer waar. „Het zuchten der kreatuur, *de verborgen nood en wanhoop der oprechten*, het zoeken van den mensch — de Kerk hoorde het niet of schold het voor ontrouw. Haar kwelden de raadselen niet meer, medelijdend zag zij toe, hoe anderen nog verontrust waren. Klein werd de Kerk, doordat zij zich verschanste voor de werkelijkheid en zelfverzekerd haar gang ging.” Aldus een insider als Ds. Touw.¹⁾ En Tillich: „Sie schafft ein mehr oder weniger enges Gebiet der grundsätzlichen Opposition. So tat es das orthodoxe oder klerikale Kirchentum, das sich aber damit an den Rand des eigentlichen Geschehens drängen liesz und in sich selbst unfruchtbar wurde.”²⁾

Een voorbeeld van dit alles vinden we in de figuur van Beets. Als we hem hier noemen is dit niet omdat wij geen waardering voor veel van zijn werk en leven hebben, maar omdat we in hem de Heteronome burger (en waarlijk niet in zijn bekrompenste vorm) gerepresenteerd zien, ook in zijn houding tegenover Emants. Wat dit laatste betreft: er is een gedicht van Beets uit 1879, *Nieuwste dichtschool*, dat kennelijk slaat op de polemiek over *Lilith* en *Een drietal novellen* van Emants, over welke twee werken Boissevain in de (bij Beets zeker bekende!) Gids een artikel schreef, getiteld: *Iets nieuws*. Beets' gedicht luidt als volgt:³⁾

Dit is het nieuwste nieuws, in spijt van wien het grieve:
 In naam van wetenschap, ontwikkeling, kunstgevoel,
 Is bestialiteit te schilderen ons doel;
 Zoo volgen wij natuur.... Dat's waar; ten minste de uwe.

Is dit gedicht niet typisch voor de burger die niet geschokt wil worden, vóór alles zijn rust wil bewaren, en daarom de naturalisten van zich afduwt met dat laatste venijnige zinnetje, waarin hij als 't ware zegt: gij zijt nu eenmaal zo, dat is uw natuur en die zult ge wel moeten volgen. En daarbij verzwegen: mijn natuur is anders. Beets' biograaf, Chantepie de la Saussaye, zegt van hem: „In hooge mate karakteristiek voor hem is dat versje van 1883 *Quieta non movere*, „wat stil is blijve stil”. Hij meende

¹⁾ t.a.p. 45/46. Curs. van mij. — ²⁾ t.a.p. 104. — ³⁾ *Gedichten*. 5e dr. II. B. 68. Moet het laatste woord van de eerste regel niet „gruwe” zijn i.p.v. „grievig”?

dat een mensch tot zegen kon wezen voor zijn tijd en volk zonder met Spencer of met Schopenhauer af te rekenen." ¹⁾ En Albert Verwey, in z'n bespreking van deze biografie: „Beets vormt zich een leven waarin hij het meest zichzelf, het meest op zijn gemak kan zijn, en wat hij dan schrijft is der groote meerderheid van de Nederlanders welkom." ²⁾ Typerend is ook wat Ritter vertelt over het bezoek dat zijn vader (als vrijzinnig predikant) bij de orthodoxe Beets bracht, toen deze in Utrecht was gekomen; en hoe koeltjes Beets hem toen op een afstand hield. En ook dat Beets, toen er zich eens een ongezochte gelegenheid voordeed om de aartsbisschop van Utrecht te ontmoeten, zich daaraan onttrok. Wél groetten deze heren bij ontmoetingen op Utrechts straten elkander met respectueuze statigheid — maar ieder bleef zorgvuldig en veilig in eigen kring. ³⁾ Inderdaad . . . „ein mehr oder weniger enges Gebiet der grundsätzlichen Opposition."

Nogmaals, dit alles wil Beets als persoon niet treffen: daarvoor staan er bij hem te veel goede kwaliteiten tegenover. Maar wel bedoelt dit de burger in hem te typeren, en in hem de Heteronome burger van zijn tijd, die — zoals bijvoorbeeld duidelijk op z'n zeventigste verjaardag bleek — in Beets wel haast zijn ideaaltype zag. Ook willen we niet vergeten, dat er naast Beets in de Kerk nog wel andere figuren waren. Wij denken slechts aan Hoedemaker, Gunning, Sikkel, Ariëns, om van vele anderen te zwijgen. ⁴⁾ Het ging ons er echter om, een algemene tijdgeest te typeren. En dan moeten we toch wel erkennen, dat het meest kenmerkende van de Heteronome burger was: z'n burger-zijn. ⁵⁾

Ook de Heteronome burger bleef veilig in z'n „burg" en genoot daarbinnen van zijn stoffelijk en geestelijk bezit; breidde bedachtzaam zowel het een als het ander uit; en bestookte van uit z'n veilige, met dogmatische systematiek wél bewalde vesting de muren van de Autonome burger. Twee bolwerken, langzamerhand in

---

¹⁾ P. D. Chantepie de la Saussaye, *Het Leven van Nicolaas Beets*. 277. —

²⁾ Albert Verwey, *Proza*. I. 173. — ³⁾ P. H. Ritter, *Een Kapper over een Professor*. — ⁴⁾ Een fundamentele kritiek op de verburgerlijking van de Kerk was de beweging van de Katholiek Apostolischen. Daarin werd weer geheel ernst gemaakt met de Christelijke toekomstverwachting, terwijl men zich wist te hoeden zowel voor de verindividualisering van het Protestantisme als voor de veraardsing van het Rooms Katholicisme. — ⁵⁾ Het zal uit het voorgaande duidelijk zijn, dat onze tekening van de burger niet bedoelt deze te desavoueren ten gunste van de held of de bohemien. Hij gaat meer tegen het feit dat Autonome én Heteronome burgers het woord schenen vergeten te zijn: „Ik ben een vreemdeling op aarde. Verberg toch uw geboden voor mij niet."

versteende antithese tegenover elkaar, dat is over het algemeen het beeld van de geestelijke situatie in Emants' tijd. — Heeft ooit een Heteronoom burger z'n veilige vesting verlaten om de gemartelde ziel van Emants te zoeken? Of hebben — evenmin als de meeste Autonome — ook de Heteronome burgers zich niet gewaagd aan een oog-in-oog-confrontatie met de meedogenloze eerlijkheid van deze mens?

Want dit is zeker: behalve door de schoonheid van vele zijner werken, steekt Emants boven allen uit door de onverbiddelijke eerlijkheid waarmee hij (binnen de kring van het Autonome denken) alle zelfbedrog afwees. Zijn werk bereikt soms de ontstellende diepte der laatste waarheden, een diepte die doet denken aan die van Dostojewski. En zeker zou Emants, als hij in een andere taal had geschreven, een van de groten zijn geworden van de Europese letterkunde.

BIBLIOGRAPHIE

Daar een bibliographie van Emants' werken tot nog toe ontbrak, meenden wij goed te doen een zo volledig mogelijke lijst van zijn geschriften samen te stellen uit de ons ten dienste staande gegevens. Wij weten echter niet geheel volledig te zijn, daar er nog bijdragen van Emants in verschillende bladen en tijdschriften verspreid moeten liggen; met name in Het Vaderland, waaraan Emants jaarlijks een feuilleton afstond, in ruil waarvoor hij een abonnement op dit blad ontving. Wij waren niet in de gelegenheid al deze jaargangen te doorzoeken. Wat de aparte uitgaven betreft (cursief gedrukt) menen wij volledig te zijn.

Het was volkomen ondoenlijk ook maar bij benadering volledig te zijn in een bibliographie van hetgeen over Emants en zijn werken is geschreven. Wij hebben daarom een keuze gemaakt. Belangstellenden vinden een uitgebreide collectie in de „Verzameling krantenknipsels over M. Emants”, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te den Haag. In het Gemeente Archief aldaar vindt men, naast krantenknipsels, een belangrijke serie brieven van Emants aan Smit Kleine, benevens de manuscripten van Jonge Harten, Juffrouw Lina, Adolf van Gelre en Uit Spanje. Voorts zijn nog een aantal manuscripten van ongepubliceerde werken in bezit van Mevrouw J. Emants-Kühn. Een lijst daarvan volgt hierachter.

Vermeld dient nog dat Emants redacteur is geweest van de volgende tijdschriften: Spar en Hulst (1872—1873); De Banier (1875—1879); Nederlandsche Kunstbode (1877).

GEPUBLICEEERDE WERKEN

1869. In Quatuor (in gestedrukte uitgave): Twee sprookjes (in no 2. Deze zijn herdrukt in Quatuor van 1870 onder de titels: De Kamperfoelie en Een sprookje); Ballade en Bloementaal (in no 4). Deze gegevens vermeld bij H. v. Leeuwen: Tien jaren tijdschriftlitteratuur. (Boek en Kunst, Juli 1904).
1870. In Quatuor: a) Eenige schetsen genomen in de opera te R. 5—6; b) De kamperfoelie. 8; Nog eene schets. 16; Een Sprookje. 24; Plicht en roeping. R. 28; Wat is het huwelijk. 31; Dickens 2 Febr. 1812—7 Juni 1870. 35; Herr Professor. 39—40; Een tweetal brieven. 41; Proeve van een leerboekje. 43; Een tweetal brieven. 49; Waarom. 61.
1871. In Quatuor: *Vergeeten. 4; *Aan Johan. 8; *Madrigal. 8; De 19e eeuw.

a) Vele hiervan onder pseud. Alleh. b) De cijfers duiden de bladzijden aan. Met R aangeduid: recensie. Met T: tooneelwerk. Met *: poëzie.

- 9—11; *Lentezang. 13; *Offenbach's profetie. 15; *Vertrouwen. 16; *Berusting. 20; *De Overwintering der Franschen in Parijs. 23; *De Herdersknaap. 25; Een aardig, nuttig boek over Staathuishoudkunde. R. 27; Eene schets. 29—30 en 33—35; *Kamperfoelie. 31; *Eerste Zonneschijn. 32; *Een toneelcriticus zoo als er meer zijn. 36; Programma Muziek. 37; *In het bosch. 42; *Idealen. 42; *Eenzaamheid. 44; *'t Zijn allen knoppen van eene plant. 46; *Als. 48; *Reislied?
1872. In Spar en Hulst: Bergkristal. 5—57; *Sneldichten. 64; *Waarheen. 104; *Een nieuw Leekendichtje. 112; Jonge Harten. T. 169—256.
1874. In Nederland: Een bezoek aan den Vesuvius in November 1873. I. 52—63; Malta. II. 46—63.
In Nederlandsche Kunstbode: Een huis in de hofstad. 49—52; De verplaatsing van Michel Angelo's David en verdere kunstwerken. 76; Een misverstane grief. 83; De Openings-voorstelling van het Haagsch Tooneel. 146.
Juliaan de afvallige. Drama in 5 bedrijven. Haarlem, W. C. de Graaff 1874, post 8°.
1875. In De Banier: Over Jean Dolent's Petit Manuel d'Art à l'usage des ignorants. R. I. 76—80; Deutsche Rundschau. R. I. 89—92; Fabel. I. 137—145; Thorwaldsen, Sa vie et son oeuvre, par E. Plon. R. I. 397—400; Disticha. I. 401—402 en II. 92—93; Art moderne, par René Ménard. R. II. 94—96; Ons geheim. II. 153—159; Disticha. II. 176; Zweden. Aankomst¹⁾. II. 338—346; Jönköping¹⁾. III. 27—38; Trolhättan¹⁾. III. 38—42; Iets over nieuwe en oude schilderkunst. III. 85—108; Falköping¹⁾. III. 145—156; Muzikale en novellistische schetsen d. J. v. Santen Kolff. R. III. 208—216; Op de Norrbotten¹⁾. III. 227—244.
In Nederl. Kunstbode: Vormen. 1—3; De Haagsche tentoonstelling van schilderijen. 81—84; Iets over het tooneel. 181.
1876. In De Banier: Eenige indrukken medegebracht uit het Thorwaldsen-Museum te Kopenhagen. I. 1—21; Lappmarken¹⁾. I. 161—183; Disticha. III. 212; On actors and the art of acting, by G. H. Lewes. R. 298—299; Arvidsjaur¹⁾. I. 323—343; Arjeplog¹⁾. II. 1—28; Een Sint Jansdag in Lappmarken¹⁾. II. 148—166; Terug in Pitea¹⁾. II. 278—294; Stockholm¹⁾. III. 17—47; Dalarna¹⁾. III. 94—120; Disticha. III. 212.
In Nederl. Kunstbode: Historische waarheid in kunst. 2—5; De salon des refusés te Parijs. 75—76; Over eenige stukken in 't afgeloopen voorjaarseizoen te Parijs opgevoerd. 100—103 en 106—110; Een nieuw blijspel. R. 27—28.
1877. In De Banier: Een nieuw historisch treurspel. R. I. 68—72; Kunst en Godsdienst. R. I. 100—104; Disticha. I. 255—256; Upsala¹⁾. I. 257—288; Amsterdam et Vénise par Henry Havard. R. I. 328—330; Gotland¹⁾. II. 40—54; Malmö¹⁾. II. 171—185; Kunst. III. 129—145; Monaco²⁾. III. 225—232; Parrigolos²⁾. III. 233—311.
In Nederl. Kunstbode: Ons Tooneel. 2—3; De viool van Cremona. R. 5—7; Geen blij-eindend treurspel, maar een treurig-eindend blijspel. 9—11; Kunstverklaring. R. 17—19; Clara Ziegler. R. 23; Kunst en

¹⁾ Zie voor deze en de volgende cijfernoten de noten aan het slot van de bibliographie.

- politiek. 33—34; Leeken en Meesters. 59—60; Impressionisten. 71; Genua's Campo Santo. 84—86; Van Napels naar Amsterdam. R. 81—82 en 91—92.
- In Nederl. Spectator: De kunst voor ieder. R. 405
- Op reis door Zweden*. Haarlem, W. C. de Graaff. z. j.; 2e dr. R'dam. D. Bolle. 1880.
1878. In *De Banier*: Mastazza²⁾. I. 1—105; Osinsky²⁾. I. 192—240; Disticha. I. 598; Nogmaals Scandinavië. R. II. 55—68; Tweede druk, Haarlem, W. Gosler, 1886, post 8°.
- Tweede druk, Haarlem, W. Gosler, 1888, post 8°.
- Vertaling hiervan in het Duits o.d.t. Monte Carlo, Leipzig 1897.
1879. In *De Banier*: Najaarsstormen³⁾. I. 1—53 en 121—203; Fanny³⁾. II. 1—91; Schoonheid. III. 381—401.
- In *De Nederl. Spectator*: Sneldichten. 355 en 403.
- Een drietal novellen*, Haarlem, W. C. de Graaff, 1879, 8°.
- Lilith*. Gedicht in drie zangen. Haarlem, W. C. de Graaff, 1879, 4°.
- Tweede druk: Sneek, H. Pyttersen Tzn, 1885, kl. 8°. (zeer gewijzigd).
- Derde druk: Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, z. j. (± 1910) kl. 8°.
- Vertaling in het Duits: *Lilith*, door Anna Crous. Berlin, Bibl. Bureau 1895. 12°.
- In *Nieuwe Rott. Crt.* van 7 Oct. 1879 een ingezonden stuk: *Lilith*. (Een toelichting).
1880. In *Nederland*: Iwan Turgenjew. I. 107—160.
- In *De Nederl. Spectator*: Kunst-photographie-physiologie. 123.
1881. *Jong Holland*. Oorspronkelijke roman. 's-Gravenhage, Henri J. Stemberg, 1881, 2 dln. 8°.
1883. In *De Nederl. Spectator*: De groote Crébillard⁴⁾. 15—17; 24—25; 31—33; 40—41; 47—49; 55—57; 63—65; 70—71. Gids-kritiek. 128; Planen. 401.
- In *De Tijdspiegel*: Fragment van Godenschemering. 104—107.
- Godenschemering*. Een gedicht.
- 1e druk: Sneek, H. Pyttersen Tzn, 1883, kl. 8°.
- 2e druk: Sneek, H. Pyttersen Tzn, 1885, kl. 8° gewijzigd).
- 3e druk: Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zn. 1910. kl. 8°.
- 4e druk: Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zn. 1916. kl. 8°.
- 5e druk: Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zn. 1921. kl. 8°.
- Vertaling in het Duits: *Götterdämmerung*, von P. A. Schwippert, Haarlem—Frankfurt, 1892. gr. 8°.
1884. *Langs den Nijl*. Aanteekeningen van een toerist. Haarlem, W. Gosler, 1884, post 8°.
- Veleda*. Allegorisch-Historische vertoning in twee bedrijven. Opgenomen in: Herinnering aan het 50-jarig feest van het letterkundig genootschap Oefening Kweekt Kennis te 's-Gravenhage 17, 18 en 19 April 1884. Gedrukt bij J. en H. van Langenhuysen, 1884. gr. 8°.
1885. In *De Nederl. Spectator*: Om te huilen. 407.
- Goudakker's illusiën*. Een verhaal. Haarlem, W. Gosler, 1885, post 8°.
1886. In *Nederland*: Een stierengevecht. III.⁵⁾ 1—19.
- Uit Spanje*. Schetsen. 's-Hage, W. Cremer, 1886, post 8°.
- Nieuwe uitgave A'dam, L. J. Veen, 1891, post 8°.
1887. In *Nederland*: Een onfeilbaar systeem⁴⁾. II. 185—228.

- In De Nederl. Spectator: Ons „Kurhaus". 217; Taal. 237; Briefwisseling. 404; Een dag van ijdelheid ⁴). 411—413; 418—421; 429—431; 439—441.
- In De Portefeuille: Ingezonden. 564. 608. 640.
- Inleidend woord voor *Jonkheer Beemsen*, een studie door Nessuno (pseud. voor mevr. E. Emants—Verniers v. d. Loeff).
1888. In De Nederl. Spectator: Jij of Gij. 108; Haagsche Omtrek XXXIX. 183; Een brief van M. Emants. 380.
- In De Portefeuille. Winternummer. Filosoofje ⁶). Ingezonden: 29 Sept. 1888.
- Jonge Harten*. Blijspel in drie bedrijven. 's-Hage, W. Cremer, 1888. post 8°.
- Juffrouw Lina*. Een portret. 's-Hage, W. Cremer, 1888 post 8°.
- Adolf van Gelre*. Drama in 5 bedrijven. 's-Hage, W. Cremer, 1888 post 8°.
1889. In De Nederl. Spectator: Briefwisseling. 201.
- In De Gids: Pro Domo. II. 527—551.
- In Het Vaderland: Een gevaarlijk middel ⁴). 27—7—1889.
1890. In De Gids: Dood ⁷). I. 1—27; Te laat. Toneelspel in één bedrijf. III. 512—541.
- Haar zuster*. Toneelspel in 4 bedrijven. 's-Hage, Cremer en Co, 1890, post 8°.
- Fatsoen*. Toneelspel in 3 bedrijven. A'dam, L. J. Veen. 1890, post 8°.
1891. In Elsevier: De laatste ⁶). I. 42—54 geïll.
1892. In Elsevier: Autographische reprod. v. e. brief v. Emants. III. 6 en 7; Argwaan ⁷). III. 27—62 en 121—161. geïll.; Hij. Dramatisch tafereel. IV. 394—407. geïll.
- In Het Vaderland: Genezen ⁴). 5—3—1892.
- Lichte kost*. Novelle. A'dam. v. H. en W. ⁸) 1892, post 8°.
- Dood*. Een tweetal novellen. Haarlem, H. D. Tj. Willink, 1892. 8°.
- Herdrukt o.d.t. Afgestorven bij de Wereldbibl.* 1916. 8°.
1893. In De Gids: Japansche worstelaars ⁹). IV. 492—501.
1894. In Elsevier: Een huwelijksplechtigheid bij de Parsies ⁹). I. 663—668. geïll.
- In De Gids: Canton ⁹). I. 530—540.
- In Nederland: Oudste Wimpe. I. 483—489; Niets te doen. II. 203—209.
- Een nagelaten bekentenis*. v. H. en W. 1894, post 8°.
- Herdrukt in de Moderne Bibliotheek aldaar, 1918.
- Vertaald in het Duits o.d.t. Bekenntnisse eines Dekadenten door Rhea Sternberg, Berlin. 1906. 8°.
- Hij*. Dramatisch tafereel. v. H. en W. 1894. post 8°.
- Onder ons*. Dramatisch tafereel. v. H. en W. 1894. post 8°.
1895. In Nederland: Bij een Maharaja ⁹). III. 361—384.
- Artiest*. Toneelspel in drie bedrijven. v. H. en W. 1895. post 8°.
- Niets doen*. Brochure (of overdruk?) gedateerd 29 Nov. 1895 en aanwezig in Gemeente Archief te den Haag.
1896. In De Gids: Ontwaakt ¹⁰). I. 1—39; Een dag in Benares ⁹). IV. 1—12.
1897. In De Gids: Op zee ⁶). IV. 1—79 en 187—240.
- In Nederland: Waarom Halm-Salm meende, dat de Nederlandsche

- Konsul te Brussel zijn vader in staat moest stellen naar Holland terug te keeren. III. 289—306.
 In *Woord en Beeld: Tante Trees* ⁶⁾. Dec. 1897. 413—428.
Van heinde en verre. 's-Hage. Haagsche Boekhandel en Uitgeversmaatschappij, (H. B. U. M.) 1897, post 8°.
1898. In *De Gids: Kunst en toekomst*. IV. 171—187; *De legale weg*. IV. 351—384.
Een Kriezis. Blijspel in vier bedrijven. H. B. U. M. 1898. post 8°.
Loevesteyn. Dramatisch-historisch tafereel met naspel. H. B. U. M. 1898. post 8°.
1899. In *Elsevier: Een nieuwe leus*. Haags kluchtspel in één bedrijf. I. 215—240 (met foto's).
Op zee. Novellen. H. B. U. M. 1899. post 8°. (Later v. H. en W.)
Vijftig. Novellen. H. B. U. M. 1899. post 8°. (Later v. H. en W.)
1900. In *Neerlandia: Nasionaliteit en Indievidualiteit en het Alg. Ned. Verb.* (uit een rede gehouden op het 25ste Ned. Taal- en Letterkundig Congres te Gent). 97 en vlg.
1901. In *De Gids: Inwijding* (fragment). II. 297—311.
 In *Neerlandia: Karakter en onafhankelijkheid*. 23.
 In *Het Toekomstig Leven: Ingezonden*. 58; *Metode*. 104; *Metode*. 196.
Inwijding. H. B. U. M. 1901. 2 dln. 8°; 2e goedk. druk bij v. H. en W. 1910. 8°.
1902. In *De XXe eeuw: Geluk..... Kunst..... Opmerkingsgave*. I. 22—45.
 In *Neerlandia: Ingezonden*. 11. (Over de vrouw en het Nederlands).
 In *Het Toekomstig Leven: Waaraan behoefte bestaat*. 137.
1903. In *De Gids: Een zitting met Eusapia Paladino*. III. 65—81.
 In *Groot Nederland: In de practijk*. Blijspel in één bedrijf. II. 382—415.
 In *Neerlandia: Professor Hector Treub en Marcellus Emants over de Nederl. taal*. 134. (Overgen. uit *De Hollandsche Lelie van 14 en 28 Oct. 1903*); *Marc. Emants over Woordkunst*. 161.
 In *Het Toekomstig Leven: Een society for psychical research in Nederland*. 314 vlg. (Overgen. uit *Het Vaderland*. 13 en 14 Sept. 1903);
 Een zitting met Eusapia Paladino. 241. vlg. (Overgen. uit *De Gids* 1903. III. 65—81).
 In *Het Vaderland van 13 en 14 Sept.* artikelen over Spiritisme. Deze overgen. door *De Hollandsche lelie*. 16 Sept. 1903.
In de practijk. Blijspel in één bedrijf. v. H. en W. 1903. 8°.
Een nieuwe leus. Haags kluchtspel in één bedrijf. v. H. en W. 1903. 8°; 2e dr. 1918.
Marcellus Emants Kalender. Boekhandel v/h. Gebr. Belinfante. den Haag. 1903. kl. 8°.
1904. In *Elsevier: Van breje opvattingen* ¹¹⁾. I. 186—204.
 In *De Gids: Waan*. I. 1—50; 213—270.
 In *Neerlandia: Misbruik van vreemde woorden*. 28; *Ingezonden*. 123.
1905. In *Groot Nederland: Kunst en Waarheid*. II. 373—387.
 In de reeks *Hollandsche novellen: Een kind*. 1e jrg. 1e half. 113—155. Drukkerij en Uitgeversmij. „Voorburg”.
 In *Het Vaderland: Een ideaal*. 9, 10, 11, 12 Jan. 1905.
Waan. v. H. en W. 1905. 8°.
1906. In *De Gids: Laatste woorden* ¹¹⁾. I. 1—32.

- In Groot Nederland: *Loki*, Dramatisch gedicht in vier zangen. I. 129—175.
- In Neerlandia: *Vreemde woorden*. 159—160.
1907. *Loki*, Dramatisch gedicht in vier zangen. v. H. en W. 1906. 8°.
- In De Gids: Tegenover het mysterie. Toneelspel in drie bedrijven. I. 1—53.
- In Groot Nederland: *Domheidsmacht*. Toneelspel in vijf bedrijven. I. 1—48; 176—199.
- In Neerlandia: *Ingezonden*. 39.
- Domheidsmacht*. v. H. en W. 1907. 8°. (Met inleiding); 2e dr. 1918. Als inleiding van A. J. Riko, *Het Onderzoek van Spiritualistische Verschijnselen en Vreemde feiten*. 's-Hage Gebr. Belinfante 1907: De twee artikelen uit Het Vaderland van 13 en 14 Sept. 1903 getiteld: Een society for Psychical research in Nederland.
1908. In Groot Nederland: Hoe *Loki* ontstond. II. 420—434.
- In Neerlandia: *Vreemde woorden*. 96.
- In De Nieuwe Gids: Reisplezier. Blijspel in Eén Bedrijf. I. 35—71.
- In *Het Vraagstuk van den godsdienst*, een enquête verz. door F. Charpin, A'dam. A. H. Kruyt 1908. Emants' antwoord op 284—285.
1909. In Gr. Ned.: *Fantasie*, Toneelspel in drie bedrijven. I. 385—450.
- In Neerlandia. Nationale karakterloosheid. 243—244.
- In N.R.Ct. 15 Mei 1909 Av. uitvoerig verslag van een rede van Emants op de 39e jaarverg. v. h. Nederl. Tooneelverbond (bestrijding v. Ad. v. Scheltema's „Grondslagen“).
- In Het Vaderland: *Nooit wijzer? Een klein drama in vijf brieven*. 6 Maart 1909 en 2 vervolgen; Een zonderling¹¹). 10 April 1909; De aantrekkelijkheden van den Haag. 30 Sept. en 4 Oct. 1909.
1910. In Groot Nederland: Een Nationaal Belang en het Adres der Zeventig Letterkundigen in zake de Vereenvoudiging van onze Schrijftaal. II. 1—12.
- In Nieuwe Gids-gedenkboek: Bij het feest van De Nieuwe Gids. 56.
- In Het Vaderland: *Huwelijksgeluk*. 18—6—1910. Av.
- Godenschemering*. Drama in 8 tafereelen. Haarlem. H. D. Tjeenk Willink. 1910. Door Emants geautoriseerde bewerking van C. H. A. Blanche Koelensmid.
1911. In Groot Nederland: *Geuren*. Toneelspel in vier bedrijven. II. 176—207; 327—358; *Uit Vrees*¹¹). II. 637—667.
- In Neerlandia: *Nederlandse menu's*. 52—53; *Bewering en werkelijkheid*. 145.
- In De Ploeg: *De spellingvraag*. 175—176.
- In Het Vaderland: *Naar Nicea*. 28, 29 en 30 Juni A; *Een Selamluk*. 12 Juli A.
1912. In Neerlandia: Een verblijvend verschijnsel. 143—144.
- In Het Vaderland: *Van reizen in Griekenland*. 18—22 Maart. Av.
1913. In Neerlandia: Een verzoek. 306.
- In het Vaderland: *San Marino*. 20 Maart. Av.; 23 Maart Ocht.
1914. In De Gids: *Onze hel*¹¹). I. 1—85.
- In Nederl. Dilett. *Toneelverb.*: *Eenige opmerkingen v. d. h. Emants*. Febr. 1914.
- In Neerlandia: *Vaderlandsliefde*. 195—198; *Neutraal of Onzijdig*. 239—240; *De Nederl. taal en haar keelklanken*. 241.

- In Het Vaderland: Snoepie¹¹). 15, 16, 17, 18 Juli. Av.; Iets over De germanismen en andere ismen. 29 Dec. A.
1915. In De Gids: Liefdeleven. I. 1—44; 207—235; 437—477. II. 1—61; 205—273; 377—411.
In Groot Nederland: Z'n evenmens. Blijspel in drie bedrijven. I. 53—92; 181—203.
In Het Vaderland: Nog iets over germanismen en andere ismen. 29 Jan. A; Couranten en bastaardwoorden. 18 Febr. A.
1916. In Eigen Haard: Antwoorden op 20 vragen van een enquête. 932—933.
In De Gids: Pathologie in de literatuur. I. 492—502.
In Neerlandia: Haagse Gemeenteraad en Franse opera. 54; Mededelingen van de Taalkommissie en staaltjes uit het archief van Holland op z'n smalst. 77—79; Waarom moet ons volk zijn taal en nationale eigenaardigheden in ere houden. 227—229 (ook afz. uitgegeven door het Alg. Ned. Verb.); De vereenvoudigde spelling in Indië. 249—250.
In Het Vaderland: Ontgoocheling¹¹). 5, 6 Jan. A; Letterkundig Intermezzo, Subjektief en Objektief. 7 Oct. (polemie met A. M. de Jong); Kunstbeoordeling. 5 Nov. O.
Liefdeleven. 1e dr. v. H. en W. 1916. 8°.
Herdrukt in de Salamanderreeks bij Querido. 1935. 8°.
1917. In Groot Nederland: Tienjarige lijdensgang naar een sukses: Door de praatjes. I. 315—336; Als bijvoegsel: Om de mensen, Toneelspel in drie bedrijven.
In Neerlandia: Naschrift op „Bezwaren tegen de zgn. Ver. Spelling. 42.
In Het Vaderland: Lieg, lieg!¹¹) 8 Febr. en vlg.
Om de mensen. Toneelspel in 3 bedrijven. v. H. en W. 8°.
1918. In Neerlandia: Beleefdheid. 68; Enige mededelingen van de Taalkommissie. 99—103; Germanismen. 151.
1919. In Morks Magazijn: Schemeren. II. 21—28.
In Neerlandia: Germanismen. 12.
In De Nieuwe Gids: (Bij den zeventigsten verjaardag van Kloos) I. 647.
In Het Tooneel: Wat is toneel, wat geen toneel. Jan. 1919; en 116—118.
In „Het boek der koningin“: Vaderlandsliefde en nationaal karakterbewustzijn. (Een gedeelte hieruit gecit. in De Drie Dietsche Barken. Nov. 1923.)
In *Holland* (een verzamelwerk, uitgeg. in de serie Die Nachbarn, onder red. v. Franz Dülberg, Leipzig, E. A. Seemann-A'dam, Meulenhoff en Co. 1919): Deutsch und Niederländisch. 23—40.
1920. In Groot Nederland: Als het getij verloopt. Blijspel in één bedrijf. I. 353—386.
In Neerlandia: De toekomst van het Alg. Nederl. Verbond. 10—11.
In De Nieuwe Gids: Zo'n Pias. Blijspel in drie bedrijven. I. 851—880; II. 59—88.
Als het getij verloopt. Blijspel in één bedrijf. v. H. en W. 8°.
Waarom moet ons volk zijn taal en nationale eigenaardigheden in ere houden. Uitg. Alg. Ned. Verbond. Ged. hiervan gecit. in De Drie Dietsche Barken. Febr. 1924. (Een 1e dr. hiervan gedateerd: Nijmegen 1916.)
Mensen. v. H. en W. 8°.
1923. In Neerlandia: 4 regels in het herdenkingsnummer. 64.

1924. *Geuren*. Verkorte uitg. bez. d. Dr. M. B. Mendes da Costa. A'dam. v. H. en W. 1924.
1927. In Groot Nederland: Dokter Ahasverus. Toneelspel in drie bedrijven. I. 337—364; 458—477; 561—584. (Over dit stuk wordt echter al gesproken in een art. van Franz Dülberg in de Frankf. Zeitung van 12—8—1918.)
1928. In Den Gulden Winckel: Brieven van Marcellus Emants aan F. Smit Kleine. 7—9.

ONGEPUBLICEEERDE MANUSCRIPTEN:

- Een gevangen vogel*. Toneelspel in 3 bedrijven. (Gespeeld op 19-10-1876).
- Joris Goedbloed*, Tragi-komedie uit het volksleven, in 3 bedr. (gesp. 28-3-1904).
- Jodokus Loslip in Oefening Kweekt Kennis*, Monoloog. (voorgedr. 1-3-1907).
- Minnebrieven*. (gesp. 4-5-1917).
- Godfried Murtis*. Drama in 5 bedrijven. (Uit de eerste jaren der 17e eeuw).
- Een Novelle*. Toneelstuk in 3 bedrijven.
- Ontwaakt*. Toneelspel in één bedrijf.
- Een positie*. Toneelspel in één bedrijf.

BELANGRIJKSTE ARTIKELEN OVER EMANTS' LEVEN EN WERKEN

- A. *Met karakteristieke gegevens over zijn persoon (in chronologische volgorde):*
- F. Smit Kleine: De Portefeuille 1887. Winternoo. 49—52.
- W. G. van Nouhuys: Woord en Beeld. Dec. 1892. Herdr. in Uren met Schrijvers. 124—131.
- F. Netscher: De Hollandsche Revue. 1898. 31—43.
- J. ten Brink: Gesch. der Noord Ned. Lett. in de 19e eeuw. 2e dr. 1903. III. 265—295.
- E. d'Oliveira: De mannen van tachtig aan het woord. 2e dr. 109—136.
- I. Querido: De Ploeg 1911. 3—5. Herdr. in Geschreven Portretten 45—51.
- J. D. C. v. Dokkum: Den Gulden Winckel 1912. 110.
- Rosa Spanjaard: Eigen Haard. 1916. 812—814. Eveneens in Eigen Haard van 1916: Antwoorden op een enquête op bl. 932—933.
- H. Robbers: Elsevier 1918. II. 207—208.
- M. J. Brusse: N.R.Ct. 28 Oct. 1923. Ocht. feuell.: Herinnering aan een gesprek. (Dit zijn zeer belangrijke aantekeningen van een gesprek met Emants uit ± 1908.)
- G. v. Hulzen: Eigen Haard. 1923. 754—755.
- A. Heyting: Onze Eeuw. Sept. 1924.
- M. B. Mendes da Costa: N.R.Ct. 5 Jan. 1924. Lett. bijbl.: Laatste levensjaren van M. E. N.R.Ct. 26 Apr. 1924. Lett. bybl.: Hoe M. E. en ik vrienden zijn geworden.
- Ch. Haje: Den Gulden Winckel 1928. 7—9. Brieven van M. E. aan Smit Kleine. De publicatie hiervan werd stopgezet, doch in twee artikelen van:
- Ch. Haje: Weekbl. van Gym. en M.O. 1931. 10 en 17 Juni 1931: Enige levensberichten over Emants, werd uit deze brieven (die thans in het Gem. Archief in den Haag zijn) nog het een en ander medegedeeld.
- G. H. 's-Gravesande: Geschenk 1933. 11—18.

B. Voornamelijk handelend over zijn werk in 't algemeen (in alphabetische volgorde):

F. Coenen: Bij den dood van Marcellus Emants. Gr. Nederl. 1923. II. 724—735; 1924. I. 67—75; 200—208.

W. v. Heerde (ps. v. J. E. Sachse): Noord en Zuid, Nov. 1887. 1—14.

G. v. Hulzen: Morks Magazijn. 1918. II. 65—73.

B. Hunningher: Het toneelwerk van M. E. In: Bundel Opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. C. G. N. de Vooyo. 181—213. (Hierin veel verwijzingen naar recensies van Emants' toneelstukken).

J. A. N. Knuttel: Communistische Gids. 1923. 677—679.

W. G. v. Nouhuys: Studiën en Critieken. 1—37. (o.a. over Nag. Bekentenis, Juffrouw Lina, e.a.)

J. A. Rispens: Richtingen en figuren in de Ned. Lett. na 1880. 87—91.

F. Smit Kleine: Iwan Turgenjew en M. E. Gulden Winckel 1919. 129—132; 151—153.

G. Stuiveling: Versbouw en Ritme in de tijd van '80. 40—55.

A. Verwey: Inl. tot de nieuwe Nederl. dichtkunst. 14—30. (hoofdz. over Lilith.)

C. Handelend over afzonderlijke werken (in chronologische volgorde):

Over *Lilith*: Zie de noten bij Hfdst. V. Verder nog: A. G. v. Hamel in Los en Vast. 1880. 54—89.

Over *Jong Holland*: A. G. v. Hamel in Los en Vast. 1882. 50—75.

Over *Godenschemering*: B. G. de Vries van Heyst in Los en Vast. 1884. 56—83.

Over *Juffrouw Lina*: L. v. Deyssel in Kritieken. 3e dr. 209.

Over *Een Nagelaten Bekentenis*: L. v. Deyssel in Kritieken. 3e dr. 314—320. (Zie ook v. Nouhuys t.a.p.)

Over *Zee*: J. v. d. Oude (ps. v. C. v. Nievelt) in Litt. Interludiën. II. 73—80; F. Erens in Lit. Wandelingen, 340—341. F. Netscher in Holl. Revue. 1900. 420—428.

Over *Van Heinde en Verre*: J. v. d. Oude in Litt. Interl. I. 158—165.

Over *Vijftig*: Ch. M. v. Deventer in Holl. Belletrie v. d. dag. 218—224.

Over *Inwijding*: J. v. d. Oude in Uit de Poppenkraam onzer romantiek. 29—37; Ch. M. v. Deventer in Holl. Bell. v. d. dag. 110—118. J. de Meester in Den Gulden Winckel 1902. 9—11.

Over *Loki*: W. Kloos in Letterk. inzichten en vergezichten. VIII. 22—29.

Over *Liefdeleven*: W. Kloos in N. Gids. 1917. I. 503—509; C. Scharten in De Gids. II. 546—567; H. Robbers in Elsevier. 1917. dl. 53. 74—80; F. Coenen in Gr. Ned. 1917. I. 94—103; H. Middendorp in Tijdspiegel. 1916. III. 334—343.

Over *Mensen*: W. Kloos in N. Gids. 1920. II. 889—897; J. v. Ammers Küller in De Soc. Gids. 1920. 1129—1146; J. de Meester in De Gids. 1920. IV. 328. F. Coenen in Gr. Ned. 1920. II. 741—744.

1) Opgenomen in *Op reis door Zweden*. — 2) Opgen. in *Monaco*. —

3) Opgen. in *Een drietal novellen*. — 4) Opgen. in *Lichte kost*. —

5) Opgen. in *Uit Spanje*. — 6) Opgen. in *Op zee*. — 7) Opgen. in *Dood*. —

8) Deze afkorting voortaan gebruikt voor van Holkema en Wagendorp. —

9) Opgen. in *Van heinde en verre*. — 10) Opgen. in *Vijftig*. — 11) Opgen. in *Mensen*.

STELLINGEN

I

Voor de kennis van Emants' persoon en levensbeschouwing zijn z'n artikelen en gedichten in Quatuor van groot belang.

II

Emants' drama *Juliaan de Afvallige* heeft een onmiskenbaar autobiografisch karakter, in zover de ontgoocheling en de ommekeer in de levensbeschouwing van de schrijver er zich duidelijk in aftekent.

III

Als B. Hunningher van Emants' drama *Adolf van Gelre* zegt¹⁾, dat daarin de antithese Arnoud-Adolf „tot het gewone conflict van vader en zoon verwerkt" is, miskent hij daarmee het wezenlijk karakter van dit stuk, nl. dat van politieke allegorie.

IV

Ten onrechte en zonder voldoende bewijs zeggen W. G. van Nouhuys²⁾ en B. Hunningher³⁾, dat Emants „onder invloed van Schopenhauer en vooral van Eduard von Hartmann" stond. Het evolutionistisch optimisme, dat naast het eudaimonologisch pessimisme een integrerend deel van von Hartmann's filosofie vormt, is door Emants ten stelligste afgewezen. Emants was tenslotte meer verwant met Schopenhauer dan met von Hartmann.

V

Hoewel Emants gedeeltelijk (en dan vooral in zijn jeugd) opponent van de *burger* kan worden genoemd, is hij in laatste instantie als exponent van de *Autonome burger* te typeren.

---

¹⁾ Het toneelwerk van Emants. 188. (In: Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C. G. N. de Vooys.) — ²⁾ In: Uren met schrijvers. 129. — ³⁾ t.a.p. 182.

VI

Noch Alberdingk Thym, noch Kloos geven blijk de tragische worsteling van Emants in z'n *Lilith* begrepen te hebben.

VII

Het gedicht van Beets, *Nieuwste Dichtschool*, staat in kennelijk verband met het artikel van Boissevain in de *Gids*¹⁾ over Emants' *Lilith* en *Een drietal novellen*.

VIII

Het wezen van de Romantiek is aan te duiden als: drang naar een alzijdige ontgrenzing in de verwachting zo het contact met het elementaire leven terug te vinden.

IX

Er wordt dikwijls een te absoluut onderscheid gemaakt tussen Romantiek en Naturalisme, terwijl men te weinig oog heeft voor wat in deze stromingen veelal het overeenkomstige is: de drang naar Autonomie.

X

De argumentatie van Beets tegen de opvatting van Jonckbloet en Van Lennep inzake Vondel's *Lucifer* als politieke allegorie is in 't geheel niet, zoals J. Bergsma meent²⁾, „afdoende”.

XI

Dat Vondel in zijn *Lucifer* de identificatie van autonomie (als eigenwettelijkheid tegenover een aardse macht) en Autonomie (als eigenwettelijkheid tegenover God) suggereerde, moet voor de Calvinistische predikanten een van de meest „erghelycke en ongereghelde verdichtselen” zijn geweest, waarmee hij Luisevaers treurspel versierde.

XII

Als Paul Deussen Schopenhauer een „philosophus christianissimus” noemt³⁾, geeft hij blijk het wezen van het Christelijk

¹⁾ De *Gids* 1879. IV. 421 vlg. — ²⁾ In: *Lucifer* van J. van Vondel, uitgegeven en toegelicht door Dr. J. Bergsma. IX. — ³⁾ In: Arthur Schopenhauers sämtliche Werke. Herausgegeben von Dr. Paul Deussen. Bnd. I. bl. XII.

geloof mis te verstaan; met name verwacht hij de tweeërlei droefheid, waarvan sprake is in 2 Cor. 7:10.

XIII

De voorstelling die Joris Eeckhout geeft van het Katholicisme van Karel van de Woestijne is te simplistisch.

XIV

Het christen-zijn van Willem de Eerste komt het onverdachtst aan het licht in de woorden die hij tot zijn hofprediker sprak na de aanslag van Jaureguy: „A la miséricorde, mon ami..... c'est là mon recours et n'y en a point d'autre”.

XV

Terwijl bij het eindexamen-Gymnasium in de Geschiedenis met minder feitenkennis van de XIXe eeuw kon worden volstaan, zou een overzicht van de Europese cultuurgeschiedenis sinds de Renaissance een beter en noodzakelijker propaedeuse zijn voor de a-faculteiten aan de Universiteit.

XVI

Een van de belangrijkste, hoewel nog niet voldoende uitgewerkte aanwijzingen die Maria Montessori heeft gegeven voor de opvoeding van de rijpere jeugd, is die van het noodzakelijke contact tussen jeugd en maatschappij in die levensperiode. Men kan niet zeggen dat bij het huidig schoolsysteem dit contact voldoende gelegd wordt.

